

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र प्रथमकाण्डस्य सप्तमपाठकमतद्वयभाष्यम्

प्रथमकाण्डजभाष्यस्य तैत्तिरीयसंहितायाः भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० इ० से० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपसदधासिभिः

गंगाधर बापूराव काळे

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याल्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

3a 2V22

भाष्यसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

Tab/19a

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४७ ।

(जस्य सर्वप्रधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायचीकृताः) ।

मूल्यं रुपकद्वयम् (रु० २) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1878~~ 1895

Date. 25. 8. 84.

Call No. ~~Sa 2 V 22 / ksc / Aga Ta~~ Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणं नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता-

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्त्वास्तुतीयो भागः ।

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वाजस्येमं प्रसवः सुपुवे अग्ने भोमः राजा-
नमोषधीष्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु
वयः राष्ट्रे जाग्रियाम पुरोहितः । वाजस्येदं
प्रसव आ बभूवमा च विश्वा भुवनानि सवतः ।
स विराजं पर्येति प्रजानम्प्रजां पृष्टिं वर्धय-
मानो अस्म । वाजस्येमां प्रसवः शिब्रिये
दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सध्राद् । अदि-
त्सन्तं दापयतु प्रजानम्प्रियम् (१) च नः
सर्ववीरां नि येच्छतु । अग्ने अच्छां वदेह नः
प्रति नः सुमना भव । प्र णो यच्छ भुवस्पते
धनदा असि नस्त्वम् । प्र णो यच्छत्वयमा
प्र भगः प्र बृहस्पतिः । प्र देवाः प्रात सुनुता
प्र वाग्देवी वृदातु नः । अर्यमणं बृहस्पति-
मिन्द्रं दानाय शोदय । वाचं विष्णुः सरस्व-
तीः सवितारम् (२) च वाजिनम् । सोमः
राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे । आदित्या-
न्विष्णुः सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रमवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां

पुष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य-
न्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामिन्द्रस्य
बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामि (३) ।
(रयिः सवितारः षट्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे यूपारोहणमुक्तं दशमेऽज्ञहोमा उच्यन्ते ।

कल्पः—“अथास्यैतत्पुरस्तादौदुम्बरे द्रोणे सर्वौषधमाज्येन समुदायुतं भवति
तस्यौदुम्बरेण स्नेवेणोषघातं सप्ताज्ञहोमाञ्जुहोति वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे अग्ने
सोममिति ” इति । तत्रेयमृक्प्रथमा—

वाजस्येममिति । वाजस्यान्त्यस्थोत्पादकः परमेश्वर ओषधीष्वप्सु च सार-
भूतमिमं सोमं वलीरूपं राजानं दीक्षिमन्तं पदार्थमग्ने सृष्ट्वा दौ सुषुवे उत्पादयामास ।
ताश्चौषधय आपश्चास्मदर्थं मधुमतीमाधुर्योपेता भवन्तु । वयमप्यस्मिन्नाष्ट्रे
पुरोहिता यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनो जाग्रियाम जागरूका भूमास्म ।

अथ द्वितीया—

वाजस्येदमिति । वाजस्य प्रसवः परमेश्वर इदमनुष्ठीयमानं कर्माऽऽब्रूव
भावितवानुत्पादितवान् । इमानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स
परमेश्वरोऽस्मै अस्मदर्थं प्रजां पुष्टिं च वर्धयमानः प्रजानन्त्यस्मदभिप्रायं प्रकर्षेण
जानानो विराजं हूयमानमन्त्रं पर्वति सर्वतः प्राप्नोतु । अन्नं वै विराडिति श्रुतिः ।

अथ तृतीया—

वाजस्येमामिति । वाजस्य प्रसव ईश्वर इमां दिवमिमानि चान्यानि सर्वाणि
भुवनानि शिश्रिय आश्रितवान् । सर्वेषां च भुवनानां राजा भूत्वादित्सत्त्वं
हविर्दातुमनिच्छन्तं यां प्रजानन्मदीयबुद्धिमेरणेन हविर्दापयतु । ततो नोऽस्मभ्यं
सर्ववीरां पुत्रभृत्यादयः सर्वे वीरा यस्याः सा सर्ववीरा तादृशीं रार्थं धनं च
नियच्छतु नियमेन ददानु ।

(वाजपेयोपयुक्ताञ्जहोममिधानम्)

अथ चतुर्थी—

अग्ने अच्छेति । हेऽग्र इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमच्छाऽऽभिमुख्येन वद-
हितं कथय । नोऽस्मान्प्रति सुपनाः करुणार्द्रचित्तो भव । हे भुवस्पते भूमिपते
नोऽस्मभ्यं प्रकर्षेण यच्छ धनं देहि । यस्मात्त्वमस्मत्स्वामी सन्नोऽस्मभ्यं धनदा अस्ति ।

अथ पञ्चमी—

प्र णो यच्छत्विति । षड्भिः प्रशब्दैः प्रयच्छत्विति प्रददान्वित्यन्वये सत्ये-
तानि षड् वाक्यानि भवन्ति । अर्यमभगवृहस्पतयो देवेषूत्तमत्वाद्धिप्रपरिवाजकन्या-
येन पृथङ्निर्दिश्यन्ते । तेभ्योऽन्ये त्वत्र देवशब्देनोच्यन्ते । ते सर्वे नोऽस्मभ्यं
धनं प्रयच्छन्तु । उतापि च सूनृता मिथवामभिमानिनी देवता या चान्पवाङ्-
मात्राभिमानिनी देवता ते अग्ने धनं प्रयच्छताम् ।

अथ षष्ठी—

अर्यभणमिति । हे ईश्वर पुनरस्मभ्यं दातुं धनस्य दानाधार्यमादीश्वोदय प्रे-
रय । वाक्सरस्वयोः पूर्वोक्तसूनृतावाचोरिव भेदो द्रष्टव्यः । वाजिनमक्षाधिपतिम् ।

अथ सप्तमी—

सोममिति । वयं सोमराजादीन्प्रथमतः कर्मास्मकाननुसृत्य पश्चादारभाम-
हेऽवस्ते सर्वेऽनुगृह्णन्तु ।

विधत्ते—

“ सप्ताञ्जहोमाञ्जुहोति । सप्त वा अन्नानि । यावन्त्येवान्नानि । तान्ये-
वावरुन्धे । सप्त ग्राम्या ओषधयः । सप्ताऽऽरण्याः । उभयीषामवरुद्धयै ”
[ब्रा० का० १ म० ३ अ० ८] इति ।

अन्नहेतूनामोषधीनां सप्तत्वात्तत्कार्याणामन्नानामपि सप्तत्वम् । ओषधीनां
सप्तत्वमापस्तम्बोऽग्निचयने दर्शयति—“ तिलमाषनीहिधवाः मिथङ्गवपवो
गोधूमा वेणुः श्यामाका नीवारा जर्तिलाश्व गवीधुका अरण्यजा मार्कटका
विज्ञेया गार्भुतसप्तमाः कुलत्थसप्तमा वा सप्त ग्राम्याः रुष्टे सप्ताऽऽरण्या
अरुष्टे ” इति ।

एकैकस्यान्नस्य पृथगेव होमं विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्य जुहोति । अन्नस्यान्नस्यावरुद्धयै ” [ब्रा० का० १
म० ३ अ० ८] इति ।

इमं पक्षमापस्तम्बो दर्शयति--“ वाजप्रसवीयं जुहोति सप्त ग्राम्या ओष-
धयः सप्ताऽऽरण्याः पृथगन्जानि द्रवीकृत्यौदुम्बरेण सुवेण वाजस्येयं प्रसवः
सुषुव इति ग्राम्याणि हुत्वाऽऽरण्यानि जुहोति ” इति ।

इदानीं बौधायनाभिमतं सर्वाण्येकीकृत्य होमं विधत्ते--

“ यद्वाजपेययाज्यनवरुद्धस्याश्रियात् (१) । अवरुद्धेन व्युष्येत ।
सर्वस्य समवदाय जुहोति । अनवरुद्धस्यावरुद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र०
३ अ० ८] इति ।

होमकाले यदन्ननवरुद्धं स्वीकृतं तदुपेक्ष्य यदस्वीकृतं वाजपेययाजी काला-
न्तरेऽश्रियात्तदानीमुपेक्षितेन यागकालीनेनाच्चेनासौ विमुक्तो भवेत् । अतः
सर्वमेकीकृत्य होमे सर्वस्यापि यागकाले स्वीकृतत्वेन दोषापादकमस्वीकृतं
किञ्चिन्न भवेत् । अतोऽस्वीकृतस्य सर्वस्यापि यागकाले स्वीकाराय मिलित्वा
होम इत्यर्थः ।

होमे साधनविशेषं विधत्ते--

“ औदुम्बरेण सुवेण जुहोति । उर्ग्वी अन्नमुदुम्बरः । उर्जं एवावाधस्याव-
रुद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

उर्ग्वी अन्नं बलप्रदमेवान्नमत एव देशविशेषे बह्वद्यते ।

देवस्य त्वेति । कल्पः--“ अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमु-
त्तरलोमाऽऽस्तृणाति तद्यजमानं प्राञ्चमुपवेश्य सुदर्णरजताभ्यां रुक्माभ्यां पर्यु-
पास्य पुरस्तात्प्रत्यश्चामिषिश्चाति ग्रीष्मोऽमिषिश्चात्यामुस्तादन्ववसावयति देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो मन्तुर्यन्त्रे-
णाग्नेत्वा साक्षाज्येनामिषिश्चापीन्द्रस्य त्वा बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनामिषिश्चा-
मीनि ” इति ।

अवेन्द्रस्येत्यस्मिन्मध्यमन्त्रेऽनुषङ्गसूचनायानाम्नातोऽपि त्वाशब्दः सूत्रकारेण
पाठितः । देवस्य त्वेत्यादिव्याख्यातः । या सरस्वती वाग्विशेषदेवता या च वाक्श-
ब्दाभिहिता वाक्सामान्यदेवता यश्चान्तर्यामी यन्तृशब्दवाच्यो योऽप्यग्निस्तेजःप-
दस्तेषां यन्त्रेण नियमनेनानुज्ञया साम्राज्यनिमित्तं त्वाममिषिश्चामि । इन्द्रस्ये-
त्येवावोक्तत्वाऽऽम्नातो द्वितीयो मन्त्रः । स च पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गेण व्याख्या-
तव्यः । बृहस्पतेरित्यादौ तृतीयमन्त्रे पूर्वभागोऽनुषङ्गनीयः ।

(वाजपेयोप्युक्ताज्ञहोमाभिधानम्)

देवस्य त्वेत्येतस्मिन्मन्त्रभागे प्रसवपदाभिप्रायवाह—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितुप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवता-
भिरभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वेषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्चति । अन्नस्यान्नस्वावरुद्ध्यै (२) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यश्चममभिषिञ्चति । पुरस्ताद्भि पतीचीनमन्नमघते । शीर्षतोऽभि-
षिञ्चति । शीर्षतो सन्नमघते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

आसप्तवातविषयवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

गुणान्तरं विधत्ते—

“ आमुखादन्ववस्त्रावयति । मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधाति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ३ अ० ८] इति ।

शिरस आरभ्याऽऽनुलोम्येन मुखपर्यन्तमेवावस्त्रावयेन्न त्वधः ।

मन्त्रेष्वग्नीन्द्रबृहस्पतिशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे—

“ अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनैवैनम-
भिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह (३) । इन्द्रियमेवास्मि-
न्नेतेन दधाति । बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृह-
स्पतिः । ब्रह्मणेवैनमभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

एष ओषधिरसोऽग्नेः सवोऽग्निना प्रेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाग्निसंबन्धेन
तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वा इन्द्रस्य सवो बृहस्पतेः सव इत्यनुसंधेयम् ।

विधत्ते—

“ सोमग्रहाश्चावदानीयानि चर्त्विगम्य उपहरन्ति । अमुमेव तैलोक्यमन्नवन्तं
करोति । सुराग्रहाश्चानवदानीयानि च वाजसूत्रम्यः । इममेव तैलोक्यमन्नवन्तं
करोति । अथो उभधीज्वेवाभिषिञ्च्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

पशोर्यान्ववदानीयानि हृदयादीनि । हृदयस्याग्नेऽवधतीत्यादिभ्रूतेः । तानीडा-
यामवत्तानि सोमग्रहांश्चर्त्विगम्यः प्रयच्छेत् । शिरादीन्यनवदानीयानि । न

(वाजपेयोपयुक्ताज्ञहोमाभिधानम्)

शीष्णोऽवद्यति नांसयोरित्यादिश्रुतेः । तानि सुराग्रहांश्च वाजसूद्भ्यो रथान्तरैः
गौडशमिराजिधावनं कृतवद्भ्यो वैश्येभ्यः प्रयच्छेत् । एवं सत्सुभयीषु देवीषु
भानुर्षीषु च प्रजास्वयमभिविकी भवति ।

विधत्ते—

“ विमार्थं कुर्वते वाजसूतः (४) । इन्द्रियस्यावरुद्ध्यै ” [आ०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

विशेषेण मथनमालोडनं कलहो विमार्थः । पानवश्यनटनायाभिनयं
विमार्थं कुर्युः ।

सवनवये स्तोत्रेषु ऋग्विशेषं विधत्ते—

“ अमिरुक्ताभिः प्रातःसवने स्तुवते । अमिरुक्ताः प्रजापतिः । प्रजापते-
राप्त्यै । वाजवतीभिर्मर्षिदिने । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुद्ध्यै । शिपिवि-
ष्टवतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु
प्रतितिष्ठति ” [आ० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अमिरुक्ताभिरव्यक्तदेवताकामिर्ऋग्भिः । साकल्येन तन्महिम्नो वक्तुमशक्य-
त्वात्प्रजापतिरनिरुक्ताः । वाजशब्दोपेता ऋगो वाजवत्यः । शिपिविष्टशब्दोपेता-
अर्चः शिपिविष्टवत्यस्ताः सर्वाः सामवेदे द्रष्टव्याः । विष्टशब्दो विष्णुपर्षाद्यः
सम्पन्न कलष्यापिनं यज्ञमावष्टे । शिपिशब्दः पशुवाची । अतः शिपिविष्टवती-
धिर्ऋग्भिर्भ्यञ्जे पशुषु च प्रतितिष्ठत्येव ।

सामविशेषं विधत्ते—

“ बृहदन्त्यं भवति । अन्तमेवैनं भ्रियै गमयति (५) ” [आ०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अन्तिमस्य स्तोत्रस्य यदन्त्यं साम तद्बृहद्भावेत् । तेन गानेनैनं यजमानं
भ्रियै संपत्तिद्वये यज्ञस्यान्तं समाप्तिं प्रापितवान्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाजसमभिरन्तस्य होमो देवयजुस्त्रयात् ।

अभिषिञ्चेत्स्वामिनं तं दश मन्त्रा इहोदिताः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अ॒भिरेकाक्षरेण वा॒चमु॒दजय॑द॒श्वितौ॑ इ॒व्यक्ष॑-
रेण प्रा॒णापा॒नावु॑दजयतां वि॒ष्णुर्यक्ष॑रेण त्री-
हो॒कानु॑दजयत्सोमश्चतु॒रक्षरेण॑ चतु॒ष्पदः॑ प॒शू-
नु॑दजयत्पू॒षा प॒ञ्चाक्ष॑रेण प॒ङ्क्तिमु॑दजयद्वा॒ता
षड॑क्षरेण षडू॒तनु॑दजयन्म॒रुतः॑ स॒प्ताक्ष॑रेण सप्त-
प॒वाः श॒क्रो॒रीमु॑दजयन्बृ॒हस्प॑तिर॒ष्टाक्ष॑रेण गा॒य-
त्रीमु॑दजयाम्बि॒त्रो न॒वाक्ष॑रेण त्रि॒वृत्ः॑ स्तोम-
मु॒दजय॑त् (१) वरु॒णो द॒शाक्ष॑रेण वि॒राज॑मु॒-
दजय॑दिन्द्र एका॒दशाक्ष॑रेण त्रि॒भुभ॑मु॒दजय॑द्वि॒श्वे
दे॒वा द्वा॑द॒शाक्ष॑रेण जग॒तीमु॑दजयन्वस॒वस्यो॑-
द॒शाक्ष॑रेण त्रयो॒दशः॑ स्तोम॒मुद॑जयन्बृ॒हश्चतु॑-
र्द॒शाक्ष॑रेण चतु॒र्दशः॑ स्तोम॒मुद॑जयन्ना॒दि॒त्याः
पञ्च॑द॒शाक्ष॑रेण पञ्च॒दशः॑ स्तोम॒मुद॑जयन्ना॒दि॒तिः
षोड॑शाक्षरेण षोड॒शः॑ स्तोम॒मुद॑जयत्प्रजा॒पतिः॑
सप्त॑द॒शाक्ष॑रेण सप्त॒दशः॑ स्तोम॒मुद॑जयत् (२) ॥

(त्रि॒वृत्ः॑ स्तोम॒मुद॑जयत्षट्च॒त्वारि॑ः स च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इशमेऽजहोम उक्तः । एकादश उज्जितिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथ यजमानमन्त्रास्थापोज्जितौ वाचयत्पभिरेकाक्षरेण वाचमुदज-
यदिति सप्तदश ” इति ।

पाठस्तु—

अग्निरेकाक्षरेणेति । आश्रावयेत्यादिके सप्तदशाक्षरे मन्त्रसंव एकैकाक्षरवृद्ध्या तत्तन्मन्त्रं पठित्वा तत्सामर्थ्यादग्न्यादयो वागादीमुदजयन् । अथवा विध्यन्तर एकाक्षरो मन्त्रशास्त्रप्रसिद्ध्या वागग्निबीजं तेनैकाक्षरेण मन्त्रेणाग्निर्वागुज्जयः । अक्षरेणाजपामन्त्रेण प्राणापानात्मकेनाग्निनोः प्राणापानोज्जयः । एवमन्येऽपि व्यक्षरादिमन्त्रा यथायोगमुन्नेयाः । मन्त्राक्षरसंख्यानुसारिण लोकत्रयादिजयो विशेषः । त्रिवृत्स्तोमगतानामृचां नवसंख्योपेतत्वात्तज्जयो द्रष्टव्यः । षयोदशस्तो-
मादावपि तिसृणामृचामावृत्तिविशेषेण तत्तत्संख्या द्रष्टव्या । एतदुज्जितिविधिस्तु ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्त इत्येतादृशः पूर्वमेवास्माभिर्व्याख्यातः सोऽयमत्रोत्कर्षणीयः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्निः सप्तदशाऽऽम्नाता उज्जितोर्वाचयेदमः ।

यजमानं रथेऽवेषु धावत्स्वध्वर्युरादरात् ॥ १ ॥ ” [इति] ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपितैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा कृषदं भुव-
मसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-
न्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽस्यप्सुषदं त्वा घृत-
सदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनि-
रिन्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि पृथिविषदं त्वाऽ-
न्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा । ये महाः पञ्चजनीना
येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः (१)

(वाजपेयोपयुक्तातिशयमन्त्राभिधानम्)

समुज्जितः । तेषां विंशिप्रियाणां मिषमूर्जः सम-
ग्रभिमेव ते योनिरिन्द्राय त्वा । अपाः रस-
मुद्वयसः सूर्यरश्मिः समाभृतम् । अपाः
रसस्य यो रसस्तं धौ गृह्णाम्युत्तममेव ते
योनिरिन्द्राय त्वा । अया विष्ठा जनयन्कर्ष-
राणि स हि घृणिरुर्ध्वराय गातुः । स प्रयु-
दैर्दुरुणो मध्वो अग्रः स्वायां यत्तनुवां तनूमै-
रयत । उपयामगृहीतोऽसि प्रजार्पतये त्वा
जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजार्पतये त्वा (२) ॥

(कोशस्तनुवां त्रयोदश च) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादश उज्जितमन्त्रा उक्ताः । द्वादशोऽतिशयमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ आश्रयणं गृहीत्वा पञ्चैन्द्रानतिशयान् गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि
नृषदं त्वा नृषदमित्येतामिः पञ्चभिः ” इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

उपयामेति । हे मध्यमातिशय त्वमुपयामेन पृथिव्यात्मकेन शस्त्रेण गृही-
तोऽसि । इयं वा उपयाम इति पूर्वमुदाहृतम् । मनुष्येषु वनस्पतिषु भुवनेषु
स्वापित्वेनावस्थितमिन्द्राय मियं त्वां गृह्णामि । एष स्वरपदेशस्ते स्थानं तस्मा-
दिन्द्राय त्वामग्न सादयामि । एष इत्यादिः सादनमन्त्रः ।

नृषदमित्यादिपदामिप्राथमाह—

नृषदं त्वेत्याह । यज्ज वै नृन् । प्रजानामेवतेन सूयते । नृषदमित्याह । वन-
स्पतयो वै वृ । वनस्पतीनामेवतेन सूयते । भुवनसदमित्याह । यज्ञा वै वसन्ति-

भवति । भुवनमगच्छति वै तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति (१) ” [जा०
का० १ म० ३ अ० ९] इति ।

मुन्नरस्तेषु सीदतीति नृषत्तं नृषदम् । एतेन यजुष्पाठेन प्रजानां मध्ये सृषते
स्वामित्वेनाभिषिच्यते । यदा लोके वसिष्ठान्वनादयो भवति तदा तं पुरुषं
स्वामित्वेन कृत्स्नं भुवनमगन्नाप्तवानिति जना आहुः ।

अथ द्वितीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्ध्यारूपेणम् ।

एतदेवाभिषेत् तथैव व्याचष्टे—

“ अप्सुषदं त्वा घृतसदमित्याह । अपामेवैतेन घृतस्य सृषते । अ्योमसदमि-
त्याह । यदा वै वसिष्ठान्ववति । अ्योममगच्छति वै तमाहुः । अ्योमेवैतेन गच्छति ”
[जा० का० १ म० ३ अ० ९] इति ।

अप्सिषत्यादिपाठेन तत्स्वामित्वेनाभिषेकः । घनादयस्य अ्योममादित्वं नान
गजाधारोहणम् ।

अथ तृतीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्ध्यारूपेणम् ।

“ पृथिविषदं त्वाऽन्तरिक्षसदमित्याह । एषामेवैतेन लोकानां सृषते ।
तस्माद्वाजमेपयाजी न कंचन प्रत्यवरोहति । अपीव हि देवतानां सृषते । नाक-
सदमित्याह । यदा वै वसिष्ठान्ववति । नाकमगच्छति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन
गच्छति ” [जा० का० १ म० ३ अ० ९] इति ।

तस्मादयं बाजपेययोगेनाग्न्यादिदेवतानामपि मध्येऽभिषिक्तं इह भवति । अग्नेस्त्वा
सावाज्येनाभिषिञ्चाभीत्यादिमन्त्रेणैवग्न्यादीनां यत्तस्मात्प्राज्यं तेन निमित्तेनाभिषे-
कस्योक्तत्वाच्च प्रत्यवरोहति । अपि तस्माद्देवतानां मध्येऽभिषिक्तत्वादिवद्वेव
कमपि मनुष्यं पति गजादिवाहनान्नावरोहति नावरोहेदिति विधिः । अत
एषाऽऽपस्तम्ब आह—“ यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेद्बृहस्पतिसत्त्वेन वा
प्रत्यवरोहणीयेन यजेत ” इति ।

अथ चतुर्थग्रहणमन्त्रः—

ये ग्रहा इति । येऽतिग्राह्यरूपा ग्रहाः पञ्चजनीनाः पञ्चजनेभ्यो देव-

(वाजपेयोपमुक्तातिग्राह्यमन्त्राभिधानम्)

पनुष्यात्तुररक्षोगन्धर्वेभ्यो निषादपञ्चमेभ्यो वर्णेभ्यो वा हिताः । येषामतिग्राह्याणां
विश्व आग्नेयैन्द्रसौर्यास्त्यातिग्राह्यरूपाः परमजाः प्रकृतयः । किञ्च येषां प्रमा-
येन दैव्यो दिवि भवः कोशो मेघः समुन्जितः सम्पद्गन्धर्वीकृतो वर्षा-
भिमुखः कृत इत्यर्थः । विविधानि शिप्राणि हनुस्थानीयानि पात्राण्यपि वैक-
पेता विशिप्रियास्तादृशानां येषामतिग्राह्याणां पूरणायेषमनसदृशमूर्जं बलमयं
सोमरसं समग्रमीं सम्पद्गृह्णामि ।

पञ्चजनीमशब्दामिषायं दर्शयति—

“ ये ब्रह्माः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनानामेवैतेन सूयते ” [वा०का०
१ प्र० ३ अ० ९] इति ।

एतेन मन्त्रपाठेन निषादपञ्चमानां वर्णानां स्वाभित्वेनाभिविध्यते ।

अथ पञ्चमग्रहणमन्त्रः—

अपामिति । हेऽतिग्राह्या वो युष्मार्कं मध्य उत्तमं चरमं ब्रह्म तं तथाविधं
गृह्णामि । किञ्चिदम् । अपां रसम् । उदकस्यैव सोमरसत्वेन परिणामात् ।
उद्धृतं वयोऽन्धं जीवनं वा यस्य तमुदयसम् । सोमरसो ह्यनभूतो जीवनहेतुश्च ।
अपाम सोममभूता अभूमेत्युक्तत्वात् । सूर्यं (यो ?) रश्मिः परिष्ठाकहेतुर्यस्य वं
सूर्यरश्मिम् । वृष्टिक्लिन्ना ओषधय आतपेन पच्यन्तेऽन्यथा वृष्ट्याधिक्येन पूषेभ्यः ।
समाभूतं यावन्वा द्युलोकोत्सम्यगानीतम् । किञ्चापां रसः सोमवस्त्रित्वेन
परिणतस्तस्यापि यो रसः सारस्तादृशमुदकरसम् ।

स्वामित्वं तेजोयुक्तत्वं च भागद्वयपाठेन भवतीति दर्शयति—

“ अपां रसमुदयसमित्याह । अपामेवैतेन रसस्य सूयते । सूर्यरश्मिं रसा-
भूतमित्याह सशुक्रत्वाय (२) ” [वा०का० १ प्र० ३ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ अथा विष्टा जनयन्कर्षरत्नीति सप्तदश प्राजापत्यान्सोमग्रहणम्-
ह्णाति ” इति । पाठस्तु—

अथा विष्टेति । अथाऽयं प्राजापतिर्विष्टा विशेषेणात्र स्थितः कर्षराण्ये-
तानि कर्षाणि जनयन्संपादयन्वर्तते । यस्मात्स प्राजापतिर्वृणिर्दीक्षिभान्प्रकाशको
भूत्वा वराय श्रेष्ठाय कर्मफलपौरुषांतुर्विस्तीर्णो मार्गो भवति । तस्मात्स प्राजाप-
तिर्वर्ष्यो मधुनः कर्मफलस्य धरुणो धारयिता सन्नमं प्रत्यस्मात्समीपं प्रति उदैदु-
त्कर्षेण प्राप्नोतु । यद्यस्मात्स्वायां तनुवां स्वकीये शरीरे तन्मस्यच्छरिरमैरयत

मायमति, तस्माद्वयं कलं प्राप्स्याम इति शेषः । एकपक्षां गृह्यातीत्येतस्य विधिः ।
न च पूर्वमेव व्याख्यातः । अथ विनियोगसंग्रहः—

“ उपेत्यतिग्राह्यैर्न गृहीत्वैवेति सादयेत् ।

उत्तरेषु चतुर्व्येवमया सप्तदश ब्रह्मन् ॥

माजापत्यान्मगृह्णाति मन्वा द्वादश वर्णिताः ” ॥१॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्के-

द्विपतैविरयितं हिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अन्वह॒ मासा॒ अन्वि॒ह्ना॒म्यन्वो॒षधी॒रनु॒ पर्व-
तासः । अन्वि॒न्द्र* रो॒दसी॒ वाव॒शाने॒ अन्वा॒पो
अ॒जिह॒त जा॒यमान॑म् । अनु॒ ते दा॒यि, म॒ह
इन्द्रि॒याय॑ स॒प्रा ते॒ विश्व॑मनु॒ वृत्र॑हर्ये । अनु॒
क्ष॒त्रम॑नु॒ सहो॑ यज॒न्नेन्द्र॑ दे॒वेभि॑रनु॒ ते नृ॒पते॑ ।
इन्द्रा॒णीमा॑सु॒ नरि॑षु॒ सुप॑त्नी॒मह॑म॒भव॑म् । न
हो॒स्या॒ अप॑रं॒ च न॒ जर॑सा (१) म॒रते॒ पतिः॑ ।
बा॒ह्विन्द्रा॑णि रा॒रण॒ स॒रु॒युर्व॑षाक॒पेज्ज॑ते । यस्ये-
द॒म॒प्य* ह॒विः प्रि॒यं दे॒वेषु॑ गच्छ॒ति । यो जा॒त
ए॒व प्र॑थ॒मो म॑न॒स्वान्दे॒वो दे॒वान्क॑तु॒ना प॑र्यभू-
पत् । यस्य॒ शु॒भ्राद्रो॑द॒सी अ॒भ्य॒सेता॑ कृ॒ष्णस्य॑
म॒ह्ना स॒ ज॒नास॒ इन्द्रः॑ । आ ते॒ म॒ह इन्द्रो॑रु॒ग्र
स॒म॒न्य॒वो य॑स॒मर॑न्त॒ सेनाः॑ । प॒ताति॒ दि॒शुभ्र-
र्यस्य॒ बा॒हुवो॑र्मा ते (२) म॒नो॑ वि॒ष्वद्रि॒य॒ग्वि
चा॒रीत् । मा नो॑ म॒धीरा॒ भ॑रा द॒क्षि त॒जः प्र
दा॒शुषे॒ दा॒त॒वे भू॒रि य॑त्ते । न॒व्ये दे॒ष्णे श॑स्ते

(काम्यवाज्यापुरोमुवाक्याभिधानम्)

अस्मिन्ता उक्थे प्र प्रथम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ।
 आ तू भर माकिरेतस्परिं डाद्विभ्रा हि त्वा
 वसुपतिं वसूनाम् । इन्द्र यत्ते माहिर्न इप्रम-
 स्तयस्मभ्यं तद्धर्यश्व (३) प्र यन्धि । प्रदा-
 तार* हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् । उभा
 हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षि-
 णादोत सध्यात् । प्रदाता वज्री वृषभस्तुरा-
 पादच्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा । अस्मि-
 न्यङ्गे बहिष्या निषधायां मव यजमानाय शं
 योः । इन्द्रः सुभ्रामा स्ववा* अबोभिः सुसु-
 ङ्गिको भवतु विश्ववेदाः । बाधतां द्वेषो अमयं
 छणोतु सुवीर्यस्य (४) पतयः स्थाम । तस्य
 वय* संमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे
 स्थाम । स सुभ्रामा स्ववा* इन्द्रो अस्मे
 आराच्चिद्वेषः सनुतयुयोतु । रेवतीर्नः सध-
 माद् इन्द्रं सन्तु तुविषाजाः । शुमन्तो कामि-
 र्मदेम । प्रो ष्वस्मे पुसेरथमिन्द्राव अूपर्षत ।
 अमीके चिदु लोककृत्सङ्गे समत्सु वृत्रहा ।
 अस्माकं बोधि चोदिता नमन्तामप्यकेषाम् ।
 ज्याका आधि धन्वंसु (५) ॥

(अरसा मा ते हर्यश्च सुवीर्यस्माभ्येकं च) ॥

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यभिधानम्)

(पाकयज्ञः सः श्रवाः परोक्षं बर्हिषो ऋवामगन्धेत्याह देवं सवितर्देव-
स्याहं क्षत्रस्योत्वं वाजस्यारिकाक्षरेणोपयामगृहीतोऽसि नृषदमन्वह त्रयोदश
॥ १३ ॥

(पाकयज्ञं परोक्षं ऋवा वि सृजते च नः सर्ववीरां पतयः स्यामैकपञ्चाशत्
॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

(अथ पथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

हादशे वाजपेयमन्वाः समापिताः । त्रयोदशे काम्ययाज्या [पुरोनुवाक्या]
उच्यन्ते ।

काम्येष्टिकाण्डे काचिदिष्टिरेवमाभ्यायते—

“ इन्द्राधाम्बुजदे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्भामकाय इन्द्रमेवाभुजः
स्वेन भागभेयेनोप धावति स एवास्मै सजातानमुकांस्करोति ग्राम्येव भवति ”
[सौ० का० २ म० २ अ० ८] इति ।

अनुकूलधाताभुजुधरेयम्बुजुः, साहाय्यकरणमानुकूल्यम् । विरोधानाचारण-
मुजुर्त्वं तादृशम् । इन्द्रोऽस्मै यजमानाय सजाताञ्ज्ञातिप्रभुतिबन्धून्मुकानेतद्वि-
कनुकूलान्करोति । बतोऽयं धामस्वामी भवत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अन्वहेति । अहशब्द इच्छब्दश्च समुच्चये । वैवादयो मातास्ते च
जायमानमिन्द्रमनुसृत्याजिहतास्माननुग्रहीतुं प्राप्तवन्तः । एवं बनान्योवधयः पर्वता
धावशाने अस्मान्कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावापष्वाजिह्वेति योजना ।
बोढा वाक्यानि भेत्तुं षडनुशब्दाः । स च भेद आदरार्थः ॥

अथ याज्यामाह—

अनु त इति । यजन् यष्टव्यं हे इन्द्र महं महते सर्वेभ्यो देवेभ्योऽधिकाय
ते तुभ्यं सत्ता सत्तेषु विश्वं सर्वं हविर्देवेभिरग्न्यादिभिरनुमापि अनुक्रमेण दीयते ।

(काम्यन्याय्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

किमर्थम् । वृत्रहत्ये वृत्रवेधमनु ते तवेन्द्रियाय बलसिद्धयर्थम् । न केवलं वृत्र-
वधमनुसृत्य क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजात्याभिमानं चानुसृत्य, सहोऽनु त्वदी-
यमेव बलमनुसृत्य, नृपस्य वैरियनुष्यतिरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वयि यथोक्तान्गुणा-
नवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राण्यै वरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसुरशिवेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्य सेनाऽसुरश्वसि [सं० का०
२ म० २ अ० ८] इति ।

असंशिता तीक्ष्णा न भवति (वेत्) स्वकार्यक्षमा नैव भवेदित्यर्थः ।

तस्मापिष्टौ कंचिदङ्गविशेषं विधत्ते—

“ बल्वजानपीभ्ये सं नसेद्वीर्यवाधिष्कन्ना न्यमेहस्ततो बल्वजा उदतिष्ठन्-
वाभेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयति ” [सं० का० २ म० २ अ० ८]
इति ।

बल्वजास्तृणविशेषाः । तानपि चोदकप्राप्त इभ्ये सम्बाधनीयात् । आधि-
ष्कन्नाऽधिकं पुरीषं प्राप्ता गौर्यत्र देशे, न्यमेहन्मैतरां मूत्रं करोति, ततो देशा-
द्बल्वजा उत्पद्यन्ते । तेषां च बल्वजानां मन्धत्वेन यजमानं गवामेव न्यायम-
पिनीय प्रापय्य गा वेदयति लम्बयति । गवां न्यायः स्वाधीनतया शिक्षितत्वं ।
यथा घेनवः शिक्षिताः प्रतिदिनमरण्ये गत्वा यत्र कापि पलायनलक्षणं चापलं
परित्यज्य काष्ठे स्वगृहमेवाऽऽधान्त्यनायासेन दुसन्ते यथा वा मलीवर्दाः
शिक्षिताः सन्तो रथादीन्स्वामिन इच्छानुसारेण वहन्ति, यथा सेनायाः स्वव-
शत्वेन कार्यकारित्वं गोन्मायः । गा वेदयति गोवर्द्धितां स्वाधीनां कार्यकारि-
त्वेन प्रापयतीत्यर्थः ।

एव पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्राणीमिति । आसु नारिषु देवस्त्रीषु मध्ये सेनास्वामिभूतामिन्द्राणीं
सुपत्नीं पतिव्रतामहमश्रवम् । अपरं चान्यदप्येकमस्ति, अस्मा इन्द्राण्याः पति-
र्जरसा नहि मरते नैव धियते ।

तत्रैव यान्यामाह—

वाङ्मयमिति । हे इन्द्राणि अहं सत्पुत्रं वाकपेर्कते त्वत्प्रियमिन्द्रं विना वं
कवम्यज्यं देवं न रारण नैव कीर्तयामि । यस्य मनाध्यमस्तु भवमिन्द्रं हविः सोम-
पुरोडासादिकं मियमिष्टं भूत्वा देवेभु गच्छति सर्वान्देवान्वाप्नोति, वाहशोऽहमिति
पूर्ववाच्यः ।

इष्टमन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय मनुमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्ववेत्संश्रामे संयत्त
इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव मनुमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तस्संश्रा-
मम् ” [सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

मनस्वते धैर्योपेताय, संश्रामे युद्धे संयत्ते सम्यक्प्रयुक्ते सति, इन्द्रियेण
प्राणिपादादीन्द्रियपाटवेन, मन्युना वैरिविषयकोपाधिक्येन, मनसा पलायनभीत्या-
दिबर्चनरूपेण धैर्येण ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

यो जात इति । यो देव इन्द्रो जात एवोत्पन्नमात्र एव पथपो देवानां मध्ये
मुल्लो ममस्वान्धैर्यवाच्य भूत्वा कतुना पुत्रवधादिकर्मणा देवानभ्यामग्ग्यादीभ्यर्व-
भूषदतिक्रान्तवान् । यस्येन्द्रस्य शुष्माङ्गलादेवसी छात्रावृथिव्यावभ्यसेतामवि-
धीताम् । भ्यस्त मय इति धातुः । जनासो हे जनाः स इन्द्रो नृणां स्वकीय-
बलस्य गङ्गा महिम्ना युष्मानवतिवति शेषः ।

याभ्यामाह—

अथ स इति । अत्र हे इन्द्राऽऽसमन्तात्ते तयोदी रक्षणं महोऽधिकम् । यद्यस्मा-
द्वंक्षणादस्मदीयाः सेनाः समन्ततो वैरिविषयकोपयुक्ताः सत्यः समरन्त सम्भग-
रन्त क्रीडा अकुर्वन्परबलं नैवागणयन्तित्यर्थः । स (किं) च
नर्यस्य मनुष्यहितस्य ते तव बाहुवोर्दिष्टस्वङ्गादिदीप्तिः पताति सर्वत्र प्रसरति ।
ते मनो विष्वदिदृग्बहुमुखं सन्मा विचारीन्मा विचरतु ।

पूर्वोक्तयोर्वेष्टि फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्दोषो हतमनाः स्वयंपाप इव स्मदितानि हि वा एतस्माद्वका-
न्तान्यथैव हतमनाः स्वयंपाप इन्द्रमेव मनुमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवति ”
[सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यः पुरुषो रोगेण द्रव्यहान्यादिना वा हतमना नष्टचित्तः सन्स्वयंपाप इव भ्रान्त इव स्यात्, एतस्मात्पुरुषादितानीन्द्रियमन्युधैर्वाणि अपक्रान्तानि । अथेदानीमेव पुरुषो नष्टचित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति तादृश एतामेव निर्वपेदिति पूर्ववान्वयः । एतस्मामपीष्टौ पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यैः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरितीन्द्रमेव दातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै दानकायाः प्रजाः करोति दानकामा अस्यै प्रजा भवन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

मा न इति । हे इन्द्र नोऽस्मान्स्मदीयाः प्रजाश्च मा मर्धाः कलहार्थिनीर्मा कार्षीः । किंतु प्रकर्षेण दाशुषे हव्यं दत्तवत्ते यजमानाय दातवे दातुं ते त्वद्विं मद्हरि धनं संचितमस्ति तदाभर तदाहर । आहत्य च नोऽस्मभ्यं दाक्षि देहि । हे इन्द्र नव्ये नूतने देष्णे त्वदानसाधने शस्ते प्रशस्तेऽस्मिन्कर्मणि त उक्त्ये त्वदीये शस्ते स्तुवन्तो वयं प्रभवाम प्रकर्षेण प्रार्थयामहे ।

तत्रैव याज्यामाह—

आ तू भरेति । हे इन्द्र त्वमा तू भर धनमाहरैव । एतत्त्वदाहृतं धनं मा-
किर्यैव परिष्ठात्परत्र मा तिष्ठतु । यस्मात्त्वां वसूनां वसुपतिरिति विद्या । कस्यचि-
देव धनस्य पतिर्न भवति, किंतु सर्वेषामिति विवक्षया वसूनां वसुपतिरिति यु-
क्तम् । यस्मादेवं विद्या तस्मादाहरेत्यन्वयः । हे इन्द्र त्वदीये माहिने महनीये
द्वयं दातव्यं यज्जनमस्ति हे हर्यश्च हरिनामकाम्यायश्चाभ्यामुपेतेन्द्र तज्जनमस्मभ्यं
प्रयन्धि प्रयच्छ ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्यै प्रत्तमिव सज्ज प्रदी-
येतेन्द्रमेव प्रदातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै प्र दापयति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

प्रदात्रे प्रदापयित्रे । वाक्यस्यान्ते प्रदापयतीति श्रवणात् । यस्मा उत्तमर्णादि
प्रतिग्रहीत्रे दायादाय वाऽधमर्णादिः पुरैव प्रकर्षेण दत्तमित्येवं दातव्यं धनमप्यु-
पति तज्जनं स्वत्वेन व्यवह्रियते । वस्तुतस्तु नैव प्रत्तं, तादृश उत्तमर्णादिनिर्वपेत् ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्रदातारमिति । मर्कषेण दातारं दापयितारमिन्द्रं हविषा युक्ता वयमाहवा-
मह आह्वयामः । हे इन्द्र, उभावपि हस्तौ धनेन घृणस्व पूरय । ततो मयाऽऽभि-
मुख्येन दक्षिणाद्धस्तात्मयच्छ, तव्यादप्याभिमुख्येन प्रयच्छ ।

तत्र याज्यामाह—

प्रहृतेति । प्रदाता मर्कषेण दाता । वज्री वज्रवान् । वृषभोऽभिमतानां
धमार्तां वर्धिता । नुरावाद् शत्रूणां शीघ्रमभिभविता । शुष्मी बलवान् । राजा
दीप्यमानः । वृजहा वृजं हतवान् । सामपावा सोमस्य पाता । ईदृशस्त्वमस्मि-
न्मशे बर्हिषि वेद्यां स्तीर्णदमं आमिषद्याऽऽगद्योपविश्याधानन्तरं तं सुत्सकरो
श्वेतरनिष्ठविभोजयिता भव ।

इद्वचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय सुत्राम्यो पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो
वेन्ममेव सुत्रामाणं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वासतेऽनपरुध्यो भवति”
[सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

सुत्राम्यो सुष्ठु वाजे । अपरुद्धश्चिरं राज्याद्भङ्गः । अपरुध्यमान इदानी-
मेव भ्रश्यमानः । अनपरुध्यो भ्रंशाविषयः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्र इति । अयमिन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु दाता स्ववान्धनवानवोभी रक्षणेः
सुमुञ्जीकः सुत्सकरो विधवेदा अस्मदनुष्ठितकृत्स्नपरिचर्याभिज्ञो भवतु । बाधताम-
स्मान्बाधमानानां वैरिणां द्वेषो विद्वेषी स इन्द्रोऽस्माकमभयं कृणोतु करोतु ।
तत्प्रसादाद्वयं सुवीर्यस्य वैर्यमिदमवसामर्थ्यस्य पतयः स्वाम स्वामिनी भवेम ।

याज्यामाह—

तस्य वयमिति । वयं यज्ञियस्य यज्ञसंबन्धिनस्तस्येन्द्रस्य सुमतावनुमाहयुके
धिक्ते स्थिता भवेम । अपि च भद्रे परममङ्गले सौमनसे मनःसमाधौनेश्वस्थिताः
स्वाम । सुत्रामा सुष्ठु दाता स्ववान्धनवान्स्त इन्द्रोऽस्ये अस्माकं द्वेषो द्वेष्यानारा-
धिदूरादेव युषोतु पृथकरोतु । कीदृशानामस्माकं सनुतः सेनुतां हविर्दातुणाम् ।

इद्वचन्तरं विधत्ते—

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरत्सस्ति न व्यावृतमगच्छत्त प्रजापतिमुपाधाव-
त्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवपत्तेमैवास्मिन्निन्द्रियमदधाच्छकरी याज्यानु-
वाक्ये अकरोद्वज्रो वै शकरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध सोऽमबरसोऽभिभेदूतः
य मा धक्ष्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत्त प्रजापतिः शकृषा अधि रेवतीं
निरमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ८] इति ।

पुरा कदाचिदिन्द्रो देवताभिरितराभिर्हि सदृश आसीत्तदाधिपत्यलक्षणां
व्यावृत्तिं न प्राप्तवान् । कश्चिदपि देव एतदीयं भूत्यत्वं नाङ्गी चकार । स
इन्द्रः खिन्नः प्रजापतिमुपाजगाम । स प्रजापतिर्व्यावृत्तिकामाय तस्मा इन्द्रायाती-
त्सुष्टिगतेन्द्रदेवताकमेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत् । स प्रजापतिः स्वयमिन्द्र-
स्य यजमानस्य याग आध्वर्यवमकरोत् । तेनैव यागेनास्मिन्व्यावृत्तिकाम इन्द्रे
क्षामर्थ्यं स्थापितवान् । तत्सिद्धयर्थं शकरीच्छन्दसा युक्ते द्वे ऋचौ याज्यानुवा-
क्ये अकरोत् । यद्यप्यत्र यो व्वस्मा इत्येकैव शकरी तथाऽप्यावृत्ता सती सैव
शकरी याज्या पुरोनुवाक्या च भविष्यतीति । सा शकरी वज्ररूपा । स वज्र
एनं व्यावृत्तिकामिनमिन्द्रं भूत्या आधिपत्यलक्षणार्थैर्धर्मायैन्ध प्रकाशितवान् ।
स चेन्द्रोऽधिपातिरभवत् । भूष ऐश्वर्यं प्राप्तः स इन्द्रः पुनरबिभेदियमत्युग्रं
शकरी मां प्रधक्ष्यतीति विचार्य, तच्छान्तये स इन्द्रः प्रजापतिं पुनरुपाधावत् ।
स प्रजापतिः शकृषा अधि आधिकत्वेन रेवतीं रेवतीर्नः सधमाद् इत्येतामृचं
मिथितवान् । किमर्थम् । शकृषा उग्रत्वशान्त्या इन्द्रस्याप्रदाहाय च ।

ऐश्वर्ययोग्यराजकुमारादेरैश्वर्याप्राप्तवैश्वर्यप्राप्त्यर्थमिष्टिमिदानीं विधत्ते—

“ योऽल१ श्रियै सन्तसदृङ्समानैः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपे-
दिन्द्रमेव स्वेन भागधेयो नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० ८] इति ।

यः पुमान्राजकुमारादिः श्रिया ऐश्वर्यापालं सन्तमर्थः सन्नपि तदैश्वर्यम-
प्राप्य समानैः साधारणैरैश्वर्यरहितैः प्राणिभिः सदृशः स्यात्तस्मै तदर्थमिय-
मिष्टिः ।

वामेतामिष्टिं विधाय याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

“ रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या अप्रदाहाय शकरी यान्धा वज्रो
वै शकरी स एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ८] इति ।

रेवतीः पाठस्तु-

रेवतीर्नि इति । रेवतीर्धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुक्तास्तु-
विवाजा बद्धनोपेताः शक्वरीमापितदाहशान्तिपदा आपो नोऽस्माकं स्मामिनीन्वे
सन्त्वस्मत्सुखाय तिष्ठन्तु । याभिरद्भिः सह यथं क्षुमन्तः शान्वायन्त इन्द्रं स्तुवन्तो
मदेम इवाम ।

शक्वरीः पाठस्तु-

प्रो ष्वस्मा इति । अस्मा इन्द्रायास्मेन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे शूवं बलं
मोष्वर्षत मकर्षेण सुष्ठु पूजयत । कथं बलस्य पूजेत्पुष्यते । अयमिन्द्रो ब्रह्मा
वैरिघाती सप्तसु संशयेषु सङ्गे योज्झभिर्वैरिमदैः सङ्गे सति संशये सति
अभीके चिदु हन्तुं कामममानेऽपि वैरिणि लोकछास्त्रिधिं करोत्येव न तु पला-
यते । इत्थं बलस्य पूजा । तथा पूजित इन्द्रोऽस्माकमितरव्यावृत्तये चोदिता
प्रेरयिता सन्बोधि बुध्यतां सावधानो भवतु । अन्यकेषां कुत्सितानां वैरिणां
धन्वसु अधिश्रित्य वर्तमाना ग्याकाः कुत्सिता ग्या नमन्तां नश्यन्तु पुटघन्त्रि-
त्यर्थः ।

अत्र विनिवोगसंग्रहः-

“ अन्वहान्वृजयत्यैन्द्र इन्द्राणीति तु (भिति) तच्चरो ।

यो जातो मय्युपत्यैन्वे मा नो दातृमदैन्द्रके ॥ १ ॥

पदा पदातृमदैन्द्र इन्द्रः सुनामसंयुते ।

रेवतीः श्रीमदैन्वे स्यादत्र मन्वाश्चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीमैतैत्तिरीयसीहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विधातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपर-

मेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापयिषात्केन माध-

वाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥

(राजसूयविषयानुमतादियागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्वाणां आभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमः पषाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
धेनुर्दक्षिणा ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीर्यन्ते
तं नैर्ऋतमेककपालं कृष्णं वासः कृष्णतूर्पं
दक्षिणा वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण एष ते
निर्ऋते भागो भूते हविष्मत्यासि मुञ्चेमम्
इंसः स्वाहा नमो य इदं चकाराऽऽदित्यं चरुं
निर्वपति षरो दक्षिणाऽऽमावैष्णवमेकादशक-
पालं वामनो वही दक्षिणाऽऽग्नीषोमीर्यम् (१)
एकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशक-
पालमृषभो वही दक्षिणाऽऽमेयमष्टाकपालमैन्द्रं
दक्ष्यं वही दक्षिणैन्द्राग्रं द्वादशकपालं
वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वरसो दक्षिणा सौम्यं
श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा सरस्वत्यै चरुं
सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा (२) ॥

(अग्नीषोमीर्यं चतुर्लिंगञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमपषाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमः पषाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यां वेदेभ्योऽस्विन्नं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यावीर्यमहेम्बरम् ॥

(अस्मिन्मन्त्राणां विधानम्)

मपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन्मन्त्राणामुच्यते ।

द्वाविंशत्यनुवाकेषु विंशत्या राजसूयके ॥

अनेकानि प्रधानानि कर्माणि विहितान्यथ ।

द्वाभ्यां सौत्रामणीमन्त्राः काम्या पाण्याभ्य वर्णिताः ॥

अष्टमे मन्त्रकाण्डस्थे कर्मणां बहुलत्वतः ।

तत्तत्संनिधये मोक्षा मन्त्रा विधिपुरःसरतः ॥

अनूद्य तान्विधीनर्थवादी ब्राह्मण ईरितः ।

संप्रदायविदोऽतोऽत्र ब्राह्मणद्वयमूचिरे ॥

ब्राह्मणं मन्त्रकाण्डस्थविधिजातमितीरितम् ।

अनुब्राह्मणमप्यसु कथितं सार्थवादकम् ॥

अत्र प्रथमानुवाके प्रथमं तावद्ब्राह्मणेन कर्मद्वयं विधीयते—

अनुमत्या इति । अतुर्दशामिश्रितायाः पौर्णमास्या अभिमानीदेवताऽनुमतिः । “अमावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिः” इति श्रुतेः । “कलाहीने साऽनुमतिः पूर्वे राका निशाकरे” इत्यभिधानात् । सा चानुमतिरत्र देवता, पुरोडाशो ब्रह्मसंनयेतदेकं कर्म । दक्षिणाभिधानेन वक्ष्यमाणेभ्यः कर्मभ्यो भिन्नाधिकारावगमात् । अस्मिन्कर्मणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु विष्यमाणेषु पश्चिमायां दिशि हवदमभ्याधानुमयः स्थापितायाः शम्यायाः पश्चाद्ये तण्डुलपिष्टेष्टेऽवशीयन्तेऽथः पतन्ति तल्लेशजातं ब्रह्मं निर्कटिदेवताकं, तदिदमपरं कर्म । पृथग्दक्षिणाभिधानात् । कृष्णं वासोऽथ दक्षिणा । तच्च कृष्णतूर्वं कृष्णदशान्तम् । केषां विद्वत्प्राणां वैश्विन्माय दशाभागमुपेक्ष्य मध्यमभाग एव कावासहरिप्रादिभ्यो रञ्जितो भवति तद्वन्मा भूदिति कृष्णतृप्तत्वेन विशेष्यते । एतस्मिन्मुख्ये ब्राह्मणे प्रधानं कर्म विहितम् । अनुब्राह्मणं तु ग्रन्थान्तरे प्रथमकाण्डे वृत्तसप्तमाष्टममपाठकत्वात् ।

तत्रे वृत्तमपाठकस्याऽऽदौ पूर्वोदाहृतं कर्मविधिमनूय प्रशंसति—

“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । ये मत्प्रश्नः शम्याया अवशीयन्ते । ते नैर्कतमेककपालम् । इयं वा अनुमतिः । इयं निर्कतिः” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

भूमिर्द्विषिधा । अल्लिगोधूमादितुर्वसस्यादथा तदयोम्या वा । तथाऽऽद्यभूमिरूपाऽनुमतिर्द्वितीयभूमिरूपा निर्कतिः ।

(राजसूयविषयानुमताद्विद्यागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां आभिधानम्)

पश्चादभिरुप्तस्य नैर्ऋतस्याऽऽनुमतादुत्तरकाले न्यायमाण्यं प्रधानभागप्रचारं वा-
धितुं पूर्वकालं विधत्ते—

“नैर्ऋतेन पूर्वेण प्रचरति । पाप्मानमेव निर्ऋतिं पूर्वा निरवदयते ” [भा०
का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

लोके रुग्णानां पुक्कवाणां निष्टं रोगं प्रथमं निवार्य पश्चादिष्टां शरीरपुष्टिः स-
पाद्यते तद्वदत्रापि पाप्मानं प्रतिकूलां निर्ऋतिं प्रथमतो भागदानेन निवारयति ।

विधिवाक्यगतं कपालैक्यमन्त्रं प्रशंसति—

“एककपालो भवति । एकधैव निर्ऋतिं निरवदयते ” [भा० का० १
प्र० ६ अ० १] इति ।

एकधैवैकैव प्रयत्नेन । कपालबाहुल्ये हि प्रयत्नबाहुल्यं प्रसज्येतेति । तस्मि-
न्मानुमतनैर्ऋतादिकमन्त्रारम्भणीयास्थानीयास्पवित्राख्यादग्निष्टोमादूर्ध्वमनुष्ठेयम् ।

तथाऽत्राऽऽपस्तम्ब आह—“राजा स्वर्गकामो राजसूयेन यजेत गवांश्चतसहस्रं
दक्षिणाऽग्निष्टोमः पश्चापवर्गः प्रथममहः पश्च सहस्राणि पवित्रे ददाति त्रिंशतम-
भिषेचनीये त्रिंशतं दशपेये दश केशवपनीये विंशतिं व्युष्टिद्वाराये पश्च कश्चस्य
धृतावापि वा चत्वार्यभिषेचनीये प्रतिसहस्राणीतराण्यहानि षष्टिं शतानि सहस्राणि
ददातीति बह्वृचब्राह्मणं भवति । तथा दक्षिणा अतिनयेद्यथाऽस्माहानि समकाला-
नि स्युः शेषमनुदिशति श्रोत्रं आनुमतादिभिरष्टाभिरन्वहं यजेत पिप्लवानुमत्तं
पश्चादुत्तरतश्च व्यवशातयति ये प्रत्यञ्चः शम्पाया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेकक-
पालमिति । अत्र वाऽऽनुमतमासाद्य नैर्ऋतेन प्रचरति ” इति ।

बौधायनोऽप्येतेदेव विशदयति—“राजसूयेन यक्ष्यमाणो भवति । पुरैस्तैत्तिरी-
स्तुन्यै पीणमास्थै चैत्र्यै वा पीणमास्था अमावास्यायेन हविषेष्ट्वा दीक्षते तस्य
तिस्रो दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तम्यां प्रसूतः सतिष्ठत एव प्रायणीयोऽग्निष्टोमश्च-
तुष्टोमः सहस्रदक्षिण उद्वंस्तानीयान्तोऽग्राष्टमेऽह्नेऽनुमतं निर्वपति हविः पेत्र्यै
प्रयच्छन्नाह पाचश्च प्रतीचश्च व्यवशातयेति ” इति । “ये प्राञ्चः शम्पा-
या अवशीयन्ते तानध्वर्युः समोष्य संयुत्याऽऽनुमतं अपयति । अथ ये प्रत्यञ्चः
शम्पाया अवशीयन्ते तान्प्रतिप्रस्थाता समोष्य संयुत्य नैर्ऋतं अपयति ”
इति च ।

(राजसूयविषयानुमत्तद्विद्यागाहकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

वीहि स्वाहेति । प्रधानकर्ममात्राभिधायकेन मुख्यब्राह्मणेनेत्येते पठ्यते मन्त्र-
काण्डे नैर्ऋतयागविधिसंनिधौ वीहित्वादस्त्वयो मन्त्रा आम्नातास्तेषां विनियोगं
बोधायन आह—

“गार्हपत्ये सुवाहुर्ति जुहोति वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इति । अथ दाक्षि-
ण्या वारोपनिष्कम्प्य तां दिशं यन्ति यत्रास्य स्वकृतमिरिणं स्पष्टं भवति पदरो
वा तदेतदेकोल्मुकमुपसमाधायाकुष्ठाभ्यां परिगृह्य नैर्ऋते जुहोति एष ते निर्ऋते
भागो भूते हविष्पत्यसि मुञ्चेममहसः स्वाहेति । अत्र कृष्णं वासः कृष्णतृणं
निदधाति । अथापो व्यतिविध्य परास्य पात्रं निदधात्वनवेक्षणाणा आयन्यथ
हस्तपादाभ्यामालवैतेनैव पथा यथेतमेत्य गार्हपत्ये सुवाहुर्ति जुहोति स्वाहा
नमो य इदं चकारेति । अथाऽऽनुमतेन स रस्थां करोति धेनुं ददाति” इति ।

हे गार्हपत्य स्वाहा तुभ्यं दत्तामाहुर्ति जुषाणः सेवमानो वीहि दाक्षिणां दिशं
जिगमिषुमिरस्माभिर्विगतो भव । माऽस्माननूत्याय बाधिताः ।

कृत्स्नाङ्गविधायके सार्धवादेऽनुब्राह्मणे यथोक्ताहुतिविधिरन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मुच्यते—

“यदहुत्वा गार्हपत्य ईयुः (१) रुद्रो भूत्वाऽभिरनूत्याय । अभ्वयुं च
यजमानं च हन्यात् । वीहि स्वाहाहुर्ति जुषाण इत्याह । आहुत्यैवैनं शमयति ।
नाऽऽर्तिमार्छत्यध्वर्युर्न यजमानः ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यद्यदि रुद्रः क्रूरदेवः । “रुद्रो वै क्रूरः” इति श्रुतेः । अभ्वयुं यजमान-
योरातिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः ।

दाक्षिणाग्नेरुल्मुकं नयनं विधत्ते—

“एकोल्मुकेन यन्ति । तद्धि निर्ऋतये भागधेयम् ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० १] इति ।

उल्मुकेन युक्ता इत्यध्याहारः । निर्ऋतेरेकोल्मुकमियत्त्वर्थवादान्तरगतं द्विश-
ब्देन सूच्यते ।

दाक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते—

“इमां दिशं यन्ति । एषा वै निर्ऋतये दिक् । स्वापोमेव दिशि निर्ऋतिं
निरवदयते (२) ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

नीतस्योल्मुकस्य स्थापनाय देशविशेषं विधत्ते—

(राजसूयविषयानुमतविद्यागाहकस्य राजसूयविषयनैर्कृतप्रन्त्राणां चाभिधानम्)

“ स्वकृत हरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै निर्कृत्वा आपतनम् । स्व
एवाऽऽपतने निर्कृतिं निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

हरिणयूषरक्षेणं, तच्च स्वकृतं स्वतःसिद्धं, न तु यतः कुतश्चिदादायोपतः
पक्षिणाः । प्रदरः स्वतःसिद्धं भुञ्जिषुम् ।

द्वितीयमन्त्रस्यायमर्थः—हे निर्कृते पाप्मदेवते, एष एककपालपुरोडाशस्तव
भागः । हे भूते स्वकीयभागे परितोषेणास्मदीयैर्भयहेतो र्वभिदानीं हवि-
ष्मत्यसि । अत इमं यजमानपंहसो दारिद्र्यपदात्पापान्मुञ्च । अथ स्वाहाकारो
बौधायनेनाध्याहृतः ।

निर्कृतिमुद्दिश्य प्रत्यक्षमेव भागं समर्पयितुमेतच्छब्द इत्यभिप्रेत्य व्याख्ये—

“ एष ते निर्कृते भाग इत्याह । निर्दिशत्येवैनान्म् ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० १] इति । भूतिशब्देन निर्कृतिपरामर्शस्याभिप्रायमाह—

“ भूते हविष्मत्यसीत्वाह । भूतिभेदोपावर्तते ” [ब्रा० का० १ प० ६
अ० १] इति । पाप्मोतीत्यर्थः ।

मन्त्रसामर्थ्यात्सर्वथा मुञ्चनीत्यमुमभिप्रायं दर्शयति—

“ मुञ्चेममरुहस इत्याह । अरुहस एवेनं मुञ्चति ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० १] इति । चोदकमात्रं जुह्वा होममपवादिकुं विधत्ते—

“ अङ्गुष्ठान्वा जुहोति (३) । अन्तत एव निर्कृतिं निरवदयेत ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अन्तत एव हस्तामेणैव निर्कृतिमपसारितवान्भवति ।

मुख्यब्राह्मणे विहितां दक्षिणां प्रशंसति—

“ कृष्णं वासः कृष्णतूर्पं दाक्षिणा । एतद्वै निर्कृत्यै रूपम् । रूपमेव निर्कृतिं
निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

राक्षसजातेः पापरूपाया निर्कृतेर्देहः कृष्णवर्णः ।

पृष्ठभागदर्शनरहितं प्रत्यामनं विधत्ते—

“ अमवीक्षमायन्ति । निर्कृत्या अन्तर्हित्ये ” [ब्रा० का० १ प० ६
अ० १] इति । अदर्शनायेत्यर्थः ।

तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—यौ गार्हपत्य इदमस्माभिर्विहीति अन्वेन मार्धिवन्-
नुष्ठाने तथैव चकार, तस्मै स्वाहा हविर्दत्तं नमस्कारश्च कृतः । विधत्ते—

(राजसूर्यविषयानुमतगदियप्राप्तकस्य राजसूर्यविषयनेकमन्त्राणां चाभिधानम्)

“स्वाहा नमो य इदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । आहुत्यैव नम-
स्पन्तो गार्हपत्यमुपावर्तन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

नैर्ऋतप्रचारद्वयं लब्धवावसरस्याऽऽनुमतहविषः प्रचारं विधत्ते—

“आनुमतेन प्रचरति । इयं वा अनुमतिः (४) । इयमेवास्मै राज्वमनुम-
न्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

सर्वसंस्वाढच्यायां सुपावेयमनुमतिश्चाब्दोऽन्वर्थ इत्यभिप्रायः ।

नवसूतिकाया गोदानं प्रशंसति—

“धेनुर्दक्षिणा । इमामिव वेनुं कुरुते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ०
१] इति । इमामिवानुमतिरूपा भूमिमेव ।

अनुमतादिभिरष्टाभिरिति यदुदाहृतं तत्रैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठितादानुमतादन्यान्क-
मेण दिनान्तरं नुष्ठेयानादित्यादीन्सप्त मुख्यान्त्यागान्विधत्ते—

आदित्यं चरुमिति । गौर्वै वर इति सूचकारेणोदाहृतत्वाद्वरो गौः । बही भारवाही
बहीवर्द्धः । ऋषभः सेचनसमर्थः सोण्डः । आग्नेयैर्द्राभ्यां हविभ्यामुपेत एको यागः ।
वेन्द्राभ्यामथ देवसौम्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्भुक्त आश्रयणरूप एक एव यागः । सरस्वती-
सरस्वदेवताभ्यां हविभ्यां युक्ता याग एकः । तदेवमादित्यादयः सप्त संपद्यन्ते ।
आदितिदेवताकं कर्म प्रशंसति—

“आदित्यं चरुं निर्वपति । उभयीध्वेव मजास्वभिरिष्यते । दैवीषु च प्रानुषीषु
षु ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

अनुमतिर्मानुषभूमिः । अत एव राज्वमनुम-पत इत्युक्तं भवति । आदितिर्देव-
भूमिरित्यभिप्रेत्य दैवीषु मजास्वभिरिष्येकं दर्शयति । अतः पूर्वराज्येन सह समु-
च्चित्योभयीध्वित्युच्यते । श्रेष्ठस्य गोदानं प्रशंसति—

“वरो दक्षिणा । वरो हि राज्यं समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६
अ० १] इति । वरः श्रेष्ठो गौत्वस्य राजगृहादित्वाद्वाज्यत्वम् ।

अग्निं विष्णुं च पृथक्प्रशंसति—

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वा देवताः (५) ।
विष्णुर्वशः । देवताश्चैव वशी चावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

(राजसूयविषयानुगत विष्वागाहकस्य राजसूयविषयनेर्कतमन्त्राणां स्मृतिवान्प्र)

अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वमन्यनोपपादितम्—“ ते देवः अग्नौ वृत्तः संपन्नश्च ॥
तस्मादाहुः । आग्निः सर्वा देवताः ” इति । पुनरुपपन्नत्वाऽऽम्नातम्—“ ते देवा
विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः ” इति ।

फलव्यापित्वाद्यज्ञस्य विष्णुत्वम् ।

अग्नेर्विष्णोश्च प्रसिद्धं वाहेत्वं वामनत्वं च दर्शयति—

“ वामनो बही दक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यदापनः । तेन वैष्णवः
समुद्भवे ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

अग्नीषोमीयस्य वैरिचानित्वं यजमानमन्त्रब्राह्मणशोर्बुद्धयध्वजाखणे च प्रसि-
द्धमित्यभिप्रेत्याऽऽह—

“ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमुह-
ञ्चति । यदग्नीषोमयमेकादशकपालं निर्वपति (६) । नार्धमेव विजिघे ”
[जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

तत्कर्म शत्रुघ्नमेव भूत्वा विजयाय पर्योक्तं भवति ।

हिरण्यस्य समुद्भिहेतुत्वं लोकप्रसिद्धमेव दर्शयति—

“ हिरण्यं दक्षिणा समुद्भवे ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

मुख्यब्राह्मणगतेनेन्द्रेण सह विकल्पितमेन्द्राग्रं प्रस्तौति—

“ इन्द्रो वृत्रश्च हावा । देवताभिधेन्द्रियेण च व्याध्व्यत । स एतमैन्द्राग्ने-
कादशकपालं पश्यतु । तं निरवपतु । तेन वै स देवताभ्येन्द्रियं चावारुध ”
[जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

व्याध्व्यत व्यूजो विद्युक्तोऽभूत् । विधत्ते—

“ यदैन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपति । देवताभ्येव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽवकृन्वे
[जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

देवद्वयप्रतीत्यर्थं गुणद्वयभिधेतद्वर्णयति—

“ ऋषयो बही दक्षिणा (८) । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यद्वपनः । तेनैन्द्रः
समुद्भवे ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

एकस्मिन्वागे विहितं हविर्द्वयं गौतमं गुणद्वयं च पृथक्प्रदर्शयति—

“ अग्नेयमष्टकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि । यदाग्नेयो भवति । अग्निर्बै
यज्ञमुखम् । यज्ञमुखमेवैन्द्रं पुरस्ताद्धत्ते । यदैन्द्रं दधि (८) । इन्द्रियमेवावकृन्वे ।

(राजसूयविधानुमताविद्यागाहकस्य राजसूयविषयनेर्कतमन्त्राणां अभिधानम्)
 कथमो वही दक्षिणा । यदही । तेनाऽऽग्नेयः । यदवमः । तेनैन्द्रः समुद्धये ”
 [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

अग्निमन्त्रेण यज्ञस्याप्रवृत्तेरग्नेयैश्शुक्लत्वं, तादृशान्तेः प्रथमहविःप्रदानेन
 यागस्याऽऽदावेव समुद्धे धृतवान्भवति ।

हविर्द्वि (अ) ये दक्षिणाद्वये भूयमाणेऽपि कर्मैकवसिद्ध्वर्थमाश्रयणतां
 संशल्पां विशातुं प्रस्तौति—

“ यावतीर्यै यथा ओषधीनामहुतानामाभन् । ताः पराभवन् ” [ब्रा०
 का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यावत्तु ओषधीनां संशल्प्य इति शेषः । विधाने—

“ आश्रयणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय (९) ” । [ब्रा०
 का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

तस्मिन्संघे स्थितस्यैन्द्राग्रस्योपाख्यानेन जयहेतुत्वं दर्शयति—

“ देवा वा ओषधीष्वजाजिमयुः । वा इन्द्राग्नी उदजयताम् । तावेतमैन्द्राग्रं
 द्वादशकपालं निरवृणाताम् । यदैन्द्राग्नी भवत्युज्जित्यै ” [ब्रा० का० १
 प्र० ६ अ० १] इति । मासतामान्येन कपालसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशकपालो भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा
 अन्नमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

वैश्वदेवमन्नं रुचिहेतुरित्येतद्दर्शयति—

“ वैश्वदेवश्चरुर्भवति । वैश्वदेवं वा अन्नम् । अन्नमेवास्मै स्वदयति (१०) ” ।
 [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

प्रथमजस्य अनिष्पन्नागवत्सोपेक्षया समुद्धेहेतुत्वमित्याह—

“ प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समुद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

सुवीमहविषः सोमदेवतायाः स्वकिरे कारणमाह—

“ सौम्यः स्मामाकं चरुं निर्वपति । सोमो वा अकृष्टपच्यस्य राजा । अकृ-
 ष्टपच्यमेवास्मै स्वदयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

प्रविश्रहमन्वे सोमाय वास इति श्रुतिमेभिसंशाय दक्षिणां प्रशंसति—

(राजसूयविषयानुष्ठादियामाहकस्य राजसूयविषयनैर्जतमन्त्राणां चाभिधानम्)

“ वासो दक्षिणा । सौम्यः हि देवतया वासः समुद्ध्ये ” [भा०

का० १ प० ६ अ० १] इति ।

(+ समुद्धिहेतुत्वेन सरस्वतीसरस्वतौ चरुमिधुनदक्षिणां च प्रजंसति—

“ सरस्वत्यै चरुं निर्वपति । सरस्वते चरुम् । मिधुनमेवावरुन्धे । मिधुनौ गावौ दक्षिणा समुद्ध्ये ” [भा० का० १ प० ६ अ० १-] इति) ।

अत्र प्रप्यदेवतासंबन्धानामष्टयोऽधिकत्वाद्यागेष्वप्याधिक्यमाह्वयवारणा-
याहसंख्या विधानं प्रसूति—

“ एति वा एष यज्ञमुत्साहद्व्याः । योऽग्नेर्देवताया एति ” [भा० का०
१ प० ६ अ० १] इति ।

एति पृथग्भवति । अपगच्छनीत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकरेणाभेरष्टवसंख्यात्मक-
त्वात्तत्संख्याया अपगम एवामिसकाशादपगमः । योऽग्नेरपगच्छति स यज्ञमु-
त्साहयज्ञपारम्भाहद्व्या यज्ञसमाप्तेश्चापगच्छति । विधत्ते—

“ अष्टावेतानि हवींरपि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रीऽग्निः । तेनैव
यज्ञमुत्साहद्व्या अग्नेर्देवतायै भेति (११) ” । [भा० का० १ प० ६
अ० १] इति ।

गायत्र्या अग्नेश्च मुखजत्वेन सहोत्पन्नत्वलक्षणः संबन्धः । तेनैव तेषां
इविःशब्दवाच्यानां कर्मणामष्टत्वेन यज्ञपारम्भसमाप्तिभ्यामाग्निदेवतायाश्च नाप-
गच्छति । तत्र विधिविवेकसहितो विनियोगसंग्रहः—

आदावानुमतं तस्य मध्ये मैर्ऋतमव च ।

वीहीत्थाद्यास्तपो मन्त्रा विनियोगस्तु वर्णयेते ॥

वीक्ष्येव नम इत्यभिपदरात्रिषु दूयते ।

सहैवाऽऽनुमतेनाष्टौ यागाः पथम ईरिताः ॥ इति ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

राजसूयेऽनुपस्थादि देवनादि च ते उभे ।

मुख्ये उतैकमुखपरवं स्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः ॥

(राजसूयविषयानुमत्ताविद्याग्राहकस्य राजसूयविषयवैकृतमन्त्राणां चाभिधानम्)

यस्मानां राजसूयत्वादाङ्गित्वं फलवत्ततः ।

देवनाद्यफलं यत्तदङ्गं फलवतो यजेः ॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्पादयो बहवः श्रुताः—“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति” “नैर्ऋतमेककपालम्” “आदित्यं चरुं निर्वपति” “आग्नेयैष्णवमेकदशकपालम्” इत्यादयः (इति) । यथेता इष्टयस्तथा पशवोऽपि श्रुताः—“आदित्यां मल्हां गर्भिणीपालभते मारुतीं पृश्निं पष्ठौहीम्” इति । मल्हा मणिला गले स्तनयुकेत्यर्थः । तस्या अदितिर्देवता । पृश्निरुत्तनुस्तस्या मरुतो देवता । मावता यस्या वर्षभयस्त्वेण पृष्ठे भारं बोधुं शक्तिर्भवति तावद्वयस्कां पष्ठौही । एवमभिषेचनीयादयः सोमयागाः श्रुताः । तथा धर्मिकवशायां होम इत्यादयो दर्विहोमाः श्रुताः । यथैत इष्टिपशुसोमदर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपा एवमयागरूपा अपि धृतादयः श्रुताः—“पष्ठौही दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति, राजस्यं जिनाति, शौनःशेषमाख्यायते” इत्येवमादयः । तत्र यागा यथा मुख्यास्तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तं, प्रकरणपाठस्थेभ्यश्च समानत्वादिति प्राप्ते ज्ञेयः—राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्याद्याऽऽख्यातवाच्यायां भावनायां धातुवाच्यो यागः करणम् । राजसूयशब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वाद्वागसामानाधिकरण्येन तस्याप्रत्ययं भवति । तथा सति राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसानात् । अनुमत्यादीनां यागानामेव फलवत्त्वादाङ्गित्वं, तत्संनिधौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम् ।

दशमाध्यायस्य पथ्यमपादे चिन्तितम्—

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाऽस्त्याङ्गिन्युपक्रमत् ।

संघस्योपक्रमो नेष्टो ह्यारलोपाज्ज्ञ सा भवेत् ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्विष्टयो बह्व्यो विहितास्तास्वारम्भणीयाऽस्ति न वेति संदेहः । दीक्षणीयादिवदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वात्मावतसोमयागवत्सर्वासापङ्क्तिर्वेनोपक्रमसंभवात्तद्वारेणाऽऽरम्भणीयाऽस्तीति पूर्वः पक्षः । यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्यादयस्तथाऽप्येकैकरूपा इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अन्यथा प्रथमेष्वाग्नेयादिष्वन्वारम्भणीयायाः षट्कृतवोऽनुष्ठानं प्रसज्येत । अथोच्यते । प्रधानानां षण्णमाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासे-

(राजसूयविषयानुगताद्विद्यागाष्टकस्य राजसूयविषयनैर्जतमन्त्राणां चाभिधानम्)

द्विस्वात्तस्यैक आरम्भ इति, तर्ह्यन्वामीष्टिपशुसोमदर्पिहोमरूपेणाग्नेकेषां प्रक्षामा-
नां संधस्य राजसूयस्वात्सर्वस्थोऽकमोऽस्तु । न चासौ संघो दर्शपूर्णमासविक्रतिर्न
तथाऽऽरम्भणीयाऽऽज्ञाङ्ग्येति । अस्ति चात्रापरः सर्वारम्भार्थो यागः । अग्निष्टो-
ममग्ने ज्योतिष्टोममाहरतीति ज्योतिष्टोमाकान्तरसंस्थाभेदरूपस्य अग्निष्टोमस्याऽऽ-
म्नात्तत्वात् । तस्मादनुमर्यादिविद्विष्टिष्टवारम्भद्वारजोऽस्मादऽऽरम्भणीया न भवेत् ।

तत्रैव तृतीयपादेऽन्यच्चिन्तितम्—

वासो वत्सं समुच्चैधमन्वाहार्येण वा न वा ।

अविरोधात्समुच्चैयं न कार्येण्यदिरोधतः ॥

आग्रयणे भूयते—“ वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा ” इति ।
तदेतमाहुतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात्समुच्चयित इति शब्दः पूर्वपक्षः ।
एककार्यत्वेन निरोधितान्न समुच्चयः, किंतु बाध इति राज्ञाश्रितः ।

अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽथ न कार्यः क्रियतेऽथवा ।

न तद्धर्मवतो भेदं साधनत्वममुक्तिः ॥

सम्यन्वाहार्यधर्मास्तान्कल्पसूत्रकार उदाजहार—“ दक्षिणसम्यग् उपहृतवा
इति संप्रेष्यति ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यजमान आहु दक्षिणत एतेति तेषोऽ-
न्वाहार्यं वदति ब्राह्मणा अयं व ओदन इति पतिगृहीतोत्तरतः परितेति संप्रे-
ष्यति ” इति । सोऽयं धर्मो वासोवत्से न कार्यस्तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् । नैवम् ।
अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनाऽऽनतिसाधनत्वममुक्त्या तद्धर्माः क्रियन्ते । तत्साध-
नत्वं वासोवत्सेऽपि समानम् । तस्मादत्रापि सन्ति ते धर्माः । अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाशादभौती दक्षिणा पांसदानतः ॥

अन्वाहार्यं पाकोऽस्ति, पूर्वन्वायेन तद्धर्मादिदेशाद्वत्सेऽपि पाकः स्यादिति
शब्दः । वत्सनाशमसङ्गत्वात् । अस्तिवति चेन्न । तथा सति मांसदानेन श्रुतहान्यश्रु-
तकल्पने प्रसज्येयाताम् । तस्मान्नास्ति वत्सपाकः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

वाससोऽस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्यसौ ।

वैयर्थ्यादप्यशक्यत्वात्पाको वाससि नोचितः ॥

वासस उष्णोदकमाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मान्वाहार्य-

(राजसूयविषयानुमतादियोगादकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

वत्पाकोऽस्तीति चेन्नैवम् । ओदनत्वार्यो हि पाकः । नहि वाससः सहस्रवा
पच्यमानस्योदनता संभवति । न च पाकः कर्तुं शक्यते । नस्युष्णोदकसंबन्धः
पाकशब्दार्थः, किंतु तण्डुलादीनां विकृतिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रपन्नः । न
च विकृतिर्वाससोऽस्ति । तस्मादस्तिदिष्टः पाको बाध्यते ।

तत्रैवान्वञ्चितम्—

अभिचारोऽस्ति नो वाऽत्र शक्यत्वाद्वत्सवाससोः ।

अस्त्यन्वाहार्थवन्मैवं स्वादुताया असंभवात् ॥

स्पष्टोऽर्थः । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वासोनसी वानतक्षणातिदेशकरे न वा ।

आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः ॥

वासो वृदात्मनो ददातीति श्रूयते । तत्र सूत्रशब्दस्य यथा शास्त्रीयच्छेदन-
तक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं तथा वासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका तन्तु-
वानक्रिया । अनःशब्दस्य वर्धककर्तृका दारुतक्षणादिक्रिया । तस्माद्वासोनः-
शब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्वा नतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेन्न ।
गवाधादिशब्दवज्जातिवाचित्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलक्ष्य प्रयुज्यमान-
त्वात्किमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशब्दोऽपि क्रियामनुपलक्ष्यापि जातिमुपलक्ष्य
शब्दं प्रयुज्यते । तस्माद्वासोनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

बर्हिराग्नये किंचित्प्रसूनं बहुलत्वतः ।

प्राथम्याच्चाग्निमो नैवमलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥

ऐन्द्राग्नैर्भदेवद्यावापृथिव्यवागा आग्नयेष्टौ सह प्रयुज्यन्ते । तत्रैन्द्राग्नै-
र्भदेवयोर्बर्हिर्पार्श्वोदकमासम् । तत्पल्लवौ बर्हिर्विशेषस्यानुकत्वात् । द्यावापृथिव्ये
तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं बर्हिरितिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितं लूनशेषान्मूलान्मूल-
त्पन्नं वा । तत्राऽऽग्नये परिकषिर्बर्हिर्पार्श्वमाहर्तव्यम् । ऐन्द्राग्नैर्भदेवयोरनेकत्वेन
प्रथमत्वेन च तदानुगुण्यस्य व्याख्यादिति प्राप्ते ब्रूमः—बर्हिरन्तरस्वीकारे
द्यावापृथिव्ये प्रमाणमाप्तः प्रसूननियमो लुप्येत । प्रसूनस्वीकारे ऐन्द्राग्नैर्भदे-
वयोर्भं किंचित्लुप्येत । तस्मादलोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव क(वाऽऽह)-
र्तव्यम् । शिष्यस्य कांस्यभोजनमतमस्ति । गुरोस्तु तच्चास्ति । तयोस्तु सहभोजने

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्यस्त्वहविरहकस्य विधिः)

यथोपसर्जनमपि शिष्टमनुसृत्य मतमलोपयितुं कौत्समादिषते । तथाऽवापि
मृष्टव्यम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

द्यावापृथिव्यस्तन्वी स्यात्सर्वे वा तन्विणोऽग्निमः ।

मैवम्यायात्प्रसूनस्य तन्वित्वापादकत्वतः ।

प्रसूनत्वं नोपादिष्टमविरोधात्समाश्रितम् ।

तन्वित्वं(त्व)नियतो धातुः नातः सर्वेऽत्र तन्विणः ॥

यथा मैवावरुणमैवमश्वविकारः पशुसंख्यात्पशोस्तन्वित्वापादयति तथा
प्रसूनं(त्वं) द्यावापृथिव्यसंयन्वित्वाद्यावापृथिव्यस्य तन्वित्वमापादयतीति
माते श्रुतः—अकर्मैवमश्वविकारः पर्यक्षश्रुतः । इह तु प्रसूनत्वमपि विदित्वा
तन्वित्वापादयितुं क्षमम् । न च माधव्याभावे कथं तदाभयमिति दाव्यम् ।
ऐम्भ्राणादिना सह विरोधाभावमात्रेण तदाभयमात् । तत्पदेकस्य तन्वित्वनियमाभावे
आग्नेयादिपरसर्वेऽप्यत्र तन्विणः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थयकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठकं द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं
सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं
चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीभामिक्षां
द्यावापृथिव्यमेकपालम् (१) ॥

(आग्नेयं सौम्यं मारुतं द्वादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरष्टकस्य विधिः)

(अथ मथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके प्रायणीयादह्न उत्तरभाविन आनुमताद्वोऽष्टौ वाया नैऋतव-
न्माथोक्ताः । द्वितीये चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वरूपं हविरष्टकं विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । स्पष्टोऽर्थः । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्या-
नामानुमताद्यनन्तरभावित्वं पाठप्राप्तमापस्तम्बो विवदधति—“ एताभिरन्वहामि-
ह्वा चातुर्मास्यान्पारमते वैः संवत्सरं यजते ” इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथम-
पर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ स एवाऽऽह—“ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ”
इति । “ काल्प-यां पौर्णमास्यां चैत्र्या वा वैश्वदेवेन यजते ” इति [च] ।

तस्मिन्वैश्वदेवकर्माणि प्रथमभावीन्याग्न्येयादीनि पञ्च हर्षाद्भुषारुमानेन प्रशं-
सति—

“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा अरुजत । ताः सृष्टा न प्राजायन्त । सोऽ-
ग्निरकामयत । अहमिमां प्रजनयेयमिति । स प्रजापतये शुकमदधात् । सोऽ-
शोचत्प्रजामिच्छमानः । तस्मिं च प्रजा भुनक्ति यं च न । तावुभौ शोचतः
प्रजामिच्छमानौ । तास्वग्निरभ्यसृजत् । ता अभिरच्यैत् (१) । सोमो रेतोऽ-
दधात् । सविता प्राजनयत् । तरस्थती वाचमदधात् । एवाऽपोषयत् । ते वा एते
विः संवत्सरस्य प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरो वै प्रजापतिः ।
संवत्सरेणैवास्मै प्रजाः प्राजनयत् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजाकामः संस्तसाद्यनत्वेनेदं वैश्वदेवाख्यं कर्मानु-
ष्ठाय तेनैव प्रजा अरुजत । ताश्च सृष्टाः प्रजा न प्राजायन्त स्वकीयान्यवत्यानि
न लेभिरे । तदानीं प्रजापतिसृष्टाववस्थितः सोऽग्निर्यजमानस्येवमकामयत । किमित्य-
वत्परहित्वा इमाः प्रजाः अहं प्रजनयेयमपत्योत्पादिकाः करिष्यामीति । एवं
कामयमानः सोऽग्निः-प्रजाः सृष्टवते प्रजापतये शोकमुत्पादितवान् । प्रजापति-
सृष्टानां प्रजानामपत्यामावश्योत्पादनकामिना बह्विना स्मारितत्वात्प्रजापतौ
शक्तिः शोकोत्पादक उच्यते । सोऽग्निः प्रजापतेः शोकमुत्पाद्य स्वस्या-
प्यपत्याभावेन प्रजामपत्यरूपामिच्छमानोऽशोचत् । यस्मात्पुत्रवन्द्यप्रजापतिः
पौत्रमिच्छन्नशोचत्, यस्मात्पुत्राभावादग्निरशोचत्तस्माद्धोकेऽपि यं पितरमुत्पन्ना
पुत्ररूपा प्रजा भुनक्ति पालयति, यं चापत्यरहितमनुत्पन्ना प्रजा न पालयति
तावुभावपि पौत्ररूपां पुत्ररूपां च प्रजामिच्छन्तौ तदन्नाभ्याच्छोचतः । प्रजाप-
तिस्तासु प्रजासु प्रजामपत्यमुत्पादयितुमग्निमभ्यसृजदध्यनुज्ञातवान् । अनुज्ञातः

(राजसूयविक्रयस्य चातुर्मास्यगतमथमपर्वरूपहविरहकस्य विधिः)

सोऽग्निस्ताः पणा अभ्यैत्प्राप्तवान्मिथुनभावेन संगतवानित्यर्थः । ततः सोम-
आग्नेयं, रेतस्तासु पणासु गर्भभावेन धारितवान् । ततः सविता घसवकाळे
प्राज्जनयत्प्रजाः । तेष्वपत्येषु सरस्वती वाचमदधात्संभारितुमभ्यार्त्तं कारवामास ।
ततः संभारवामाणां बालात्पूषाऽभ्यवर्धयत् । ये देवा अग्निस्तोमादधोऽ-
पत्यपोषा अपत्यपालकास्त एतेऽन्धादयः पूषान्ताः पञ्च देवाः पृष्टिकरत्वेन
संवत्सरस्य मध्ये चातुर्मास्येषु निः प्रयुज्यन्ते । वैश्वदेववरुणमवातसाक्रमेशास्येषु
पर्वसु पञ्चानामेतेषामाग्नेयादीनां संचारित्वात् । सोऽयं प्रयोगव्यकालः संवत्सर
एव प्रजापतिस्वरूपः । अतः प्रजापतिरूपेण प्रयोगव्यमुक्तेन संवत्सरैवास्मा
अनुष्ठाने प्रजा उत्पादितवान्भवति । पञ्च यागान्प्रशस्य षष्ठं प्रशंसति—

“ ताः प्रजा जाता मरुतोऽहन् । अस्मानपि न प्रायुक्षतेति (२) । त
एवं प्रजापतिमरुतः सप्तकपालमपश्यत् । तं निरवयत् । ततो वै प्रजाभ्योऽकृत्यत ।
यन्मरुतो निरुप्यते । यज्ञस्य कल्पमै । प्रजानामघाताय ” [जा० का०
१ प्र० ६ अ० २] इति ।

एकोनपञ्चाशन्मरुत उत्पन्नास्ताः प्रजा इत्यन्तः । केनाभिप्रायेण, अस्मा-
मध्येतस्मिन्वैश्वदेवकर्मण्येताः प्रजा न प्रायुक्षन्त्य इति । प्रजाभ्योऽकृत्यत तासां
प्रजानां रक्षणाय सगर्थोऽभूत् । अतोऽयं षष्ठो यागो यज्ञस्य संपूर्णं प्रजानाम-
हितायै च संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो भवति । सप्त गणा वै मरुतः । गणश्च एवास्यै विशं कल्प-
यति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

सप्तानां समूह एकैको गणः । तादृशाश्च गणाः सप्तसंख्याकाः । तथा
सप्तसंख्ययाऽन्यै यजमानाय बहुगु (ग) णरूपां प्रजां संपादयति ।

सप्तवयोगे द्वयं प्रशंसति—

“ स प्रजापतिरशोऽत् (३) । याः पूर्वाः प्रजा असृक्षि । मरुतस्ता अश-
मिबुः । कथमधराः सृजेयेति । तस्य शुष्ण आण्डं भूतं निरवर्तय । तद्भ्युदह-
रत् । तदपोषयत् । तत्प्राजायत । आण्डस्य वा एतद्रूपम् । यदाभिक्षा । मद्-
भ्युद्धरति (४) । प्रजा एव तद्यजमानः पोषयति ” [जा० का० १ प्र०
६ अ० २] इति ।

तस्य प्रजापतेः शुष्णो बलमाण्डं भूतमाण्डवत्पिण्डाकारं प्राप्य निर्गतं पिण्डी-
भूतं भ्युदहराद्विभक्त्योद्धृतवान् । उद्धृत्य च ततोषयित्वा प्रजास्त्वेषोदपादयत् ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपविरहकस्य विधिः)

क्षीरपिण्डरूपाया आमिक्षाया अष्टहस्तरूपात्तद्व्युद्धरणेन प्रजापतिवयजमानः प्रजाः पोषयति पोषितवान्भवति । अनेनार्थवादेनापूर्वार्थत्वाद्व्युद्धरेदिति विधि-
रुक्तोक्त्यः । तदीयां देवतां प्रशंसति—

“ वैश्वदेव्यामिक्षा भवति । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । प्रजा एवास्मै प्रजनयति ॥

[आ० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

बहुभिर्देवैरेण्यादिभिरुक्तप्रकारेणोत्पादितत्वात्प्रजानां वैश्वदेवत्वम् ।

विभक्त्योद्धृतयोरामिक्षामागयोर्वाजिनसेचनं विधत्ते—

“ वाजिनमानयति । प्रजास्वेष प्रजातास्तु रेतो दधाति ॥ [आ० का० १
प्र० ६ अ० २] इति ।

द्वयानयनेन धनीभूतामिक्षाशब्दाच्चस्य क्षीरपिण्डस्य प्रजास्वरूपाऽऽवि-
र्भावः पूर्वार्थवादे निरूपितः । अतस्तस्मिन्पिण्डे वाजिनाख्येन क्षीरगतनीरेण
सेचने सति प्रजातास्तु प्रजास्तु रेतो धारितं भवति । अष्टमयागदेवतां प्रशंसति—

“ छावापृथिव्य एककपालो भवति । प्रजा एव प्रजाता छावापृथिवीम्यामुम-
वतः परिगृह्णाति ॥ [आ० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अनाऽऽदुष्कानां पञ्चानां षष्ठे प्राप्तं कर्म प्रशंसति—

“ देवातुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरज्रवीत् (५) । मामग्रे यजत ।
मया मुखेनातुराञ्जेष्यथेति । मां द्वितीयमिति सोमोऽज्रवीत् । मया राज्ञा
जेष्यथेति । मां तृतीयमिति सविता । मया प्रतूता जेष्यथेति । मां चतु-
र्थमिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहं धास्यामीति । मां पञ्चममिति
पूषा । मया प्रतिष्ठया जेष्यथेति (६) । तेऽग्निना मुखेनासुरानजयन् ।
सोमेन राज्ञा । सविता प्रतूताः । सरस्वतीन्द्रियमदधूत् । पूषा प्रतिष्ठाऽऽ-
सीत् । ततो वै देवा व्यजयन्त । यदेतानि हवीरि निरुप्यन्ते विजित्यै ॥
[आ० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

लोके युद्धार्थमुद्यतायां सेनायां केचन शूरा भटा मुखतो धोक्ते गच्छन्ति ।
तेषां युद्धं ब्रह्म कश्चिद्राजा स्वामित्वेन संनिधत्ते । केचन दण्डहस्ताः पृष्ठतः
स्थित्वा योद्धनपरानृतये बलात्परेष्वस्ति । अन्ये केचन दन्दुम्यादिजयघोषेण
बोद्धव्यामुत्साहं जनयन्ति । अपरा क्रियत्यपि सेना पुरोगताया मुप्यन्याः
सेनायाः पृष्ठतः सहायत्वेनावतिष्ठते । तान्नेतान्यश्चदिवन्त्यापारानान्यादयः
क्रमेण स्वीकृतवन्तः । ततो देवानां जयोऽभूत् । ततोऽत्रापि पञ्चहविषां निर्वापे
जयो भवति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरहकस्य विधिः)

शास्त्रान्तरगतेनोपवपन्तीति वाक्येन वैश्वदेवादिषु चतुर्षु चातुर्मास्यपर्वसु साधारण्येनोत्तरवेद्युपवापः प्राप्तस्तमुपवापं वैश्वदेवपर्वणि प्रतिषेधति—

“ नोत्तरवेदिमुपवपति । पशवो वा उत्तरवेदिः । अजाता इव सैनर्हि पशवः (७) ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

उत्तरवेदिसमीपे तदाभिमुख्येन पशूनां बन्धनादुत्तरवेदेः पशुत्वम् । पूर्वोक्तरीत्या वैश्वदेवस्य प्रजापतिसृष्टिसाधनत्वात्सहस्रासु प्रजास्वन्तर्भूतानां पशूनां वैश्वदेवादूर्ध्वमुत्पत्तिकालो न विदानीमतः पशुरूपोत्तरवेदिर्नोपवपनीया ।

तदेवमनुब्राह्मणगतेन वैश्वदेवेन वै प्रजापतिरित्यनुवाक्येन वैश्वदेवपर्वगतान्याधेयादीन्मृष्ट हवींषि प्रगस्तानि । अध्यानुवाकान्तरेण वैश्वदेवपर्वगतानि विशेषपाङ्क्तानि विधीयन्ते । तत्र चोदकप्राप्तस्य बर्हिषस्त्रैगुण्यं विधत्ते—

“ चिवृद्धर्हिर्भवति । माता पिता पुत्रः । तदेव तन्मिथुनम् । उत्वं गर्भो जरायु । तदेव तन्मिथुनम् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

मात्रादिवर्धं यदस्ति तदेव पूजयुक्तत्वान्मिथुनं सार्थकम् । गर्भस्थान्तर्वेहनमुत्वं बर्हिर्वेहनं जरायु । गर्भादित्रयं यदस्ति तदेव स्रग्भूतेन गर्भेणोपेतत्वात्तन्मिथुनं सफलम् । उत्वजराय्वोदित्वसामान्येन मिथुनत्वम् । बर्हिषस्त्रैगुण्ये सति यथोक्तमिथुनद्वयसाम्यं संपद्यते । विधत्ते—

“ त्रेधा बर्हिः सैनर्द्धं भवति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु पविति-इति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

प्रकृतौ दर्भमुष्टीनां पृथग्बन्धनं न विहितं भूतकारण “ अदित्यै रास्नाऽसीत्युदग्रं वितत्य सुसंभृता त्वा संभगसीति तस्मिन्निधनानि संभृत्य ” इति प्रसारिते शुल्के मुष्टीनां संभरणमात्रस्यैवामिधानम् । इह तु मुष्टित्रयस्य पृथग्बन्धनं विशेषः । विधत्ते—

“ एकधा पुनः सैनर्द्धं भवति । एक इव सत्यं लोकः (१) । आस्मिन्नेव तेन लोके प्रतिविष्ठति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

पृथग्बन्धनां त्रयाणां मुष्टीनां पुनर्मिलित्वा बन्धनं कार्यम् । चोदकप्राप्तस्य बन्धनस्य त्रेधाबन्धनेन वाञ्छमाप्तौ प्रतिपत्तवस्त्वोऽयं विधिः ।

चोदकेन सामान्यतः प्राप्तानां दर्भाणां पुष्पतत्त्वत्वं विशेषमत्र विधत्ते—

(राजसूयविशेषस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविषद्वयस्य विधिः)

“ प्रसुवो भवन्ति । प्रथमजाभेदं पुष्टिमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । प्रसूनोपेता दर्शाः प्रसुवः । विधत्ते—

“ प्रथमजो वत्सो दक्षिणा समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । अनुपजायार्थस्य द्रव्यस्य ग्रहणं विधत्ते—

“ पुषदाज्यं गृह्णाति । पशवो वै पुषदाज्यम् । पशून्धावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । दाधिमिश्रमाज्यं पुषदाज्यम् ।

ग्रहणे संख्यां विधत्ते—

“ पञ्चगृहीतं भवति । पाकूपा हि पशवः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति । सपुच्छपादैः पञ्चभिर्गुणैस्तत्पुच्छिच्छन्दःसाध्यत्वाद्वा पशूनां पाकूत्वम् । मिश्रणं प्रशंसति—

“ बहुत्वं भवति (२) । बहुत्वा हि पशवः समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

दधिचिन्दूनामाज्यचिन्दूनामनेकरूपत्वाद्वहुत्वरूपम् । गोमहिषादिरूपेण पशवो बहुत्वाः । हविरासादनादूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः पुरा मन्थनं विधत्ते—

“ अग्निं मन्थन्ति । अग्निमुस्ता वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । यदग्निं मन्थन्ति । आग्नेमुस्ता एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

हविःसादनादूर्ध्वमावित्वमापस्तम्बो दर्शयति—“ पञ्च होवा यजमानः सर्वाणि हवींश्च्योतन्नाम्यमिमृशति पञ्चवर्जिमन्थयः सामिधेन्यध ” इति ।

होतृमन्त्रब्राह्मणे श्रूयते—“ तद्भूयोऽनघ्यत । तस्मात्तेषां नादभिरजायत ” इति, “ स प्रजननीदेव प्रजा असृजत ” इति च ।

सञ्चयेः प्रथमसृष्टत्वात्प्रजा नागमिमुखत्वम् ।

शास्त्रान्तराभिहिता प्रयाजानूयाजसंख्यां हृदि कृत्वा साङ्गं कर्म प्रशंसति—

“ नक्ष प्रयाजम् इज्यन्ते । नक्षानुधाजाः । अष्टौ हवीरवि । द्वावाचारौ । द्वावा-
ग्यमागौ (३) । त्रिंशत्संपद्यन्ते । त्रिंशदक्षरा विराट् । अजं विराट् ।
विराजैस्त्राजामवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

दशाक्षरपादैस्त्रिभिर्गुणस्य विराड्छन्दसाल्लिङ्गदक्षरत्वम् ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्गात्र्यमताप्रथमपर्यवरूपहविष्कस्य विधिः)

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयतीत्यापस्तम्बेन यदुक्तं तद्विद् देवा
प्रशस्य विधत्ते—

“ यजमानो वा एककपालः । तेज आज्यम् । यदेककपालं आज्यमान-
यति । यजमानमेव तेजसा समर्पयति । यजमानो वा एककपालः । पशव
आज्यम् (४) । यदेककपालं आज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः समर्प-
यति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

विशेषान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ यदल्पमानयेत् । अल्पा एनं पशवोऽभुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्वह्मनयेत् ।
बहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

भुञ्जन्तः क्षीरदानादिना पालयन्तोऽभुञ्जन्त इति तद्विपर्ययः । पशूनामल्प-
त्वपालयितृत्वं चेत्युभौ दोषौ । बहुत्वं पालयितृत्वं चेत्युभौ गुणौ ।

तत्र गुणसंपादनेन प्रशंसन्विधत्ते—

“ बह्मानीयाऽऽविःपृष्ठं कुर्यात् । बहव एयेनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

बह्माज्ये पुरोडाशस्य पृष्ठमभिपूज्य यथा दृश्यते तथा बह्माज्यमभ्यर्चयेत् ।
तथा सत्याज्यस्य बहुत्वत्पशूनामल्पत्वदोषो न भविष्यति । पुरोडाशपृष्ठस्याऽऽ-
भिर्भूतवाङ्मालपितृत्वमपि न भवेति ।

कृत्स्नस्यापि पुरोडाशस्य होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ यजमानो वा एककपालः । यदेककपालस्यावधेत् (५) । यजमानस्याव-
धेत् । उद्वा माद्येद्यजमानः । प्र वा मीयेत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

इतरपुरोडाशेषु मक्षणाद्यर्थभयशेष्य किञ्चिदेवावदीयते । तद्वद्भाष्यवदानेन
यजमानस्यावधयश्लिष्टेय, अथवाऽन्मनो भवेत् । यद्वा प्रमीयेत् ।

कृत्स्नहोमं विधत्ते—

“ सकृदेव होतव्यः । सकृदिव हि भुवर्गो लोकः ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ३] इति ।

सकृदेव कृत्स्न एव । स्वर्गलोकस्य सकृत्स्वमस्त्वण्डितस्त्वम् ।

एककपाले पूर्वमानतिस्य बह्माज्यस्य होमं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वपर्यन्तविरक्तस्य विधिः)

“हुत्वाऽभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा । तेजसा समर्चयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

आदौ पुरोडाशं हुत्वा तस्योपर्याज्यं जुहुयादित्यर्थः ।

चोदकप्राप्तेनाऽऽहवनीयहोमेनैककपालं प्रशंसति—

“यजमानो वा एककपालः । सुवर्गं लोकं आहवनीयः । यदेककपालमाहवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

कषाचिदुपपत्त्या पुरोडाशस्य चोदकप्राप्तं सुवा होममपोद्य हस्तेन होयः प्रसक्तस्तद्वा (स्वं वा) रयितुं सुवा होयस्य प्रतिप्रसवं विधत्ते—

“यद्यस्तेन जुहुयात् । सुवर्गं लोकं यजमानमवविध्येत् । सुवा जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समर्चये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवविध्येत्प्रत्यावयेत् । पुरोडाशो येन संनिवेशेन पात्रेऽवस्थितस्तेनैव संनिवेशेनाग्नौ तस्य स्थितिः शास्त्रान्तरे विहिता, सुवा हूयमानस्त्वदाङ्मुखो बह्वौ षोडशस्वद्विविविरोधं परिहर्तुं हस्तेन हातव्यमित्येषा मन्शानामुपपत्तिः ।

हुतस्य पुरोडाशस्य नैश्वस्यं विधातुं प्रस्तौति—

“यत्पाङ्गयेत् । देवलोकमभिजयेत् । यद्वक्षिणा पितृलोकम् । यत्पश्यकु (२७) । रक्षाऽपि यज्ञं हन्युः । यदुङ् । मनुष्यलोकमभिजयेत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

यद्यपि लोकादिजयो न स्वरूपेण दोषस्तथाऽप्याधिकफलभावनायां सत्यां तावन्मात्रत्वं दोष एव । विधत्ते—

“प्रविष्टितो होतव्यः । एककपालं वै प्रवितिष्ठन्तं धावाप्राथिवी अनु प्रतिविधत्तः । धावाप्राथिवी आश्वः । ऋतून्यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं प्रजाः । तस्मात्प्रविष्टितो होतव्यः (८) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

प्रागादिदिक्षु षतनपरिहारेण होमस्थान एव प्रविष्टितो निश्चलो यथा भवति यथा होतव्यः । ऋतव इत्यादिष्वनु प्रवितिष्ठन्तीत्यादिकं द्रष्टव्यम् । तस्मादिति पूर्वस्य विधेरुपसंहारः । तदेतदुक्तं छत्तहोमादिकमापस्त्वम्बेन स्पष्टमुदाहृतम्—“उपांशु प्रचरति सर्वहुतमपयार्चयन्मूर्ध्नि मतिर्भूतं न हस्तेन जुहुयात्” इति । सुवा होमेऽप्यपर्यावृत्तिं संप्रदायविद् एवं संपादयन्ति—शिकवे पुरोडाशमवस्थाप्य वाम-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरष्टकस्य द्विविधः)

“ समुपहूय मक्षयन्ति । एतत्सोमपीथा ह्येते । अथो आत्मजेव रेतो इध्मे ”

[भा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

वाजिनयानस्य सान्नाय्यविक्रितित्वेऽपि सान्नाय्यवदिडाभक्षणं न कर्तव्यं, किंतु सोमवद्धक्षयेत् । एतदेव वाजिनभक्षणं सोमपीथः । सोमवानं येषामृत्विजां च एतत्सोमपीथाः । वाजिनभक्षणे यजमानस्य चरमभक्षणं विधत्ते—

“ यजमान उत्तमो मक्षयति । पशवो वै वाजिनम् । यजमान एव पशून्म-
तिष्ठापयन्ति (१०) ” । [भा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

एतस्मिन्वैश्वदेवकर्मणि मन्त्रे विशेषाभावात्प्रथमकाण्डे प्रधानविषय एवाऽऽ-
ज्ञाता अतो नास्ति विनियोगसंग्रहः ।

अथ भीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम्—

चातुर्मास्यपर्वणोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिमे(के) ।

वैश्वदेवविशब्दोक्तो गुणः संवस्य नाम वा ॥

नामत्वे रूपराहित्यादविधिगुणतया ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्पन्ते विश्वे देवास्तु सप्तसु ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविवित्वेऽप्यर्थवत्त्वात्प्राप्तप्राप्त्यादिषु ॥

इत्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निरुक्तिर्न विकल्पः स्थादुत्पत्पुत्पत्तश्चिष्टवः ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वणि—वैश्वदेवो वरुणप्रसासः साकमेघः शुना-
सीयंश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागा विहिताः—“ आग्नेयमष्टकपालं
निर्धपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पीष्णं चरुं माकृतं
सप्तकपालं वैश्वदेवीभामिक्षां द्वावाष्ट्रधिम्यमेककपालम् ” इति । तेषामष्टानां
संनिधाविदगमनायते—“ वैश्वदेवेन यजेत ” इति । तथाऽऽग्नेयादीन् यजेतेत्यनुद्य
वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेवाभिक्षायां विश्वे
देवाः प्राप्तास्त्वथाऽप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्या-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविष्कस्य विधिः)

विदेवताः सन्तीति चेत्तर्हि गत्यभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नामधेयत्वे तु नामभावेत्याविधेयत्वाद्ब्रह्मदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभवाच्छ्रयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः—उत्पत्तिर्वाक्यैर्विहिताग्ने-
यादीनष्टौ यागान् यजेतेत्यनुधाष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते । न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यं, प्राचीनपवणे वैश्वदेवेन यजेतत्यादिषु वैश्वदे-
वशब्देनैकैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्तव्यत्वात् । नामभवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्ति-
र्हि—आमिक्षायामे विधेयां देवानामिष्यमानतया तत्सहचरितानां सर्वेषां छवि-
न्यायेन वैश्वदेवत्वम् । अथवा विधे देवा अष्टानां कर्तार इति वैश्वदेवत्वम् ।
तथा च ब्राह्मणम्—“यद्विश्वे देवाः समयजन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” इति ।

देवताविकल्पस्तु समानचलत्वाभावाच्च युज्यते । अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वा-
त्पवला विधे देवा अनुत्पन्नशिष्टत्वाद्बुद्धंताः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम् ।
अत्रैव गुरुमतमाह—

गुणनामत्वसंदेहादपमा चोदनेति चेत् ।

नोक्तभ्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥

स्पष्टोऽर्थः । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

गुगः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पनः ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्पवला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्राविश्य कर्मान्तरकल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥

“तत्रे पयसि दध्मानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्”
इति श्रूयते । घनीभूतः पिण्ड आमिक्षा । वाजिनं जलम् । तत्राऽऽमिक्षाद्रव्य-
माजो यामे विधे देवा उक्ताः । ते च वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते । वाजोऽन्न-
मामिक्षारूपमेवामस्तीति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधी-
यते । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चयितां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः—
उत्पत्तिशिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणविरुद्धे वैश्वदेवयामे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्तिशिष्टताया

१ क. “त्रस्य वि” २ स. च. “वाक्ये विहि” ३ क. स. घ. ऊ. “क्तिविधेया आ” ।

४ स. ऊ. च. “त्यजशिष्टतयाऽव” ।

(राजकुलसिद्धयर्थं चतुर्मासं प्रत्यक्षमप्यहोरात्रविरहकृतं विधिः)

अवश्यंशाभवाद्वाजिनस्यैव वाजिहस्त्यायस्य देशसन्तरवत्प्रापादयति । ततोऽप्यदेवतसंक्षयस्य तत्पश्चात् भिन्नवृत्तकर्मपरम् ।

चतुर्मासपर्यन्तं मध्यपर्यन्तं विहितम्—

आमिक्षा वाजिनं च रथादुत्थानेऽप्येव प्रयोजिकम् ।

कुतःऽपिचित् सास्यं दुग्धेऽप्युत्तमं ततोऽग्निम् ॥

आमिक्षा एव एवात्र तच्छब्दात्प्रवृत्तौ रतात् ।

प्रयोजिकेण प्राधान्येनानुनिष्ठादि वाजिनम् ॥

इदमाहनाथे—“ ततो पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् ” इति ।

तत्र पयसि दधिप्रक्षेपादामिक्षाशब्दं यथा निष्पद्यते तथा वज्रजिनद्वयमपीति दध्यानयनस्य जनकरवसामर्ध्यमुपयज्यविषयं तुल्यमेव । तस्माद्व्ययमपि प्रयोजकमिति प्राप्ते क्लृप्तः—का वस्तुतस्तस्मिन्नाह; किन्तु पय एवेति तच्छब्दादिभिरवगम्यते । अस्मिन्प्रसंगे दधिप्रक्षेपः साऽपिचित् इति तच्छब्देन पयः परामृश्यते । आनिष्ठायाणि पुरोमुक्तान्यायास्तन्मोक्षस्तत्तन्—“ जुषन्वा युज्यं पयः ” इति । एवो रत्तश्च मधुर आमिक्षायापनुवर्तते, न तु वाजिने । ततः प्राधान्येन पयसो वनीयात् कर्तुं दध्यानीदमित्यपिलैव प्रयोजिका अनुनिष्ठाद्येव वाजिनं न तु प्रयोजकम् ।

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे तित्तिताम्—

सुरावाजिनयोः सोमस्वेष्टेयं सोमशब्दतः ।

आधी वैर्द्विःसाम्यास्तोमशब्दः प्रसस्तये ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाः श्रुताः—सुराग्रहान्गृह्णातीत्यादिना । चातुर्मास्येषु वाजिनयागः श्रुतः—वाजिभ्यो वाजिनमिति । तत्रोभयत्र सोमस्य त्रिष्वन्तः कार्यः । कुतः । “सोमो वै वाजिनं सुराः सोमः” इति वाजिने सुरसं सोमशब्दप्रयोगात् । सोमशब्दश्चाभिद्वेषशब्दव्यवहारीतिदिशतीति चेन्नैवम् । ऐष्टि-

८३३ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [१प्रथमकाण्डे-

(राजसूयविषयस्य चातुर्गव्यसंवाचिष्यवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

ह्रमा वयम् । यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावय-
जनमसि स्वाहा । अकन्कर्म कर्मकृतः सह
वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं
प्रेतं सुदानवः (१) ॥

(वयं यदि-शक्तिश्चे) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः) ।

द्वितीये वैश्वदेवाख्यं प्रथमपर्वोक्तं, तृतीये वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्वोच्यते ।
एव विशेषहर्षाणि चत्वारि विधत्ते—

ऐन्द्राग्नमेकादशेति । निर्वपतीति पूर्वानुवाकादनुवर्तते । तानेतान्वरुणप्रघा-
सान्विधातुं मस्तौति—

“ प्रजापतिः सविता भूत्वा प्रजा असृजत । ता एनमत्यमन्यन्त । ता अस्मा-
दपाकामन् । ता वरुणो भूत्वा प्रजा वरुणेनाग्राहयत् । ताः प्रजा वरुणगृहीताः ।
प्रजापतिं पुनरुपाभावन्नाथमिच्छमानाः । स एतान्यजापतिर्वरुणप्रघासानपश्यत् ।
तां निरवपत् । तैर्वै स प्रजा वरुणपाशादमुञ्चत् ” [जा० का० १ प्र०
६ अ० ४] इति ।

सविता भूत्वोत्पादको भूत्वा । अत्यमन्यन्तावज्ञो कृतवत्यः । वरुणो भूत्वा
वरुणेन वरुणपाशरूपेण अल्लोदररोगेण । नाथं स्वाग्निं रोगशान्तये, वरुण-
प्रघासानेतन्नामकान्धागविशेषान् । इदानीं विधत्ते—

“ यद्वरुणप्रघासा निरुप्यन्ते (१) । प्रजानामवरुणग्राहाय ” [जा०
का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

अस्य पर्वणः कालमास्तम्बो दर्शयति—“ ततश्चतुर्षु मासेष्वाषाढयां भावण्यां वोदवसाय वरुणप्रघासैर्यजेत् ” इति । उदवसाय पूर्वदेशान्निर्गत्य ।

अस्मिन्वरुणप्रघासपर्वणि द्वितीयां वेदिं विधातुं प्रस्तौति—

“ तासां दक्षिणो बाहुर्न्येक आसीत् । सव्यः प्रसृतः । स एतां द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुदहन् । ततो वै स मजानां दक्षिणं बाहुं प्रसारयत् ” [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

तासां मजानाम् । न्येकः शीतवातरोगेण नितरां संकुचितः । वेदिमुदहन्वेदे-
रुद्धननं कृतवान् । विधत्ते—

“ यद्द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुद्वन्ति । मजानामेव तद्यजमानो दक्षिणं बाहुं प्रसारयति । तस्माच्चातुर्मास्ययाज्यमुष्मिँल्लोक उमयाबाहुः । यज्ञामिजितैरस्य ” [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

दक्षिणतश्चोदकप्रान्ताद्या वेदेर्दक्षिणभागे । यस्माच्चातुर्मास्येषु वेदिद्वयमस्ति तस्मात्तद्याजो स्वर्गे बाहुद्वयोपेतो भवति । यद्यपि सर्वेषां बाहुद्वयमस्ति तथाऽप्येक एव बाहुस्तेषां सामर्थ्योपेतः । अत एवाऽऽम्नातम्—“ तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरः ” इति । अस्य बाहुद्वयमपि सामर्थ्यातिशयोक्तमिति विशेषः । तदेतदस्य यज्ञामिजितमनेन यज्ञेन संपादितम् ।

उमयोर्वेद्योर्मध्ये त्रयोदशाङ्गुलिपरिमितं व्यवधानं विधत्ते—

“ पृथमात्राद्देदी अतंभिजे मवतः (२) । तस्मात्पृथमार्धं व्यरसौ ” [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वयोर्दक्षिणं व्यवधानं तस्माल्लोकेऽपि वामदक्षिणावसौ पृथमात्रौ । यद्वा पृथमार्धं त्रयोदशाङ्गुलिपरिमाणं यथा भवति तथा विभक्तौ दृश्यते । विधत्ते—

८६४ श्रीमत्सायणत्यायविरचितभाष्यसमेता— [११व्यांकात्—

(राजसूयविषयस्य क्षामिमास्यसर्वादिष्वङ्गप्रधासोऽप्यद्वितीयपक्षेणोऽभिधायि)

उत्तरस्था वैश्वामुत्तरवेदिमुपवधति । पञ्चैवा वा उत्तरवेदिः । पञ्चनिवा-
वकृन्धे । ओजो बलं पुरुषोऽनन्तरिणे ॥ [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४]

[इति] ।

वैश्वामुत्तरवेदिं ब्रह्मवैश्वामुत्तरवेदिं तद्गो-
पवधति । उत्तरवेदिः पञ्चैवा ।

वैश्वदेवपर्वण्युक्तानामामेयपक्वाकपालविधादीनां पञ्चहविषां ब्राह्मणमनुब्राह्मणं
प्राधान्येतिदिशति—

“ एतद्ब्राह्मणान्येष पञ्च हवीरपि ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

आमेयादीनां पञ्चानां विधायकं पूर्वोत्पन्नैर्वाणि यद्ब्राह्मणमेतदेवास्मिन्पर्वणि
ब्राह्मणं विधायकं येषां पञ्चानां तान्येतद्ब्राह्मणानि । अत्रापि तथैवाऽऽदौ पञ्च
हवीर्यनुतिष्ठेतिरमर्थः ।

मुख्यब्राह्मणे विहितस्यैन्द्राग्रस्थातिदिष्टपञ्चहविरानन्तर्यं विधत्ते—

“ अथैष ऐन्द्राग्रो भवति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

तस्मिन्पर्वणि श्रुतो देवो पशंसति—

“ प्राणापानौ वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राग्री । यदिन्द्राग्रो भवति (३) ।
प्राणापानवैवावरुन्धे । ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदिन्द्राग्री । यदिन्द्राग्रो
भवति । ओजो बलमेवावरुन्धे ॥ ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

ओजो मानसं ऊरसाही बलं शारीरमिति विशेषः ।

मुख्यब्राह्मणविहितमाग्निसामानुय तद्देवतां कवेव मेधीमेधो यवमयी
दिशते—

“ वारुण्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा । मेधी य मेधश्च यवतः । मिथुना
एव यजा वारुण्यांशं भुञ्जति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मीत्यसंबन्धिवरुणप्रघासादयद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

माहृत्यामिक्षा भवति मेषी च, वारुण्यामिक्षा भवति मेषश्चेति तत्तत्साहि-
त्याभिधानार्थौ चकारौ । स्त्रीपुरुषरूपधोर्मेषीमेषघोरनुष्ठानेन मिथुनात्मिकाः प्रजा
रोगान्मुक्ता भवन्ति ।

मेषीमेषघोरुणविशेषं विधत्ते—

“ लोमशौ भवतो मेघ्यत्वाय (४) ” [जा० का० १ प्र० ६ अ०
४] इति ।

एतच्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—“ उर्णाभिर्मेषघतिकृती लोमशौ कुरुतः ”
इति ।

तयोर्मेषीमेषघोः पुरतः शमीपर्णस्थापनं विधत्ते—

“ शमीपर्णान्युपवपति । घासमेवाऽऽभ्यामपियच्छति (१) ” [जा०
का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

घासमपीत्यन्वयः ।

शमीपर्णानां शताधिकसंख्यां विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिमन्त्राद्यं नोपानमत् । स एतेन शतेध्मेन हविषाऽन्नाद्यमवारुन्ध ।
यत्परःशतानि शमीपर्णानि भवन्ति । अन्नाद्यस्यावरुद्धये ” [जा० का० १
प्र० ६ अ० ४] इति ।

अन्तुं योग्यं शाल्यादिजन्यं यदन्नं तत्प्रजापतिर्न ग्रामोत् । स च प्रजापति-
रेतेन शमीवृक्षजन्येन शतसंख्यामुक्तेन काष्ठसमूहेन क्षीपितेऽसौ हुतेन हविषा तद-
न्नार्थं संपादितवान् । अतः परःशतानि शताधिकसंख्यानि पूर्णान्युपवपेत् ।

तत्र करीरोद्भापं विधातुं प्रस्तौति—

“ सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या खलु वा आहुतिर्विवो वृष्टिं व्यावपति ”
[जा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरनामकान्यर्कुराणि सौमवल्लीसदृशत्वात्सौम्यानि । आहुतिरपि सौमसंब-
न्धिनी वृष्टिहेतुः ।

विधत्ते—

“ यत्करीराणि भवन्ति । सौम्ययेवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिपवर्द्धये ” [जा०
का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरशब्देन खजुरीफलान्मुच्यन्त इति केचित् । तानि शमीपर्णवद्भक्ष्यत्वा-
पचारेण तयोः पुरत उपवपेत् । तथा च सूत्रकारः—“ अथाऽऽभ्यां शमीपर्णकरी-
राण्युपवपति परःशतानि परःसहस्राणि च ” इति ।

नवमं पार्श्वं प्रशंसति—

“ काय एककपालो भवति । प्रजामां कंवाय (१) ” [भा० का० १
प्र० ६ अ० ४] इति ।

सुखित्वायेत्यर्थः । कायः प्रजापतिदेवताकः ।

दीपपादसदृशाणि यवपिष्ठमिर्मितानि पात्राणि विधत्ते—

प्रतिपूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । जाता एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति । एक-
मतिरिक्तम् । जनिष्यमाणा एव प्रजा वरुणपाशान्मुञ्चति (५) ” [भा० का०
१ प्र० ६ अ० ४] इति ।

वृधिसीका यवसक्तवः करम्भः । यजमानस्य गृहे यावन्तः पुरुषा मनुष्यास्त-
स्त्वंपया पात्राणि विधायैकं पात्रमधिकं कुर्यात् । अत एव सूत्रकार आह—
“ आनेषेषाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्री-
कास्तावन्त्येकातिरिक्तानि ” इति ।

तदेवमनुवाहणगतेनानुवाकेन वरुणप्रधासादिविधयो देवताप्रशंसाश्लोकाः ।
अथानुवाकान्तरेण हविरासादेनादिप्रयोगो उच्यन्ते । तत्र वेदिद्वये हविःसादन-
मवस्थार्थं विधत्ते—

“ उत्तरस्यां वेद्यामन्यानि हवींषि सादयति । दक्षिणायां मारुताम् । अपधुर-
मेवैना मुनक्ति । अथो ओज एवाऽऽसामवहरति । तस्माद्वल्लणश्च क्षत्राच्च
विशोऽन्यतोऽपक्रमिणीः ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

मारुत्या आभिक्षाया अन्यान्याग्नेयादीन्यष्टौ हवींषि । मरुतो देवानां मध्ये
विशतः अतो मारुत्याः पृथग्वेदितादनादेना विशोऽपधुरमेव मुनक्ति । अपक्रमणमेव
प्रापयति । धुरो गमनमपधुरं, धुःशब्देन बहुविधहविर्वैह्वनयोग्या भूमिरुच्यते । सा
उत्तरगता वेदिस्तस्या अपगमनं यथा भवति तथा मरुधूपा एना विशो वेद्यन्तरे
योजितवान्भवति । किंचाऽऽसां विशामोणो बलमवहरत्येव न्यक्करोत्येव । य-
स्यादिशां म्यक्कारस्तस्माद्व्राक्षणाक्षत्रियाच्चेमा विशोऽन्यतो ग्रामान्तरे वाटिका-
न्तरे वाऽपक्रामन्ति ।

प्रचारपौर्वापर्यं पाठेनैव प्राप्तं प्रशंसति—

“ मारुत्या पूर्वैसा प्रचरति । अनुत्तमेवादवयजते । वारुण्योत्तरया । अन्तत एव
वरुणमवयजते ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंश्लिष्टवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

मारुत्या आमिक्षायाः प्रथमप्रचरेणानृतमयथाशास्त्रार्थानुष्ठानेन दोषमदय-
जते विनाशयति । वारुण्यामिक्षाया उत्तरकालीनप्रचरेण वरुणं वरुणपाशरूपं
अलोदररोगमन्तत एवावयजते सर्वथैव विनाशयति ।

प्रचारात्पात्रीनेष्वङ्गेषु पूर्वोक्तपौर्वापर्यवैपरीत्यं विधत्ते—

“ यदेवाध्वर्युः करोति (१) । तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्याद्यच्छ्रेया-
न्करोति । तत्पापीयान्करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अध्वर्युरुत्तरवेद्यवस्थिताया वारुण्यामिक्षाया अनुष्ठता । प्रतिप्रस्थाता तु
दक्षिणवेद्यां मारुतीयनुतिष्ठति । तत्र यद्यदन्वाधानादिकर्मकैकमङ्गमध्वर्युरनुतिष्ठति
तत्तदङ्गं प्रतिप्रस्थाता तदनन्तरमेवानुतिष्ठेत् । अथ एव च लोकेऽपि संदिग्धेषु
लौकिकवैदिकव्यवहारेषु श्रेयान्प्रामाणिकत्वेन संप्रतिपन्नः पुरुषो यदेव करोति
तदेव पापीयान्मूढोऽपि करोति ।

अत्र बौधायनेन यदिदमुक्तम्—“ अथ प्रतिप्रस्थाता पत्नीं पृच्छति पत्नि
कस्ते जार इति । असाविति तं वरुणो गृह्णानु ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनां करोति । अथो तप एवैनामुपनयति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

पापं प्रख्यापयेत्पापीति स्मृतिकारैरुक्तत्वाद्विद्यमानं जारमुद्दिश्य पत्नीं वाच-
येत् । तेन च प्रख्यापनेन पत्नीं यागयोग्यां करोति । किंच समामध्ये मानहा-
निसहिष्णुत्वरूपं यत्तपस्तदप्येनां पत्नीं प्रतिप्रस्थाता प्रापयति ।

तस्याश्च पत्न्या उज्जां मुक्त्वा जारनिर्देशं विधत्ते—

“ यज्जारः सन्तं न मज्जामात् । मियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति
निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति (२) ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ५] इति ।

मन्त्रकाण्डे प्रधानयामविधिभ्य ऊर्ध्वं प्रचास्यान्मो षू णो यदूग्रामेऽकन्कर्मेत्येते
चत्वारो मन्त्रा आम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—“प्रचा-
स्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति ” इति ।

पाठस्तु—

प्रचास्यानिति । वरुणपाशरूपं कर्म घ्नन्तीति वरुणप्रचासास्तानहन्तीति
वरुणप्रचास्याः । यज्ञं वहन्तीति यज्ञवाहसः । दधिसर्पिमिश्रैः सक्तुभिर्दिष्वादिर्व

पावजातं करम्भशब्देनोच्यते । तेन करम्भेण दक्षिणवेदिस्थितेऽग्नौ दंपतिभ्यां हूय-
मानेन परस्परं समानधीतयः सञ्जीवसः । तथाविधान्मरुतो हवामह आह्वयामः ।

विधत्ते—

“ मवास्यान्हवामह इति पत्नीमुदागयति । अह्नतैवेनाम् ” [भा० का०
१ प्र० ६ अ० ५] इति ।

एतां पत्नीमनेन यन्त्रपाठेनाह्नतैवाऽऽहूतवानेव भवति ।

अवशिष्टस्य यन्त्रयस्य विनियोगमाह्नाऽऽपस्तम्बः—“ अथान्तरा वेदी गत्वा
यजमानः पत्नीं चोत्तरेणोत्तरां वेदिष्वेवैके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षभाभि-
निधाय पुरस्तात्प्रत्यग्नौ तिष्ठन्तौ दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण जुहुतो मो घू ण इन्द्रेति
यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युभौ याज्यामन्त्रकर्म कर्मकृत इति
विपर्यन्तौ जपतः ” इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

मो घू ण इति । हे इन्द्र देव नोऽस्मान्पृच्छु संश्रमेण मो मैव प्रवर्तयेति
शेषः । तदेतदप्रवर्तनं तु समीचीनं वैरिणामेवासंभवात् । हे शुद्धिमन्त्रवन्तस्ते तव
प्रसादादवशाज्जयजनमभिष्टनाशनमस्तु स्म सर्वदा भवतु । यस्मात्कारणान्मीतुषो
बृहत्सेचनसमर्थस्य तव प्रसादादस्माकं मही भूमिर्मव्या यवादिऋत्तधान्ययोग्या
तस्मादभिष्टनाशनमित्यन्वयः । गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाग्धविषमतः करम्भपात्र-
रूपहविर्मुक्तान्मरुतो वन्दते नमस्करोति स्तौतीत्यर्थः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

यद्ग्राम इति । अत्र सप्त यच्छब्दाः सप्तधावाक्यमेवार्थाः । स चाऽऽद-
रार्थः । अये स्वामिनि वैश्ये वा । एकस्य दंपत्योर्मध्ये कस्यचिज्जर्मणि चा-
स्त्रिये धर्मे वयं यजमानो दारा दासाश्च ग्रामविक्रये परापमधिकं चकृम तस्य
सर्वस्यावयजनं विनाशकं हे करम्भपात्रजात त्वमस्यतः स्वाहा र्वा वदामीत्यर्थः ।
एतयोर्ग्रामयोर्वाप्यपुरोनुवाक्ययोर्होत्रत्वमपवदिनुं विधत्ते—

“ यत्पत्नी पुरोनुवाक्यामनुज्ज्ञात् । निर्बीर्यो यजमानः स्यात् । यजमानोऽ-
न्वाह । आत्मन्नेव दीर्यं धत्ते । उभौ याज्याः सवीर्यत्वाय ” [भा० का०
१ प्र० ६ अ० ५] इति ।

याज्यादृष्टान्तेन पुरोनुवाक्यायामपि प्राप्तां पत्नीमर्थवादेन वारयति ।

(राजसूयविधयस्य आतुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रधासार्वद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

पापक्षणेन प्रविश्य वरुणो यज्ञघातीति वरुणो याज्यापामेनःशब्देन विवक्षित इति दर्शयति—

“ यद्गामे यदरण्य इत्याह । यथोदितमेव वरुणमवयजते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

दक्षिणवेदिगतेऽग्नौ होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ यजमानदेवस्यो वा आहवनीयः (३) । आतुर्भ्यदेवस्यो दक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् । यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

उत्तरदिक्स्थायां वेद्यामुत्तरवेद्युपवासेन निष्पन्न आहवनीयः । इतरवेदिगतोऽग्निर्दक्षिणः ।

विधत्ते—

“ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । आतुर्भ्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

जुहूमपवदितुं विधत्ते—

“ शूर्पेण जुहोति । अन्त्यमेव वरुणमवयजते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अन्नसाधने शूर्पे भवमन्त्रं भोक्तव्यद्रव्याविनाशिनमित्यर्थः ।

होमे गुणद्वयं क्रमेण विधत्ते—

“ शीर्षेण विनिधाय जुहोति । शीर्षेण एव वरुणमवयजते । प्रत्यङ्गुतिष्ठञ्जुहोति (४) । प्रत्यङ्गुदेव वरुणपाशान्निर्मुच्यते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

करम्भपात्रपूर्णं शूर्पं शिरसि सकृन्निधाय पश्चाज्जुहुयात्तेन शिरोरोगादिकं शाम्यति । पश्चिमाभिमुखेन होमेन प्रत्यङ्गुदेव वरुणस्य प्रतिकूलत्वेन प्रजल एव सम्बरुणपाशान्निष्कृतो मुच्यते ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

अक्रक्त्वैति । कर्मकृतोऽध्वर्युप्रमुखा यजमानपत्न्यभ्याः सवै, यपोभुवा मयः

(राजसूयविधयस्य चातुर्मीस्थसंज्ञिवरुणप्रघासाख्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानश्च)

शिवं सुखम् । “यद्वै शिवम् । तन्मयः” इति श्रुतेः । तत्सुखं भावयिष्या-
मन्मोक्षकारणरूपया वाचा सह करम्भपात्रहोमाभ्यां कर्माकृतकवन्तः । हे सुदानवः ।
सुहृद् हविषः प्रदातारोऽध्वर्युप्रभृतयो देवार्थमिदं कर्म कृत्वाऽस्तं मेत स्वगृहं गच्छत ।

अस्मिन्मन्त्र उत्तरार्धतात्पर्यं दर्शयति—

अकन्कर्म कर्मकृत इत्याह । देवानृणं निरवदाय । अनुणा महानुपमेतेति
वाचैतदाह ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

देवान्मति मत्पर्यणीयं यदृणं तन्निरवदाय निःशेषेण मत्पर्यं ।

अत्रावभृथप्रथमं विधानं मस्तौति—

“वरुणगृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यद्यजुषा गृहीतस्यातिरिच्यते । तुषाश्च नि-
ष्कासश्च ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

वारुणयागे भेवार्थेषु यवेषु ये तुषा यश्च निष्कासः पात्रद्वय आभिक्षांशले-
पस्तद्वभ्यं पूर्वं मन्त्रेण गृहीतस्य त्रयस्यातिरिक्तोऽंशः । अतो यज्ञसंघट्टमेतद्वरुण-
गृहीतमेव ।

विधत्ते—

“तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवयजते” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अत्रावभृथशब्देन सौमिकावभृथधर्मोपेतं कर्मोच्यते ।

यदेतत्प्रत्यभिज्ञापयितुं तत्रत्यविधीन्सार्धवादानुवदति—

“अपोऽवभृथमवैति (५) । अप्सु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते ।
प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते । अप्रतीक्षमायन्ति ।
वरुणस्यान्तर्हितै । एधोऽस्मेधिधीमहीत्याह । समिधैषाभिं नमस्यन्त जपामन्ति ।
तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह । तेज एवाऽऽत्यजते ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ५] इति ।

अपः प्रत्यवभृथमनुतिष्ठेदप्सु कुर्यादित्यर्थः । अपामधिपतित्वादप्सु वरुणस्ति-
ष्ठति । अतोऽत्र होमेन वरुणं साक्षादेव व्यवधानमन्तरेणैव विनाशयति । कर्मा-
नुष्ठानादूर्ध्वमुदकसमीपं प्रतियुत इत्यनेन मन्त्रेण परित्यजेत् । उदकेषु स्थितो यो
वरुणस्य पाशः स एव प्रतियुतः परित्यक्तः । परित्यज्य पृष्ठदेशमपश्यन्त एव
प्रत्यागच्छेयुः । आगत्य “एवोऽसि, तेजोऽसि ” इति द्वाभ्यामाहवर्नीये समिधा-

प्रभा०८अनु०३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

८४१

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंचन्धिवरुणप्रधासारुज्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

वादध्यात् । हेऽग्न एधोऽसि अनया समिधाऽभिवृद्धोऽसि । अतस्त्वत्प्रसादाद्वयमप्ये-
धिषीमहि समृद्धा भवेम । समिञ्ज-यज्वालय तेजोऽसि । अतो मयि तेजः स्थापय ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पत्याह्वानं प्रघास्येति प्रतिप्रस्थातृकर्म तत् ।

स्वामी भो ध्वित्यनुब्रूयाद्यद्ग्राम इति दंपती ।

अक्रान्तिरपि तावेव मन्वाश्चत्वार ईरिताः ” ॥ १ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमानकः(गः) ।

सवादाङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयान्नवेत् ।

अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ मैवमङ्गविधेरपि ।

समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ” ॥

चातुर्मासेषु वैश्वदेवरुणप्रधासुसाकमेधशुनासीरीयनामकानि चत्वारि पर्वणि ।
तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरु-
साभिर्न द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवी-
मभिर्क्षा घावाप्रीत्यग्नमेककपालम्” इति । तेषां हविषां ब्राह्मणेऽर्थवाद आजावः—
“वार्जघ्नानि वा एतानि हवींषि ” इति । अङ्गविषयोऽपि तत्राऽऽम्नताः—
“त्रेधा संनद्धं बर्हिर्भवाति, त्रेधा संनद्ध इध्मः, नव मयाजा इज्यन्ते, नवानूपा-
जाः ” इति । एवं स्थिते वरुणप्रधासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि वि-
धाय तदीयं पूर्वादाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वातिदिशति—“एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि” इति । तथार्थवादमानस्यातिदेशो न्याय्यः । तस्य
हविर्विधिभिः सह स्तुत्या(त्य)स्तावकत्पेणान्वयसंभवादङ्गविधिना च तदसंभवा-
दिति चेन्मैवम् । उपकार्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात् । तस्मादर्थ-
वादसहितानामङ्गविधिनामातिदेशः ।

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ।

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण इत्यपि ” ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवरुणप्रधासेषु पठितम् । ऐन्द्राग्नब्राह्मणं वरुणप्रधा-
सेष्वाजातम् । एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयोरेककपालेन्द्राग्नयोर्ब्राह्मणातिदेशः

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंश्लिखरुणप्रघासारूपद्वितीयपर्यणोऽभिधानम्)

आज्ञायते—“एतद्वास्तव एन्द्राग्र एतद्वास्तव एककपातो यद्वास्तव इतरथे-
तरथ” इति । तत्रोभयत्र पूर्वन्वयेनार्थवादविधिसहिताङ्गकाण्डस्य तर्षत्रा(स्या)-
तिदेशः । पूर्वन्वायस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणायवा(शीज) कथनम् ।

एकादशभाष्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“मारुत्याः सार्धमष्टाभिरैकैस्तन्त्रं भिदाऽथवा ।

प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रं भेदो देशस्य भेदतः ॥

वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि । तेषु मारुतीमामिषां प्रति-
प्रस्थाता दक्षिणे विहारेऽनुष्ठिति । इतराणि त्वष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारेऽनुष्ठिति ।
तेषामष्टानां प्रयोगैक्यात्तन्त्रेणाङ्गान्युभयवाविसंमतानि । तथा तान्येव मारुत्या
अपीत्यत्रापि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः । वरुणप्रघास्तान्तःपातिविन प्रयोगैक्यात् । न-
न्वय विहारभेद आम्नातः—“पृथगग्नी मणयतः, पृथग्वेदी कुरुतः” इति । सोऽ-
यं पृथगनुष्ठानाभावे व्यर्थः स्यान्मैवम् । हविरासादनमात्रे तज्ज्ञेदोपयोगात् । “अ-
ष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्”
इति तद्विधानात् । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते श्रूमः—देशभेदात्मयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठान-
मपि भिद्यते । न च तस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता । तदासादनस्य दृष्टहो-
मार्थत्वे सति तत्पारित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पनाभसङ्गात् । न च प्रयोगभेदेनैवाऽऽ-
सादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अव्यवस्थानात्मतिप्र-
योगप्राप्तौ तद्व्यवस्थार्थत्वात् । तस्माज्ज्ञेदेनाङ्गानुष्ठानम् ।

तत्रैवाभ्याचिन्तितम्—

“कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पञ्चार्विग्दचनान्मैषं द्वयोरुक्त्या व्यवस्थितिः ॥

तत्र पूर्वोक्तविषये प्रयोगभेदाद्वाराद्यङ्गभेद इव होतृजसादीनां कर्तृणामपि
भेद इति चेन्मैवम् । वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अथर्व्युपतिप्रस्थातृहोतृजसा-
ग्नीध्राः पञ्चार्विजश्चातुर्मास्येषु विहिताः—“चातुर्मास्यानां यशकतुर्नां पञ्चार्विजः”
इति । यद्यप्येवाद्यष्टके मारुत्यां च होत्रादिभेदः स्यात्तदा पञ्चसंख्या बाधयेत् ।
ननु पञ्चसंख्यासिद्धयर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात्, मारुत्यां चाध्वर्युः
प्राप्त इति चेत् । सत्यम् । प्राप्तवैष तावुभावुमयत्र । व्यवस्थानु वचनाद्भविष्य-
ति । तत्र वचनं पूर्वप्रादेशतम् । तस्माज्ज्ञेदो कर्तृभेदः ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रैव पत्नीसंघाजादौ तन्त्रं भिन्नताऽथ वा ।

तन्त्रमग्न्यैकमतो भवे कर्तुर्भेदानिवारणात् ॥

तत्रैवाऽऽग्नेयाद्यष्टके मारुत्या च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंघाजादिषु तन्त्रं युक्तम् । कुतः । गार्हपत्यैकत्वात् । नसाहवनीयवदक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथ-
गस्ति । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्पूर्वोक्तः कर्तुर्भेदो निवारयितुं शक्यते ।
तथा सत्यध्वर्युणा हुताः पत्नीसंघाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुप-
कुर्युः । तस्मादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्पत्नीसंघाजाञ्जुहुयाताम् ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“विहारभेदे निर्वापमन्त्रादिस्तन्त्रता न वा ।

तन्त्रं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ॥

वरुणप्रघासेष्वध्वर्युप्रतिप्रस्थानोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषु तयो-
रर्थस्मृतिसिद्धौ तन्त्रमिति चेन्न । निर्वापमीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृत्य-
भावात् । तस्मादुभयोः पृथक्पाठः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनुद्यते ।

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकैर्बभूव ॥

यो दर्शपूर्णमासार्थां वारुण्यां चोदनोदृतः ।

व्युत्सेकोऽनुद्यतमेष भवे कर्मणि सौमिके ।

मुख्योऽवभृथशब्दोऽनस्तत्तादृशविवक्षया ।

धर्मानतिदिशन्कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥

वरुणप्रघासेषु श्रूयते—“वारुण्या निष्कांसन तुषैश्चावभृथमवधन्ति ॥” इति ।
निष्कास आमिक्षायां छेपः । प्राच्यां विशि देवा कृत्विजो मार्जयन्तामित्यादि-
भिर्मन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्विक्षु सर्वास्वापो विविधमुत्तिष्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको वारु-
ण्यामिक्षायामेव चोदकप्राप्तोऽनुद्यते । अस्ति हि व्युत्सेकस्याप्यवभृथत्वम् । “एष
वे दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ॥” इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—सौमिके कर्मण्यवभृथ-
शब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्थोऽङ्गिदादिवद्विधेयक्रियासामानाधिकरण्येन नामभे-

(राजसूयविधेयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्याद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

यत्वात्तत्रैव वैदिकप्रयोगावाहुल्याच्च । व्युत्सेके त्वप्संवन्धादुपचर्यते । नहि सौमि-
ककर्मणीवापा व्युत्सेकेऽवभृथभावनामंशत्रयवर्ती पश्यामः । येन तत्र मुख्यत्वमा-
शङ्क्येत । तस्मात्सौमिककर्मवाधिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणे प्रयुज्जान
आम्नायो वासाभिहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मानविदिशन्कर्मान्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते ।
न च विपर्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथोऽस्तिवति शङ्कनीयम् । अपेक्षितस्य कर्मकला-
पस्यात्राभावात् । तस्मात्सौमिकधर्मोपेतकर्मान्तरविधिः ।

तत्रैवाभ्याश्रितितम्—

“ तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुषानिष्कासकावुत ।

प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥

तुषानिष्कासयोरत्र साक्षात्कृत्योपदेशतः ।

अतिदेशप्रापितस्य पुरोडाशस्य बाधनम् ” ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे चर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदिश्यते ।
अतिदेशश्चोपदेशाद्दुर्बलः । तस्मात्तुषानिष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ।

उतार्थकर्म पशुवदाशोऽवभृथशब्दतः ॥

कर्मान्तरं तदाऽपि स्यात्प्रतिपत्तिः प्रयाजवत् ।

प्राधान्यापार्थक्यं स्यात्तच्चावभृथधर्मकम् ” ॥

चातुर्मास्यगतेषु [वरुणप्रघासेषु] वारुणीमाभिक्षां प्रकृतयेवमाम्नायते—
“ वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति ” इति । अत्रायं प्रयोगप्रकारः—
वरुणप्रघासेषु नव हवीणि । तेष्वष्टमं हविर्वारुण्याभिक्षा । नवमं हविः काव
एककपालः । वारुण्या(णा)भिक्षायां यवपिष्टमिर्मितं मेवमवद्वाति । तत आभि-
क्षासंयुक्तं सर्वमवदाय हुत्वा तत एककपालेन प्रचर्य भाण्डलितेन वारुण्या(णा)-
भिक्षाया निष्कासेन तुषैश्चावभृथमनुतिष्ठन्तीति । तत्र संशयः । किं वारुण्या(णा)
भिक्षाया एकपञ्चां यवमथमेवसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपालप्रखारादुर्ध्वं निष्का-
सकृत्येणांशान्तरेण तुषैश्च प्रचरितव्यमित्येवं प्रचारस्य विप्रकर्ष उत कर्मान्तरम् ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रणासारव्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

तत्रापि किं प्रतिपत्तिकर्माऽऽहोस्विदर्थकमेति । तत्र विप्रकर्षे इति तावत्प्राप्तम् ।
कुतः । पशौ तथा दृष्टत्वात् । प्रातःसवने वपथा प्रचर्य तृतीयसवने हृदयाद्यज्ञैः
प्रचार इति सवनीयपशौ यथा प्रचारविप्रकर्षस्तद्वत्पापीत्याद्यः पक्षः । तथा
सत्यबभूथशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात्कर्मान्तरमिति पक्षान्तरम् । तदाऽऽपामिक्षाहविःशे-
षस्य निष्कासस्थान्यस्मिन्कर्मणि हविष्वामोमात्प्रयाजशेषन्यायेनेदं प्रतिपत्तिः
स्यात् । यथा प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीत्यत्र तच्छेषं संस्कृतुमभिधारणे-
नमत्रापि निष्कासः संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूयः—तस्मिन्पक्षे निष्कासस्यैव संस्का-
र्यद्रूपत्वेन प्राधान्याच्चिष्कासमिति विभक्तिव्यत्ययः स्यात् । अतोऽवभृथस्य प्रा-
धान्यादर्थकर्मत्वमेव द्रष्टव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नावभृथस्तदा तत्त्वमातिदेशात्
तन्नामनिर्देशोऽस्तु । तस्य तदीयद्रव्यशेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः ।
तस्मादर्थकर्म ॥

इति श्रीभरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपत्राठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमपत्राठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पति साक* सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो
मर्घ्यदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां
दुग्धे सायं चरुं पूर्णा देवि परा पत सुपूर्णा
पुनरा पत । वज्रेव वि कीणावहा इषमूर्ज*
शतक्रतो । देहि मे वदामि ते नि मे धेहि नि
ते द्ये । निहारमिजि मे हरा निहारम् (१)
नि हरोमि ते । मरुद्भ्यः कीडिभ्यः पुरोडाशं
सप्तकपालं निर्वपति साक* सूर्येणोद्यताऽऽग्ने-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रघासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

यमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरु* सावित्रं
द्वादशकपाल* सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमै-
त्राममेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्माणमेकक-
पालम् (२) ॥

(हरा निहारि मि* शर्च्व) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये चातुर्मास्यपर्वोक्तम् । चतुर्थ्यष्टमपष्ठेषु साक-
मेधाख्यं तृतीयं पर्वोच्यते । तच्च पर्वं दिनद्वयेऽनुष्ठेयम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः-
तत्तत्तत्तुर्गुं मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य द्व्यहं साकमेधैर्धजत इति ।

तत्र प्रथमदिने कर्तव्यानि त्रीणि हवींषि विधत्ते-

अग्नयेऽनीकवत इति । अनीकवते सैन्यवते । उद्यता सूर्येण साकमित्यु-
द्यकालविधिः । सम्यक्पनं संतपनं तत्संबन्धिनः सांतपना अनिष्टविनाशिन
इत्यर्थः । मेधो यज्ञः, गृहं च मेधश्च तदुभयवन्तो गृहमेधिन उभयपालका इत्यर्थः ।
सर्वासौ यजमानस्य यावत्यो गावः सन्ति तावतीनाम् ।

विहितास्त्रिष्टिषु प्रथमेष्टिदेवतागुणं पशंसति-

“ देवासुराः संयत्ना आसन् । सोऽग्निरनवीत् । ममेधमनीकवती तनुः । तां
प्रीणीत । अथासुरानभिभविष्यथेति । ते देवा अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निरवपन् । सोऽग्निरनीकवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकान्यजन-
यत । दतो देवा अभवन् । पराऽसुराः (१) । यदग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपति । अग्निप्रेषानीकवन्तस्त्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सोऽग्निरनी-
कवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽनीकानि जनयते ” [आ० का० १ प०
६ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेघाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

सप्तसृष्वपि दिक्ष्वसुरानवरोक्षुं चतुर्विधानि सैन्यानि ।

सूर्योदयकालं प्रशंसति—

“ असौ वा आदित्योऽग्निरनीकवान् । तस्य रश्मयोऽनीकानि । साकं सूर्ये-
णोद्यता निर्वपति । साक्षादेवास्मा अनीकानि जनयति ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ६] इति ।

उष्णत्वादादित्यस्याभित्वम् । उत्साहोपेतयोद्धवत्सर्वतस्त्वरथा प्रसराद्गभीना-
मनीकत्वम् ।

द्वितीयाथा इष्टेर्देवताया गुणं प्रशंसति—

“ तेऽसुराः पराजिता घन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयन् (२) । ते देवा
मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्चरुं निर्वपन् । तान्यावापृथिवीभ्यामेवोभयतः समतपन् ।
यन्मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । द्यावापृथिवीभ्यामेव तदुभयतो यजमानो
भ्रातृव्यान्तंसंतपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

तानसुरान्यावापृथिवीभ्यामेव कृत्स्नयोरपि द्यावापृथिव्योरुभयतोऽसुराणामध-
स्ताच्चोपरिष्ठाच्च समतपन्महाराद्युपव्रवेण संतापितवन्तः ।

कालं प्रशंसति—

“ मर्ध्यदिने निर्वपति । तर्हि हि तेक्षिणश्च तपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६
अ० ६] इति ।

तर्हि मध्याह्नकाले तेक्षिणश्चमतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति तथा सूर्यस्तपति ।
हि प्रतिज्जमेतत् ।

चरुं प्रशंसति—

“ चरुर्भवति । सर्वत एवैवान्तंसंतपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ०
६] इति ।

चरुपाकभाण्डस्य सर्वतस्तप्यमानत्वाच्छ्रूणापि सर्वतः संतापः ।

तृतीयेष्टेर्देवताविशेषणं प्रशंसति—

“ ते देवाः शो विजयिनः सन्तः । सर्वासां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निर्वपन्
(३) । आशिता एवाद्योपवताम । कस्य वा हेदम् । कस्य वा शो भवितेति ।
स श्रूतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाऽऽभन् । नहि देवा अहुतस्याभन्ति । तेऽभ्रु-
वन् । कस्मा इदम् होष्याम इति । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्यब्रुवन् । तं मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्योऽनुहवुः (४) । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यस्यैवं विदुषो

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो गृहे जुहवति । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ॥

[ब्रा० का० १ म० ६ अ० ६] इति ।

ते देवा अस्मिन्दिने प्रथमेष्टया सैन्धानि संपाद्य द्वितीयेष्टया विरोधिनाऽनु-
रात्सर्वतः संतप्य पुनः परेद्युरपि जेह्याम इत्यभिप्रेत्य गृहमेधीषु निरुप्येत्वं
विचारितवन्तः—इदं हविरद्य कस्य वा भवति कस्य वा श्वो भविष्यतीति न
ज्ञायते । तस्माद्वयं सह भुक्तवन्त एवाग्निसमीपे वसामेति । एतावति विचारकाळे
चरुः पक्वोऽभूत् । तदानीं देवा अहुतत्वात् चरुं नैवाशितवन्तः । यस्माद्देवाः
क्राप्यहुतं भाभन्ति तस्माद्युक्तमेवैतत् । ततस्ते देवाः परस्परं विचारितवन्तः ।
किमिति, कस्मै देवायेमं चरुं होष्याम इति । ततो निश्चित्य गृहमेधिभ्यो हुत्वा
विजयं प्राप्ता अतुराश्च पराभूताः ।

अस्मिन्कर्मण्याज्यभागौ यजतीत्यादिना कानिचिदङ्गानि विधास्यन्ते । तत्र
यावदुक्ताङ्गोपेतमपूर्वमिदं कर्म न तु दर्शपूर्णमासविकृतिरिति जैमिनिर्विचारित-
वान् । ततोऽर्थप्राप्तः सामिधेय्याद्यभावः । तमिमं विस्पष्टयितुमनुवदति—

“ यद्दे यज्ञस्य पाकवा क्रियते । पशव्यं तत् । पाकवा वा एतत्क्रियते ।
यन्नेध्मावर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह (५) । न प्रयाजा इष्यन्ते । नानू-
याजाः । य एवं वेद । यशुमान्भवति ॥ [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ६]

इति ।

यज्ञस्य संबन्धि यदनुष्ठानं पाकवा पाकेषु पाकयज्ञवदित्यर्थः । तस्य पश-
व्यत्वं युक्तम् । “ पाकयज्ञं वा अन्वाहितश्लेः पशव उपतिष्ठन्ते ” इति श्रुत-
त्वात् । यस्मादन्नेध्मावर्हिरादयो न सन्ति तस्मादेतत्कर्म पाकयज्ञवदेव क्रियते ।

भाष्यमङ्गं विधत्ते—

“ आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति ॥ [ब्रा० का० १ म० ६
अ० ६] इति ।

यागवेलायामुद्देश्यां देवतां प्रशंसति—

“ मरुतो गृहमेधिना यजति । भागधेयेनैवैनान्त्समवर्षयति ॥ [ब्रा० का० १
म० ६ अ० ६] इति ।

उदीच्यमङ्गं विधत्ते—

“ अग्निं स्विष्टकृते यजति । प्रतिष्ठित्यै ॥ [ब्रा० का० १ म० ६ अ०
६] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंख्यसाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अङ्गनन्तरं विधत्ते—

“इद्वान्तो भवति । पशवो वा इहा । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतिष्ठति (६) ”

[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

अर्थासिद्धं चतुर्धाकरणाद्युदीच्याङ्गनन्तराभावं द्योतयितुमन्तशब्दः ।

तदेवमनुवाक्यगतेनैकेनानुवाकेन पूर्वदिनेऽनुष्ठेया मुख्यवाक्यविहितास्तिस्र इ-
ष्टयो व्याख्याताः । अनुवाकान्तरेण द्वितीयदिने कर्तव्यत्वेन विहिता इष्टयो व्या-
ख्यातव्याः । तथाऽऽदौ तावद्गृहमेधीयशेषभूतं किञ्चिदङ्गं विधातुं प्रस्तौति—

“यत्पत्नी गृहमेधीयस्याश्रीयत् । गृहमेध्येव स्यात् । वि त्वस्य यज्ञं कथ्येत ।
यज्ञाश्रीयत् । अगृहमेधी स्यात् । नास्य यज्ञो व्युध्येत ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ७] इति ।

यदि पत्नी गृहमेधीयस्य चरोर्भागं भुञ्जीत तदा यजमानो गृहेण यज्ञेन चो-
पेतो भवति । किंत्वस्मिन्पक्षे यजमानस्य यज्ञो व्युद्यो भवेत् । अभोजनपक्षे तु
व्युद्यत्वदोषो न भवति । किंतु गृहमेधित्वाभावः ।

विधत्ते—

“प्रतिवेशं पचेयुः । तस्याश्रीयत् । गृहमेध्येव भवति । नास्य यज्ञो व्युध्य-
ते (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

प्रातिस्विकत्वेन पत्नीं विशतीति प्रतिवेशः पत्न्यर्थं ओदनस्तं दक्षिणामौ प-
कारः पचेयुः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“दक्षिणामौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति”
इति । परन्ती तमोदनमश्रियात्ततो नोक्तदोषद्वयम् । अभोजनाभावाद्गृहमेधीयभोज-
नाभावाच्च ।

भोजनादीन्विधातुं प्रस्तौति—

“ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता अभवन् । आङ्गताभ्यङ्गत । अनु व-
त्सानवासयन् । तेभ्योऽसुराः क्षुधं माहिष्यन् । सा देवेषु लोकमावित्वा । असुरा-
म्युनरगच्छत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

आशिता भुक्त्वन्तः । आङ्गता नेत्रयोरङ्गनं प्रक्षिप्तवन्तः । अभ्यङ्गताभ्यङ्गं
कृतवन्तः । येनूरन् वत्सानवासयन्ततपानार्थमवासुजन् । तदानीमसुरा देवानां
समीपे क्षुधं घेरितवन्तः । सा च क्षुधेषु तृषेण देवेषु स्थानमलभ्वा पुनरप्यसुरानेव
मार्यात् ।

विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्त्वतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिता भवन्ति । आञ्जतेऽभ्यञ्जते (२) । अनु वत्स-
न्वासयन्ति । आतृव्यायैव तद्यजमानः क्षुधं प्रहिणोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ७] इति ।

यदेतदभिप्रेत्य पूर्वमाशिता एवाद्योपवसामेत्यादिर्देवविचार उपा(दा)हतः । अत्र
गृहमेधीयसंनिधौ द्वौ मन्त्रावाप्नुताौ । तयोर्विनिमोगमापस्तम्ब आह—

“शरनिष्कासस्य दर्वौ पूरयित्वा वृषभमाहूय तस्य रवते पूर्णां दर्वीं परा पतेत्य-
नुव्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुयाद्यदेवमो न रुयाद्वत्सां ब्रूयाञ्जुहुयीति ” इति ।
पच्यमाने चरौ क्षीरमण्डवद्धनीभूतो योऽद्य उपरि तिष्ठति सोऽयं शरानिष्कासः ।
तस्य रवते वृषभस्य शब्दे निष्पन्ने सति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

पूर्णां दर्वींति । हे दर्वी त्वं शरनिष्कासेन पूर्णां सती परापतेन्दं प्रति
गच्छ । वरपसादाख्येन तज्जन्यबलेन सुपूर्णां सती पुनरस्मान्प्रत्यागच्छ । हे
शतक्रतो, आवां वस्तेव विक्रीणावहे । यथा लोके कश्चित्स्वकीयं धनं दत्त्वा
तण्डुलादिकं क्रीणाति तद्वदहमिन्द्राय तुभ्यं शरनिष्कासं दत्त्वा त्वत्त इषमूर्जं च
क्रीणामि । तदिदमुच्यते—वस्तेव वसुनेव धनेनेव विक्रीणावहा इति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

देहि म इति । हे इन्द्र मे यदपेक्षितं तत्त्वं देहि । तव यदपेक्षितं तदहं
इदामि । दत्त्वा च त्वं मम समीपे निधेस्त्वस्थापय । तव समीपेऽहमवस्थापयामि ।
तदुभयं सक्तदेव न भवति, किन्तु निहारमित्युनः पुनर्निर्हत्यैव समानीयैव मे
समीपे निहर नितरां स्थापय । अहमपि पुनः पुनर्निर्हत्य ते समीपे स्थापयामि ।
यथोक्तं निष्कासहोमं प्रस्तौति—

“ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं यदधुः । अस्मानेव य इन्द्रो
निहितभाग उपावर्ततेति । तानिन्द्रो निहितभाग उपावर्तत ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ७] इति ।

उपावर्तिता समीपमागमिष्यति । उपावर्तत समीपमागच्छतु ।

विधत्ते—

“गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्र एवैनं निहितभाग
उपावर्तते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

होमाय प्राप्तमाहवनीयं वारयितुं विधत्ते—

“ गार्हपत्ये जुहोति (३) । भागधेयेनैवैनं समर्चयति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

यामकाले ध्वनिं कर्तुमृषमस्याऽह्वानं विधत्ते—

“ अथममाह्वयति । षषट्कार एवास्व सः । अथो इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यज-
मानो भ्रातृव्यस्य वृद्धके ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

द्वितीयदिनेऽनुष्ठेयानि नव हवींषि विधत्ते—

मरुद्भ्य इति । आद्यस्य हविष उत्तरहविरष्टकस्य च कालभेदात्प्रयोगभेदे
ब्रह्मभ्यः । कीडैषामस्तीति कीडिनस्तदेतत्कीडित्वं विशेषणम् ।

तस्य हविषः पाठमाप्तं प्राथम्यं च(?) प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृषं हृत्वा । परां परावतमगच्छत् । अपाराधमिति मन्यमानः ।
सोऽजवीत् । क इदं वेदिष्यतीति । तेऽनुवन्मरुतो वरं वृणामहे (४) । अथ
मयं वेदाम् । अस्मभ्यमेव प्रथमं हविर्निरुप्याता इति । त एनमभ्यकीडन् ।
तत्कीडिनां कीडित्वम् । मन्मरुद्भ्यः कीडिभ्यः प्रथमं हविर्निरुप्यते विहितम् ।
[जा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

परां परावतमत्यन्तदूरम् । अपाराधं दोहमकार्षम् । भीत्या पलायमानः स
इन्द्रो मरुतां सप्तिपे किंचिदजवीत्—वृचो मृतो न वेतीदं सप्तिपे मत्वा को वेदि-
ष्यतीति । ते च मरुतो वरे दत्ते वेदिष्याम इत्यनुवन् । इतरेभ्योऽग्न्यादिभ्यः
प्रथमो निर्वापो वरः । ततस्ते मरुत एनं भूमौ पतितं वृचमधिरुक्ष चक्षुर्धेन
नृत्येनाकीडन् । कीडित्वा च मृतोऽयमिति ज्ञातवन्तः । तस्मादेतेषां कीडित्वं
विशेषणं संपन्नम् ।

निर्वापकालं प्रशंसति—

“ साकं सूर्यणोद्यता निर्वपति । एतस्मिन्ने लोक इन्द्रो वृचमहमस्तमृचयै ”
[जा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्नेव लोके सूर्योदयेनावलोक्यमानभूयदेशे ।

वैश्वदेवपर्वण्युक्ताग्नेयादिष्वक्षकप्रशंसकं वरुणप्रसासपर्वण्युक्तमैन्द्राग्नप्रशंसकं च
आक्षणाप्रसातिदिशति—

“ एतद्वाक्षणाभ्येव पञ्च हवींषि । एतद्वाक्षणा ऐन्द्राग्नः ” [जा० का०
१ प्र० ६ अ० ७] इति ।

चरोरेष्टत्वं प्रशंसति—

“अथैव ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारं वा एतमिन्द्र उद्धरत । पुनरुद्धत्वा ।
अन्यास्तु देवतास्वधि । यदेव ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारेण तं यजमान उद्धरते ।
अन्यास्तु यजास्वधि ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अन्यास्वग्न्यादिदेवताभ्यधिकोऽयमित्येतेमुद्धारमुक्तपार्ष्णिमानमुद्धरतोऽप्यादितवान् ।

विश्वकर्मरूपामन्यहविषो देवतां प्रशंसति—

“वैश्वकर्मण एककपालो भवति । विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमानोऽभ्यकन्वे
(५) ” [आ० का० ३ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पूणोत्पन्नश्च देहीति याभ्यामध्वर्युरीरयेत् ” ॥ १ ॥ इति ।

अथ भीमांता ।

पञ्चमाभ्यामध्व मध्यमपदे विनियतम्—

“साकमेधेष्टयस्तिष्ठो द्यह्यहे स्युः सद्य एव वा ।

मातरादेर्दयोरह्नोः सत्त्वात्प्रकृतिवद्द्वयहे ॥

साङ्गमुखयानुरोधेन मातरादेर्विधानतः ।

श्रौतं सद्यस्त्वमन्यतु चोदकात्तेन दुर्बलम् ” ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते—“अग्नयेऽनीकवते पुरोडा-
शमङ्गाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सातपनभ्यो मध्यंदिने चरुं
मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे साधं चरुम् ” इति । ता एतास्तिष्ठ
इष्टयो द्यव्यहकाळीना यथा प्रकृतौ पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदीष्टिरिति द्यव्यहका-
लीनत्वं तद्वत् । ननु पातर्मध्यंदिनसायंशब्दैरेकस्मिन्नेवाह्नि त्रयः कालास्तिसृ-
णामिष्टीर्मा विहिताः । तन्न । द्वयोरप्यह्नोः [मातरादिकालसद्भावात् । पूर्वे-
द्युः] मातरादिकालेषु स्वकीयेषु सातामुपक्रमः । परेद्युः मातरादिषु ताः समा-
पनीयाः । ततो द्यव्यहकाळीनतेति प्राप्ते ब्रूमः—तत्राग्नयेऽनीकवते मातराकपालं
निर्वपतीति साङ्गं प्रधानं पातःकालीनतया विधीयते । पातःशब्दश्च स्वत एक-
मेव पातःकालमभिधाय पर्यवस्यति । मातरग्निहोत्रमित्यादौ तद्दर्शनात् । तस्मा-
त्साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव पातःकाले विधानात्सद्यस्काळीनत्वं श्रौतं, चोद-
केन त्वन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेद्युः पातरिति कल्प्यते । उपदेशश्चोदकाह्वसीवान् ।
तस्मादिकालाह्वसीना इष्टयो द्रष्टव्याः

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंज्ञासिद्धिस्तत्कालेष्टवर्णोऽभिधानम्)

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ किं वैश्वदेविकादेककपालावतिदेशनम् ।

साकमेधेषु वरुणप्रघासस्थादुताग्निः ॥

प्रकृतावर्धवाहुत्वादान्तिथः संनिधानतः ।

ऐन्द्राग्रसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः ॥ ”

वैश्वदेवे घावापृथिव्य एककपालो वरुणप्रघासेषु काय एककपालस्तपोः वृथ-
ग्रासणमाप्नोति । साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्तस्मिन्वैश्वदेविकैककपाल-
ग्रासणमतिदेष्टव्यम् । कुतः । प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मवाहुत्वात् । वरु-
णप्रघासिकस्य तद्विकृतित्वादस्या एव धर्मविशेषा उपदिष्टाः शमीमयो हिरण्म-
यो वा कुचो भवन्तीत्यादयः । तत्र बल्लनुग्रहो न्याय्य इति पाप्ते ह्रमः—
वरुणप्रघासिकग्रासणस्य मत्यासन्नत्वात्तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्रग्रासणं
तत्राप्येवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावात् । तत्साहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव । ननु
प्रकृतिभावा(भूता) वैश्वदेविकैककपालादेर्वरुणप्रघासिकवत्साकमेधेषुऽपि चोद-
केन धर्मातिदेशसिद्धौ ग्रासणातिदेशकं वाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत् । न । हिर-
ण्मयत्वाद्याधिकधर्मातिदेशावापेक्षितत्वात् । तस्माद्वरुणप्रघासिकैककपालग्रास-
णस्यैवातिदेशः ।

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ गृहमेधीयके त्वाज्यमागाधित्यनुवादेयीः ।

त चोदकविधिर्वाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा ॥

परिसंरूपोत् संकोच्यचोदकोऽन्यत्र वाऽत्र वा ।

अपूर्वं गृहमेधीयं स्याद्वाऽतो लुप्तचोदकम् ॥

अनुवादः पुनः श्रुत्वा द्वितीयः सार्धतावशात् ।

निर्वाणवचोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायता ॥

चोदनेनेव तस्मिन्नेष्टिकस्य प्रशंसनम् ।

विध्येकवाक्यता नास्ति तेनावाङ्मनन्तरे विधिः ॥

प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंरूपेणस्य हि ।

दोषत्रयाच्चोदकस्य संकोचोऽङ्गान्तरेष्वतः ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्त्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

व्यापारैक्याच्चोदकस्य स्वार्थे संहरणं भवेत् ।

वैतृष्याच्च निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते ॥

आज्यभागेतिनाम्नोपकारकृतिस्मृतेरिदम् ।

नामत्वादि त्वं तस्मात्पुन्यते तेन चोदकः ॥

“मत्तृष्यो गृहमेधिष्यः सर्वासां दुग्धे ताममोदेनम्” इति विहिते गृहमेधीये श्रूयते-“आज्यभागे यजति” इति । अष्टभाष्ये संशयः-चोदकप्राप्तयोराज्यभागयोरिह पुनः श्रवणादनुवादोऽयमित्याद्यः पक्षः । तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गास्तार्थकत्वाच्चोदकैतद्वाक्ययोर्मिलितयोरवाऽऽज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् । ओषधिब्रह्मनिर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो विरुदावपि श्रूयमाणाश्चोदकस्य लिङ्गं तथाऽऽज्यभागवपि लिङ्गत्वेन सहाधभूतौ । ततो मिलितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः पक्षः । गृहमेधीयविधिवाक्ये श्रुतस्यौदनस्यैवौषधिब्रह्मव्यत्यासिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा । तस्मात्प्रकृताविष्टौ श्रुतस्याऽऽज्यभागकर्मण इह पुनः श्रवणमर्थवादत्वेन तत्प्रसंगसार्थमिति तृतीयः पक्षः । भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्यैकवाक्यत्वमोगादर्थवादत्वमयुक्तम् । तच्चोदकप्राप्तादाज्यभागादिकर्मणोऽधिकमाज्यभागरूपमङ्गनन्तरमिह विधीयत इति चतुर्थः पक्षः । ऐहिकयोराज्यभागयोरिह प्रत्यभिज्ञानाच्चाङ्गनन्तरत्वं युक्तम् । तस्मादाज्यभागव्यतिरिक्तस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंख्यानाथमिदमाज्यभागश्रवणमिति पञ्चमः पक्षः । आज्यभागवाक्येन ताद्विधिरूपः स्वार्थस्त्यज्येत प्रयाजादिनिषेधरूपोऽन्योऽर्थः परिगृहेत चोदकप्राप्तं प्रयाजाद्यनुष्ठानं बाध्यतेतिदोषत्रयप्रसङ्गान्न परिसंख्या युक्ता । तेन प्रत्यक्षविधिरूपादस्यादाज्यभागवाक्यादानुमानिकचोदकवाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यङ्गेण संकोचनीयमिति षष्ठः पक्षः । यदि चोदकस्य प्रत्यङ्गं पृथगव्यापाराः स्फुस्तदा प्रयाजाद्यङ्गमोचैर्व्यापारैस्तेषामितिदेशः सिध्यति । आज्यभागमोचरस्यानेन प्रत्यक्षविधिना बाधितत्वान्न चोदकेनाऽऽज्यभागातिदेश इत्येवं संकोचो रणीयितुं शक्यते । इह तु शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभावेनैक एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति युगपद्विदेशोऽनतिदेशश्चेति विरुद्धधर्मत्वं प्रसज्येत । तस्मात्प्रयाजाद्यङ्गेण संकोचो न युक्तः । तेन चोदकोऽत्राऽऽज्यभागकर्मणि संकोचनीयः । न चोक्तदोषापत्तिः । अस्य संकोचस्योपसंहाररूपत्वात् । आज्यभागयोरिव शकस्य चोदकस्य त्वज्ञातशक्तिज्ञापनमुपसंहारः । तथा सत्या-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंख्यसाकमेधारूपतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अथभागातिदेशस्याधृतस्य चोदकस्य को नामातिदेशतन्निवृत्तिरूपविरुद्धधर्मसङ्गः । तत्राऽऽज्यभागकर्मणि चोदकावस्थापनमिति सप्तमः पक्षः । “पुरोडाशं चतुर्धा करोति” “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इत्यनयोरुभयोरपि प्रत्यक्षवचनेन सत्त्व-त्वादस्तु तत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचनचोदकमोर्विरुद्धत्वाभासौ युक्तः । किंतु प्रत्यक्षवचनेनैवाऽऽज्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थिका । तत-स्तस्या उपसंहारो न युक्तः । तस्मादपूर्वो गृहमेधीयो न चोदकेनाभ्याङ्गनि गृह्णाति । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदोषाभा-वाद्यमष्टमः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु सांग्रहण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरासन-होमैः सह चोदकातिदिष्टानामनूयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतस्तद्वदत्रापि विधीयमा-नयोराज्यभागयोश्चोदकमात्रैः प्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न । वैष-म्यात् । प्रकृतावाज्यभागयोस्तूपकारः क्लृप्तः । सोऽत्र नामसाध्येन स्पर्धते । तस्मात्कृत्तोपकाराभ्यां विधीयमानाभ्यामाज्यभागाभ्यां निराकाङ्क्षो गृहमेधीयः । आमनहोमास्तु न कृत्तोपकारा इति तैः सांग्रहण्या अङ्गाकाङ्क्षा न पूर्यते । तत्र कृत्तोपकारैरनूयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सहातिदिष्टैः पूर्यते । ततो विधिवैयर्थ्य-रिद्धारायाऽऽमनहोमेषूपकारे क्लृप्ते सति तस्मिन्भवतमेतानः प्रयोगवचनः समुच्चित्यानु-ष्ठापयति । ततो वैषम्यात्कृत्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधी-यचोदको लुप्यते । तस्मादविकृतिरूपं साङ्गमपूर्वं कर्मात्रं विधीयत इति सिद्धान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकम्” ॥

तत्र गृहमेधीय आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वादन्यत्स्विष्टकृदादिकं न कार्य-मिति चेत् । मैवम् । आज्यभागवद्विहितत्वात् । “यदग्नये स्विष्टकृते तमवधति” “इष्टानुपसृज्यते” इति विहितम् । तस्याद्यावदुक्तं कर्तव्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशिवाद्यस्ति वा न तत् ।

अस्तीडादशोनाभ्यैव तदुक्त्याऽस्तव नैतरत् ॥”

गृहमेधीये स्विष्टकृत्याज्यभागवददृष्टा संशयं हृदि निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं पक्षमभ्युपेत्येयं कृत्वाचिन्ताऽवतारिता । तत्र प्राशिवादिभक्षणं न परिसंख्यातं किंतु तदास्ते । कुतः । भक्षणाद्यर्थस्येहोपाह्वानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः—अथ गृहमेधीये तदिष्टाभक्षणं वचनबलेनास्तु । स्विष्टकृदाव्यपमापितस्य परिसंख्या-तस्य वचनेन निवारितत्वात् । इतरप्राशिवादिभक्षणं परिसंख्यातत्वाभासि ।

(राजसूयविषयस्य स्मार्तुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवैषाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

आहवनीयादग्निं पणयत इति शास्त्रान्तरे मध्यमघोनूतनं पणयनं विहितम् ।

तेन समानवचनत्वाद्वाप्यपूर्वं पणयनं विधेत्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टकंऽष्टमप्रपाठके यथासौऽनुवाकः) ।

सोमाय पितुमेतं पुरोडाशं पदकंपालं
निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृ-
भ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थमे-
तर्शं तत ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह प्रपिता-
मह ये च त्वामन्वत्रं पितरो यथाभागं मन्द-
ध्वं सुसंदशं त्वा वयं मघवन्मन्दिषीमहि ।
प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशां अनु ।
योजा न्विन्द्र ते हरी (१) । अक्षजभीमदन्त
सर्वं प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो
विप्रा नर्विषया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी ।
अक्षन्पितरोऽभीमदन्त पितरोऽतीतिपन्त पित-
रोऽभीमृजन्त पितरः । परेत पितरः सोम्या
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः । अथां पितृन्संवि-
दन्ना अपीति यमेन ये सधमादं मदन्ति ।

८५६-२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंवाञ्चितसाकमेवास्त्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

मनो म्या हुवामहे नाराज्ञश्सेन स्तोमेन
पितॄणां च मन्मभिः । आ (२) न एतु मनः
पुनः कृत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ।
पुनर्नः पितरो मनो वृदातु दैव्यो जनः । जीर्ध
जातं सचेमहि । यदन्तरिक्षं पृथिवीभूतं यां
यन्मातरं पितरं वा जिहिस्सिम । अग्निर्मा
तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मुञ्चतु दुरिता यानि
चक्रम करोतु मामनेनसम् (३) ।

(इरी मन्मभिरा चतुश्चत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
हमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे साकमेधारूपे तृतीये पर्वणि प्रधानहवींष्युक्तानि । पञ्चमे तदीयशेषो
महापितृयज्ञ उच्यते । आदौ तावत्पर्वणि हवींषि विधत्ते—

सोमायेति । पितरोऽस्य सन्तीति पितृमाप्तिवृत्त्वामित्यर्थः । बर्हिषि यज्ञे
सीदन्तीति बर्हिषदः । धाना मूष्टयवाः । अग्निष्वात्ता अयज्ञनिष्ठाः । अग्नि-
वान्मा मृतवत्सो धेनुः । क्षीरे यवपिष्टं प्रक्षिप्य मिश्रीकृतं द्रव्यं मन्थः ।

तदिदं हविस्त्वं पितृयज्ञः । तस्य च पितृयज्ञस्य विधिमर्थवादोक्तयति—

“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् । ता वरुणप्रधासैर्वरुणपाशाद्-
मुञ्चत् । साकमेधैः प्रत्यस्थापयत् । अयम्बकै रुद्रं निरवादयत् । पितृयज्ञेन सुवर्गं
लोकमगमयत् । यद्वैश्वदेवेन यजते । प्रजा एव तद्वज्रमानः सृजते । ता वरुण-
प्रधासैर्वरुणपाशान्मुञ्चति । साकमेधैः प्रतिष्ठापयति । अयम्बकै रुद्रं निरवदधते
(१) । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं गमयति ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ०
८] इति ।

(राजसूयाविधयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधास्मृततीयपर्वणोऽभिधानम्)

प्रतिपूरुषमेककपालाज्जिर्वपतीति विधास्यमाना यागारूपम्बकास्तैः कर्तुं रुद्रं परितोष्य निःसारितवान् । तत्र स्वर्गादिलोकहेतुत्वेनात्यन्तप्रशस्तत्वात्पितृयज्ञः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

अत्र हेयं पक्षं पूर्वपक्षतया विधत्ते—

“ दक्षिणतः प्राचीनावीती निर्वपति । दक्षिणावृद्धिं पितॄणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

गार्हपत्यस्य दक्षिणदेशे स्थित्वा प्राचीनावीती सन्नक्तानां हविषां निवापं कुर्यात् । यस्मात्पितॄणां संबन्धि कर्म दक्षिणावृत्त्यायेन दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ।

तं पक्षं वृषयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

“ अनादृत्य तत् । उत्तरत एवोपवीय निर्वपेत् । उभये हि देवाश्च पितर-
भ्येज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

यथैकोद्दिष्टाद्वादौ पितर एव पूज्यन्ते तत्र दक्षिणावृत्त्वमस्तु । इह त्वान्य-
भागादिदेवा अग्निष्वात्तादिपितरभ्येज्यन्ते । अतो देवानां मियाद्योत्तरतोऽवस्थान-
मुपवीतं च ।

तर्हि पितॄणां प्रीतिर्न स्यादित्याशङ्क्य विध्यन्तरेण दक्षिणावृत्त्वं संपादयति—

“ अथो यदेव दक्षिणार्धेऽधिभ्रम्यति । तेन दक्षिणावृत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इविः पाकाम गार्हपत्यस्य दक्षिणभागेऽधिभ्रमेत् । तेनैतत्कर्म पितृप्रीत्यै दक्षिणावृत्तपि भविष्यति ।

एतदेव कालरूपेण प्रशंसति—

“ सोमाय पितृमते पुरोडाशश्च षट्कपालं निर्वपति । संवत्सरो वै सोमः
पितृभ्याम् (२) । संवत्सरमेव प्रीणाति । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः । मासा
वै पितरो बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । यस्मिन्वा ऋतौ पुरुषः प्रमीयते ।
सोऽस्यामुष्मिन्नौके भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति विधानात्सोमस्य संवत्सरत्वं, स एव पितॄणां
पतिरित्यस्य पितृमत्त्वं, मासि पितृभ्यः क्रियत इति अमावास्याभाज्यामिधा-

(राजसूयविषयस्य स्वातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेधास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

‘नापितृणां मासत्वं वोपचर्यते । “ यदि वसन्ता प्रसीयते, वसन्तो भवति, यदि ग्रीष्मे ग्रीष्मः ” इत्याभिधानात्तद्वतुदेवतामीतिरेवास्यामुष्मिन्तुतसंबन्धः ।

भर्षणेन कचिदीषत्कृष्णत्वं कचिदकृष्णत्वं कचिदकृष्णत्वमित्येवंविधं त्रैविध्यं विधत्ते—

“ संकृत्वा धाना भवन्ति । अहोरात्राणामभिजित्यै ” [जा० का० १ म० ६ अ० ८] इति ।

‘अहोरात्राणामभिजित्यै’ कृष्णा, अन्यास्तु रात्रय ईषत्कृष्णाः ।

तृतीययागदेवतां प्रशंसति—

“ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थम् । अर्धमास्ता वै पितरोऽग्निष्वात्ताः (३) । अर्धमास्तातेव ग्रीणाति ” [जा० का० १ म० ६ अ० ८] इति ।

बर्हिषदामनुष्ठितयागत्वान्मासत्वम् । अग्निष्वात्तानां यागाभावादर्धमासत्वम् । इत्यत्र “ ये वै यज्वानः, ते पितरो बर्हिषदः ” इत्यादिना वक्ष्यते ।

मृतवत्तां प्रशंसति—

“ अभिवाग्यामि दुग्धे भवति । सा हि पितृदेवत्यं दुहे ” [जा० का० १ म० ६ अ० ८] इति ।

पितृदेवत्यं पितृदेवताभ्यो हितम् । मृताः पुरुषाः पितरो भवन्ति । अभिवाग्या च मृतवत्तेति सजातीयत्वात्तत्र तेषां प्रीतिः ।

यदुक्तमापरवर्षेण— “ उद्गासनकाले धाना उद्गास्य विभागमन्त्रेण विभक्त्यार्धो आच्येन संयौति, अर्धोः पिष्टानामावृता सक्कृत्वाऽभिवाग्यामि दुग्धरसार्धशरावे सक्कूमोप्यैकयेक्षुशलाकयेक्षुकाण्डेन वा दक्षिणाभुत्सक्तिः पतव्यमभारभ्यो-पमन्थति ” इति ।

तत्रार्धशरावे मन्थनं विधत्ते—

“ यत्पूर्णम् । तन्मनुष्याणाम् । उपर्यर्धो देवानाम् । अर्धः पितॄणाम् । अर्धं वक्ष्यन्थति । अर्धो हि पितॄणाम् ” [जा० का० १ म० ६ अ० ८] इति ।

भुञ्जाना मनुष्याः पात्रपूर्णमेव घृतमिच्छन्ति । प्रयाणदेवता जुहुगतेनोपरितनान्यभागेन तृप्यन्ति । अधोभागेन हविरभिधारणात् । अग्निहोत्रे वोपरि-भार्गं देवैभ्यो हुवाऽर्धभागं रवधा पितृभ्यः पितृभ्योऽन्वेति भूमौ निमृजन्तीति हविधानात् । तदेतत्सर्वमभिधेत्य यत्पूर्णमित्याद्युक्तम् ।

इक्षुशलाकां विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंज्ञितसाकमेधास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“ एकषोडमन्धति (४) । एका हि पितृणाम् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

यदेकमेकः संभरेत्पितृदेवत्वानि स्मुरित्यादौ पितृणामेकत्वसंख्यामीतिः प्रसिद्धा ।

दक्षिणामुखत्वं विधत्ते—

“ दक्षिणोपमन्धति । दक्षिणावृद्धिं पितृणाम् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

प्राचीं देवा दक्षिणा पितर इत्यादौ दक्षिणदिक्मीतिः प्रसिद्धा ।

हस्ताभ्यां मन्धानं विधत्ते—

“ अनारभ्योपमन्धति । तद्धि पितृन्मृच्छति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तृतीयसवनगताक्षिरादौ मन्धानं स्तम्भे निबध्य मन्धति । तत्र देवानां प्रियम् । अत्र त्वमारभ्य बन्धनमकृत्वा हस्ताभ्यामेवोपमन्धति । तच्च देववैलक्षण्यातिशूनां प्रियम् ।

यदुक्तमापस्तम्बेन—“ न प्राचीं वेदिमुद्दन्ति पितृयज्ञो हि न दक्षिणा देव-यज्ञो शुभे दिशापन्तरोद्गत्य ” इति । तामाग्नेयीं दिशमङ्गुत्या निर्दिश-विधत्ते—

“ इमां दिशं वेदिमुद्दन्ति । उभये हि देवाश्च पितरश्चेभ्यन्ते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तस्या वेदेश्चतुर्विधं दैविकवैलक्षण्यं क्रमेण विधत्ते—

“ चतुःसक्तिर्भवति । सर्वांस्तनु दिशः पितरः । अस्त्राता भवति (५) । ताता हि देवानाम् । मध्यतोऽग्निराधीयते । अन्ततो हि देवानामाधीयते । वर्षाशानिधम इध्माद्भवति व्यावृत्तये ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

दैविकी वेदिर्दिशि न तु समचतुरस्या । इयं तु समचतुरसेति व्यावृत्तिः । अभिषु प्रकारविशेषं सूचकारो दर्शयति—“ यदिदिशं सकयोऽध्वान्तरदेशाम्पति मध्यानि ” इति ।

परितः कटादिभिराच्छादनं विधत्ते-

“ परिश्रयति । अमर्हितो हि पितृलोको मनुष्यलोकात् ” [ब्रा० का०

१ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उन्मूलनं विधत्ते-

“ यत्परुषि दिनम् । तद्देवानां यदन्तरा । तन्मनुष्याणाम् (६) ।
यत्समूलम् । तत्पितॄणाम् । समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्तये ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ८] इति ।

परुषि पर्वसंवौ दिनं छिन्नं तादृशं बर्हिरर्हिसितत्वादेवानां म्रियम् । अत एव
बर्हिर्लवनब्राह्मणे भ्रूयते-“ प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो वेद । स एना न
हिनस्ति ” इति । “ ओषधनामाहिंसायै ” इति च । यदन्तरा पर्वमध्ये छिन्नं
तन्मनुष्याणां म्रियं संधिविशेषस्य तैरज्ञावत्वात् । परिशेषेण समूलत्वं पितॄणां
म्रियम् ।

बर्हिषां दक्षिणाम्रत्वं विधत्ते-

“ दक्षिणा स्तृणाति । दक्षिणावृद्धिं पितॄणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ८] इति ।

यदुक्तमामस्तम्बेन-“ आस्तरणकाले बर्हिषा विः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येत्यौ-
द्धवान्धारयमाणस्त्रिस्तृणन्पर्येत्यौद्धवः प्रस्तरः ” इति । प्रसव्यमप्रदक्षिणत्वं
यथा भवति तथा, तदिदमप्रदक्षिणत्वप्रदक्षिणत्वाभ्यां षट्कृत्व आवर्तनं विधत्ते-

“ विः पर्येति । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव प्रणिनाति । विः
पुनः पर्येति । षट्संपद्यन्ते (७) । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रणिनाति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इतो भूलोकादारभ्य तृतीयः पितृलोको मोगभूमेः स्वर्गस्यान्तरिक्षादूर्ध्वभावि-
त्वात् ।

प्रस्तरस्यामन्त्रकमासादनं विधत्ते-

“ यत्प्रस्तरं यजुषा गृह्णीयात् । प्रमायुक्तो यजमानः स्यात् । यन्न गृह्णीयात् ।
अनायतनः स्यात् । तूष्णीमेव न्यस्येत् । न प्रमायुक्तो भवति । नानायतनः ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

गृह्णीयात्सादयेदिति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयापर्वणोऽभिधानम्)

दक्षिणपरिधिर्वर्जनमाभिधेत् विधत्ते—

“यज्जीम्परिधीन्परिदध्यात् (८) । मृत्युना यजमानं परिगृहीयात् । यज्ज परिदध्यात् । रक्षास्ति यज्ञ इत्युः । दौ परिधीं परिदधाति । रक्षसामपहत्यै । अथो मृत्योरेव यजमानमृतसृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

मध्यमोत्तराविति सूत्रेऽभिहितम् ।

हविषामनुक्रमेण सादनं विधत्ते—

“यज्जीणि जीणि हवींश्च्युदाहरेयुः । त्रयस्त्रय एषां साकं प्रमीयेरन् । एकैकमनुचीनान्मुदाहरन्वि । एकैक एवैषामन्वज्जः प्रमीयते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उदाहरेयुरासादयेयुः । एषां यजमानबन्धूनां मध्ये । अन्वज्जो वृक्षबालानुक्रमगताः । एतेषां मध्य एकैक एव प्रमीयते न तु युगपत् ।

वक्षिणतः कशिपुपवर्हणमाञ्जनमध्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसाद्येति सूत्रे यदुक्तं तद्विधत्ते—

“कशिपु कशिप्व्याय । उपनह्णमुपनह्णयाय । आञ्जनमाञ्ज्याय । मध्यञ्जनमध्यञ्ज्याय । यथाभागमेवैनान्प्रीणाति (९) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

कशिपु तूलपूरितशय्यादि । उपवर्हणं शिरसि आधारः । कशिपुमभृतीन्मुदाहरन्तीत्यनुवर्तते । कशिपुमियः कशिपव्यः पिता, तत्परितोषार्थं कशिपु सादयेत् । एवमन्यत् । तथा सत्येनान्वितुन्स्वस्वभागमनतिक्रम्य तोषयति ।

तदेवमनुब्राह्मणगतेनानुवाकेन पितृयज्ञे हविरासादनपर्यन्तः पूर्वप्रयोगोऽभिहितः । अनुवाकान्तरेण सामिधेन्यादिक उत्तरप्रयोगोऽभिधीयते । तथाच्यवोः प्रैषयन्नपुरषाश्च मन्त्रं व्याचष्टे—

“अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह । उभये हि देवाभ्य पितरभ्येज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

देवानां पितृणां चोपकारी योऽभिस्तस्मै ।

उशन्तस्त्वेत्येतामुचं सामिधेनीत्वेन विधत्ते—

“एकायन्वाह । एका हि पितृणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवामृततृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

हस्याभाकृतिं विधत्ते—

“ विरन्वाह । विहिं देवानाम् ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ९]

इति ।

चोदकप्राप्तावाधारौ प्रशंसति—

“ आधारावाधारमति । यज्ञपरुषोरनन्तरित्यै ” [आ० का० १ प्र०

६ अ० ९] इति ।

यज्ञपरुषोर्यज्ञांशयोरलोपय ।

वरणं पर्युदस्यति—

“ नाऽऽर्वेयं वृणीते । न होतारम् (१) वृणीते । यद्योतारम् ।

प्रमायुको यजमानः स्मात् । प्रमायुको न वृणीते । यजमानस्य होतुर्गोपीधाय ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अग्निर्देवो होता देवात्मक्षदित् ।

वर्यवरणम् । निगदावसाने

विष्णुशर्मा मानुष इत्यादिनामोच्चारणं ।

वार्हिर्भायकं चतुर्थं प्रयोजं निवेधति—

“ अथवार्हिवः प्रयाजाव्यजति । प्रजा वै वार्हिः । प्रजा एव मृत्योर्कृतुजतिः ”

[आ० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चोदकप्राप्तावाध्यमस्य प्रशंसति—

“ आज्यभागौ यजति (२) । यज्ञो यजमानो नान्तरेति ” [आ० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

हविष्यधारकाळे प्राचीनावीतिं विधत्ते—

“ प्राचीनावीती तामं यजति । तदेव हवि एवाऽऽहुतिः ” [आ० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चतुरवदानमपवादितुं विधत्ते—

“ पञ्चकृत्योऽवद्याति । पञ्च सेता देवताः । द्वे पुरोनुवाक्ये । याज्या देवता

वषट्कारः । ता एव यीणाति ” [आ० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

त्व२ सोम मचिकितस्तव्या हि नः पितर इत्युभे पुरोनुवाक्ये । त्व२ सोम पितृभिः संविदान इत्येका याज्या । पितृमान्तोमो देवता, वषट्कारः । ता एताः पञ्च देवता उच्यन्ते ।

एकैकदेवतार्थं विष्णु हविः ऽवविष्टिन्वावदानं विधत्ते—

(राजसूययिष्यस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्त्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

ष्वात्तान्यजति । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः । ते पितरोऽग्निष्वात्ताः । तानेव तद्यजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

सोमः प्रथमं यद्व्यो येषां पितॄणां ते सोमप्रयाजाः । पितृस्वामित्वेन तस्य प्रथमं युक्तम् । संवत्सरत्वं तु सोमस्य पूर्वमेवोक्तम् । इह लोके यज्ञं कृत्वा पितृलोकं प्राप्ता वर्हिषदः । इह यज्ञरहिता गृहमेधिनो ये गृहस्थास्ते पितृलोकं प्राप्याग्निष्वात्ता उच्यन्ते ।

स्विष्टकृतसंज्ञकां देवतामपवादितुं विधत्ते—

“ अग्निं कव्यवाहनं यजति । य एव पितॄणामग्निः । तमेव तद्यजति (६) । अधो यथाऽग्निः स्विष्टकृतं यजति । तादमेव तत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितॄं हविः कव्यं तद्वहतीति कव्यवाहनः । अत एवान्यत्र श्रूयते—

“ त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणाम् ” इति ।

मुख्यब्राह्मणे पैतृकानि (णि) ऋणि हवींषि विधायैतत्ते तत्तेत्याद्येकादश मन्त्रा आम्नायाः । तत्र विनियोगमाहाऽऽपस्तम्बः—“ इद्विःशेषान्संष्टोम्नाय पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तीषु निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामित्येतत्ते तत्तासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् ” इति । संष्टोम्नाय सम्पन्नादनेनैकचित्प । पाठस्तु—

एतत्त इति । तत् हे पितस्ते तुभ्यमेतात्पिण्डीकृतमन्नं दत्तं, ये चाग्न्ये त्वामनु वर्तन्ते तेभ्योऽप्येतदन्नम् । मध्यममन्त्रे ये च त्वामन्वित्यनुषङ्गः । प्रपितामहमन्त्र एतत्त इत्यनुषङ्गः । विधत्ते—

“ एतत्ते तत् ये च त्वामन्विति तिसृषु सक्तीषु निदधाति । तस्माद्वा तृतीयात्पुरुषान्नाम निगृह्णन्ति । एतावन्तो ह्यज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

यस्मान्मन्त्रेषु तत् पितामह प्रपितामहेत्येवं साधारणशब्दनिर्देशः कृतस्तस्मात्संज्ञोक्त्या तृतीयात्पुरुषात्प्रपितामहपर्यन्तं संबन्धाविशेषेणैव व्यवहरन्ति, न तु तृतीयं देवदत्तविष्णुशर्मादिनामोच्चारयन्ति । यस्मात्पार्वणश्राद्धेषु पित्रादयस्तत्र एव पूज्यन्ते न तु परितनास्तस्माद्वापि त्रयाणां निर्देशो युक्तः ।

अत्रोति । कल्पः—“ अत्र पितरो यथाभागं मन्धर्वमित्युक्तत्वादञ्चो निष्कम्प सुसंदर्भं त्वा वममित्यैन्द्रियर्चाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते ” इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाक्येभ्योऽनुतीयवर्षणोऽभिधानम्)

हे पितरोऽत्र कृत्विगतापिण्डेषु स्वस्वभागमनतिक्रम्य हृष्टा भवत ।

मन्दध्वमिति षडस्माभिप्रायं व्याचष्टे—

“ अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्याह । हृष्टाका हि पितरः ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

यस्मात्पितरो सज्जाशीलास्तस्मात्स्वस्वभागादूर्ध्वं लज्जां वारामितुं विसम्भेण मन्दध्वमित्युच्यते । विधत्ते—

“ उदञ्चो निष्कामन्ति । एषा वै मनुष्याणां दिक् । स्वाभेव तदिशमनु निष्कामन्ति (७) [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

पितृत्वदशायां दक्षिणा दिक्माता । ततः पूर्वं मनुष्यतादशायामुत्तरा दिगेव परिशिष्यते । आहवनीयोपस्थानमन्वधाठस्तु—

सुसंहशमिति । हे मघवन्सुसंहशं सुष्ठु कटाक्षविक्षणेनास्मान्पश्यन्तं त्वां मन्दिषीमहि वयं तर्पयामः । त्वमप्यस्मदसैर्हविर्भिः पूर्णवन्धुरः परिपूरितरथपृष्ठोऽस्माभिः स्तुतः सम्बशानभीष्टान्देशाननुसक्ष्य नूनं प्रयासि प्रायेणाऽऽगमिष्यसि । हे इन्द्र ते हरी तवाभौ योजा नु रये निमुक्तौ हि । विधत्ते—

“ आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्यै तद्धुवते । यत्सत्याहवनीये । अथान्यत्र चरन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आहवनीये पुरोऽवस्थिते सति तमुपेक्ष्याथ तदाऽन्यत्र पैतृकवेदिमध्यस्थेऽग्नीं चरन्तीति यत्तेनास्यै निहनुवत एनमाहवनीयमपलपन्त्येव तत्क्षमापणाधोपस्थानमित्यर्थः । उपस्थानस्यावधिं विधत्ते—

“ आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । अग्निमेवोपदृष्टारं कृत्वा । पितृभिरवदयन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आ तमितोरा ग्लानेरनुच्छ्वासेन मन्त्रमुच्चारयता यावता कालेन निरोध-
रूपा ग्लानिर्भवति तावदुपस्थातव्यम् । तेनोपस्थानेनाग्निमेव साक्षिणं कृत्वा
पितृन्स्वभागप्रदानेन विसृष्टवन्तो भवन्ति ।

मन्त्रगतस्य सुसंहशमित्येतस्याभिप्रायं व्याचष्टे—

“ अन्तं वा एते प्राणानां गच्छन्ति । य आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । सुसंहशं
त्वा वयमित्याह (८) । प्राणो वै सुसंहक् । प्राणमेवाऽऽत्मन्दवते ” [ब्रा०
का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आसनिरोधेन म्लानि मासेषु कटाक्षनिरीक्षणं नाम प्राणनिरोधपरिहारः । तदेतदभिप्रेत्य प्राणो वै सुसंरुग्मित्युच्यते । योऽयं परिहृतानिरोधः प्राणः स एवेन्द्रस्य कटाक्षः । तं कुर्वन्तं त्वामिति मन्त्रे योजनीयम् ।

योजेति पदस्याभिप्रायमाह—

“ योजा न्विन्द्र ते हरी इत्याह । प्राणमेव पुनरमुक्त ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

यथा त्वदीयावधौ रथे युक्तामेवं प्राणमस्मासु योजयेत्यभिप्रायः ।

अक्षक्षिति । कर्त्तव्यः—“ अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते—अक्षन्ममीमदन्त सप्तमिया अभूवत् । अस्तोक्त स्वभानवो विमा नविष्ठया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी इति ” इति ।

अक्षन्पितरो हविरश्चितवन्तः । अभीमदन्त भृशं हृष्टा हि यतः प्रिषास्तनु-स्वाभूवत् हविर्भोजनसौकर्येण शिरःप्रभृत्यङ्गान्यकम्पयन्त । स्वभानवो वपुषि कनितेन स्वकीयेन तेजसा भासमाना विमा भोजनतृप्त्या ब्राह्मणसदृशाः सन्तो नविष्ठया मती, अतिशयेन नूतनया बुद्ध्याऽस्तोक्त भृशमिष्टमेतदित्यादिबचनैः स्तुतिं कृतवन्तः । योजेत्यादि व्याख्यातम् । विधत्ते—

“ अक्षन्ममीमदन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

नन्वक्षन्तित्यादिमन्त्रः पितृप्रतिपादक उपस्थेयस्तु गार्हपत्य इति वैयधिकरण्य-माशङ्क्य मन्त्रस्यापेक्षितशेषपूरणेन वैयधिकरण्यपरिहारं श्रुतिरेव दर्शयति—

“ अक्षन्ममीमदन्ताथ त्वेपतिष्ठामह इति वावैतदाह ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

पितरो भुक्तवन्तो हृष्टाश्च । अथ तदा साक्षिणं त्वामुपतिष्ठामह इत्येवं मन्त्र-वाक्यमाह । मन्त्रस्थौ मधवन्निन्देत्येतावपि शब्दावभिपरत्वेन व्याख्येयौ । अक्ष-मान्परमैश्वर्ययुक्त इति तयोर्थः ।

अक्षन्पितरा इति । कर्त्तव्यः—“अथ प्राचीनावीतं कृत्वाऽन्वाहार्यपचनमभि-प्रपद्यन्तेऽक्षन्पितरोऽभीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरोऽभीमृजन्त पितर इति ” इति ।

अतीतृपन्तास्मांश्च तर्पयन्तः(?) । अभीमृजन्तास्माञ्छोधितवन्तः ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंज्ञिषाकमेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अत्र सूत्रकारः शास्त्रान्तरमन्यमापि विनियुक्ते—“अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्या वमितोरुपतिष्ठन्ते” इति ।

वदेतदुपस्थानं विदधानः पूर्ववदपधिकरण्यं परिहरति—

“अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्यभिपद्यन्ते । अमीमदन्त पितरोऽथ त्वाऽभिपद्यामह इति वावैतदाह” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

कल्पः—“परेत पितरः सोम्या इति प्रवाहण्या पितृन्प्रवाहयति” इति ।

पाठस्तु—

परेतेति । हे सोम्याः पितरः पथिभिः परेत परावृत्य गृहान्यञ्छतेति । कीदृशैः पथिभिः । गम्भीरैः सुलभान्नलोपैः पूर्वैः पूर्वं छतैः प्रहतैः । अथ तदा गृहान्तरा तस्मिन्पितृलोके यमेन सार्कं ये पितरः तथमादं तदस्थानस्थमादं यथा भवति तथा मदन्ति हृष्यन्ति तान्सुविद्वान्सुष्ठु वेदिदुर्भिरवासेन तत्रत्यवृत्तान्तज्ञान्पितृमपि यूयमित प्राप्नुत ।

कल्पः—“मनो न्वा हुवामह इति मनस्वतीभिरुपतिष्ठते” इति ।

तिसृषु क्रक्षु मथमाथाः पाठस्तु—

मनो न्वेति । नाराशंसेन मनुष्यप्रशंसायोग्येन स्तोत्रेन वाक्यतमूहेन पितृनामपि मन्मथिर्माननीयैर्वाक्यैर्मनः पितृयज्ञानुष्ठानपरैर्विचित्रं नु क्षिप्रमाहुवामह आकृष्यामः । अथ द्वितीया—

आ न एत्विति । कृत्वे कर्मानुष्ठानाय दक्षाय चत्तस्मामर्थाय जीवसे जीवितुं ऋषोऽक्षिपरं सूर्यं दृशे ब्रह्मं योग्यं मन आगत्य नोऽस्मान्पुनरेतत्तत्कृतप्राप्नोतु ।

अथ तृतीया—

पुनर्न इति । हे पितरो देव्यो जनो देवसंज्ञिपुरुषतमूहो नोऽस्माकं मनः कर्मानुष्ठानपरं विचित्रं ददातु, असकृत्प्रयञ्छतु । ययमपि जातं संवत्सरसंघातकूपं जीवे जीवनं तत्वेमहि संवेमहि ।

कल्पः—“यदन्तरिक्षमिति पञ्चम्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति । पाठस्तु—

यदन्तरिक्षमिति । पृथिव्यादीलोकान्मनसा जिर्हिंसिम हिंसितुमिच्छेम । यन्नामरं पितरं वा हिंसितुमिच्छेमेति यत्तस्मात्सर्वस्मादेनसः पापद्वाहंयस्यो मां प्रमुञ्चतु । अन्यान्यपि दुरितानि यानि सकृम तेभ्योऽपि मुञ्चतु । नामनेनसं सर्वपापरहितं करोतु ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मीस्यसंबन्धिसाकमेवास्त्यतुलीयवर्तणोऽभिधानम्)

यदुक्तमावस्तम्भेन-“उदकुम्भमादाय यजमानः शुम्भन्तां पितर इति त्रिः प्रसव्यं वेदिं परिबिभ्रत्येति” इति । तदेतद्विधत्ते-

“अपः परिबिभ्रति । भार्जयत्येनान् (९) । अथो तर्पयत्येव” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति । एनाम्पितृन् । तद्वेदनं प्रशंसति-

“तृप्यति प्रजया पशुभिः । य एवं वेद” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चतुर्थप्रयाजवद्गार्हपत्यकं प्रथमानुयाजं निषेधति-

“अपवर्हिषावनूयाजौ यजति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा एव मृत्योस्तृजति” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९ इति ।]

गार्हियांगवर्जमात् । प्रयाजानूयाजान्प्रशंसति-

“चतुरः प्रयाजान्यजति । द्वावनूयाजौ । षट्संपद्यन्ते । षड्वा क्रतवः । ऋतु-
नेव प्रीणाति” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

सूत्रकारो युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संश्लेष्यतीतिपैषानुसारेण गार्हपत्यसमीप उपविष्टायाः पत्न्याः पूर्णप्राशनयनपर्यन्तं यदन्वासनमवोचत्तच्च वरुणीसंयाजाश्च चोदकप्राप्तान्प्रतिषेधति-

“न परम्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्न्यन्वासीत् । यत्संयाजयेयुः । प्रमायुका स्यात् । तस्मान्जान्वास्ते । न संयाजयन्ति । पत्निवै गोपीधाय (१०)” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

“एवञ्च इति दत्ते श्रित्वेधाः कोणेषु पिण्डकान् ।

ब्रधुरन्नेत्युपस्थानं पूर्वस्याग्नेः सुसंदृशम् ॥ १ ॥

अक्षन्निति पतीचोऽग्नेस्तथाऽक्षन्दक्षिणानलम् ।

परेतेति प्रवाह्याथ मन आद्यैरुपस्थितिः ॥

यत्पश्चिमाग्न्युपस्थानं मन्वा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥” इति ।

अथ मीमांसा ।

इशमाग्न्यापस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंदन्धिसाकमेधास्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“ नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ।

न नाशः क्रमबाधेऽतो नावघातोऽत्र बाध्यते ”

महापितृयज्ञे हविः किंचिच्छूयते—“ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ” इति ।

धानाशब्देन भुष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सक्तुभावापत्ते-
धानात्वमेव विनश्येत् । अतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वः पक्षः ।
धाना अवहन्तव्या इति सत्र चोदकवाक्यं, तस्मिंश्च वाक्ये भर्जनसंपादितं धानात्वं
पूर्वभावि, पश्चाद्भावी त्ववघात इति क्रमः प्रतीयते । तं बाधित्वा प्रथमतोऽवघाते
सति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्वर्गस्य क्रममात्रस्य
बाधनम् । तस्मादवहन्तव्याः ।

तदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनाऽऽरचयति—

“ पेषणं नूतनं मन्थे प्राकृतं वा क्रमाश्वरात् ।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रादाद्य(त्रयाध)स्य लाघवात् ॥ ”

महापितृयज्ञ एवं श्रूयते—“ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवाच्यायै दुग्धे मन्थम् ”
इति । मृतवत्सा घेनुराभिवान्या । दुग्धे मन्थे मक्षिष्य मथिताः सक्तयो मन्थः ।
तत्र मत्पेषणं तत्र प्राकृतम् । कुतः । क्रमव्यत्यासात् । प्रकृतौ हि प्रथमतः
पेषणं पश्चात्पुरोडाशश्रवणम् । अत्र तु प्रथमतः श्रवणेन धानाः संपाद्य पश्चात्त-
क्तुभावाय पेषणम् । तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते ब्रूमः—चोदकमात्रप्राकृतपेषणतत्क्रम-
योरुभयोर्बाध(धे)गौरवात्क्रममार्गं बाध्यम् । पेषणपदार्थस्तु स एवेति तद्वर्ग-
दृष्टान्यन्वा इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रतिपुरुषमेककपालाग्निर्वपत्येकमतिरिक्तं या
वन्तो गुह्याः स्मस्तेभ्यः क्रमकरं पशुनाः
शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छैकं एव
रुद्रो न द्वितीयाय तस्य आस्तुस्ते रुद्र पशुस्तं

जुषस्वैष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽन्विकया
 ते जुषस्व भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषज-
 मथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजम् (१)
 यथाऽसति । सुगं मेषाय मेष्या अवांश्च रुद्र-
 मंदिमह्यं देवं अयंश्चकम् । यथा नः श्रेयसः
 करयथा नो वस्यसः करयथा नः पशुमतः
 करयथा नो व्यवसाययात् । अयंश्चकं यजा-
 महे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्ध-
 नामृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् । एष ते रुद्र भा-
 गस्तं जुषस्व तेनावसेन परो भूजवतोऽतीत्य-
 वततधम्वा पिनाकहस्तः कृतिवासाः (२) ॥

(सुभेषजमिहि त्रीणि च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
 छमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे पितृयज्ञोऽभिहितः । षष्ठे अयंश्चकपुरोडाशाः ताकमेधशेषा जप्यन्ते ।
 सान्विधत्ते—

प्रतिपुरुषमिति । तद्विधिं प्रशंसति—“ प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति ।
 जाता एव प्रजा रुद्रान्निर्वदपते । एकमतिरिक्कम् । जनिष्यमाणा एव प्रजा
 रुद्रान्निर्वदपते । एककपाला भवन्ति । एकैवैव रुद्रं निर्वदपते ” [आ०
 का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

करम्मवाक्यवजैर्कृतवाक्यवच्च ध्यात्वेयम् । मुख्यविधिसंनिधौ यावन्त
 इत्यादय एकादश मन्त्रा आम्नाताः ।

यावन्त इति । कल्पः—“ यावन्तो गृहाः स्मस्तेभ्यः कपकरमिति निरु-

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

ध्यामणेषु यजमानो जपति ॥ इति ।

गृहे भवा मनुष्या गृह्यास्ते वयं यावन्त इह स्थितास्तेभ्यः सर्वेभ्यः कं सुख-
मकरमकार्षम् । अपितेषु पुरोडाशेषु चोदकमाप्तमभिचारणं निषेधति—

“नाभिचारणीति । यदभिचारयेत् । अन्तरवचारिणः रुद्रं कुर्यात् ॥”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

रुद्रमनिष्टकारिणं क्रूरदेवम् । अन्तरवचारिणं गृहस्यान्तः प्रविश्यात्मानवरोक्षुं
चरन्तम् ।

कल्पः—“तानभिचार्यान्भिचार्यं बोद्धास्यान्तर्वेद्यामासाध. पशूनाः शर्मासीति
भूते समायपति ॥ इति ।

कर्षकैर्बिसादिभीजानि संमहीतुं तूणकटादिना पुटमन्धनं क्रियते तदिवं मृत-
शब्देनोच्यते । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे मृत भक्ष्यैस्तूणादिभिर्बीजैश्चोपेतत्वात्पशूनां शर्मासि ।
अतो यजमानस्य मेऽध्वर्योश्च सुखं मच्छ ।

एक एवेति । कल्पः—“एक एव रुद्रो न द्वितीयस्य तस्य इति दक्षिणाश्वे-
रेकोऽमुकं भूषां यज्जर्ति उत्तरपूर्वमयान्तरवेशं गत्वा ॥ इति ।

रुद्रो जगत्प्रेक एवास्ति । द्वितीयाय न तस्ये । द्वितीयो रुद्रो न कोऽप्यव-
स्थितः । विधत्ते—

“एकोऽमुकेन यन्ति (१) । तद्धि रुद्रस्य भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति ।
एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वामामेव दिशि रुद्रं निरवदयते ॥ [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“आखस्ते रुद्र पशुरित्याखस्कर एकं पुरोडाशमुपवपत्यसौ ते पशुरिति
वा द्वेभ्यं ममता ध्यामन्यदि न द्विध्यादाखस्ते पशुरिति ब्रूयात् ॥ इति ।

आखस्करो मूषकैर्बिसादुद्धतः पांसुराशिः । पाठस्तु—

आखस्ते इति । हे रुद्र मूषकस्ते भिषः पशुरतस्तं सेवस्व । विधत्ते—

“रुद्रो वा अपशुकाया आहुत्यै नासिष्ठत । असौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं
द्विध्यात् । यमेव द्वेष्टि । तमस्मै पशुं निर्दिशति । यदि न द्विध्यात् । आखस्ते
पशुरिति ब्रूयात् (२) । न ग्राध्यान्पशून्निनस्ति । नाऽऽरण्यात् ॥ [ब्रा०

का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

आहुत्यै नातिष्ठत पशुरहितामाहुतिं नाङ्गी करोतीत्यर्थः । यं द्विष्यात्समसा-
विति नामग्रहणेन निर्दिशेत् । तथा सति द्वेष्यमस्मै समर्पयत्येव ।

एष त इति । कल्पः—“चतुष्पथ एकोऽमुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वे-
षां पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायावदाय मध्यमेनाग्निमेन वा पलाशपर्णेन
जुहोत्येव ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेति ” इति ।

अत्र स्वाहाकारोऽध्याहृतः । हे रुद्र, एषोऽवत्तः पुरोडाशानामंशस्तवावदी-
यमानो भागः, तं भागं, स्वस्त्रा भग्निनीवद्विस्तकारिण्याऽम्बिकया पार्श्वतया
सर्वांशं जुषस्व सेवस्व । विधत्ते—

“चतुष्पथे जुहोति । एष वा अग्नीनां पृथ्वीशो नाम । अग्निवत्येव जुहोति ।
मध्यमेन पर्णेन जुहोति । सुगन्धेषा । अथो खलु । अन्तमेनैव होतव्यम् ।
अन्तत एव रुद्रं निरवदधते (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

अग्नीनां पृथ्वीशः पादमदे (वं) शस्थानम् । यचामयः पुनः पुनः संचारेण प्रवि-
शन्ति तादृश एवैष चतुष्पथः । अतस्तत्र होमेनाग्निवत्येव देशे हुवं भवति ।
पलाशशाखायां यानि शीणि पर्णानि तत्र मध्यमं पर्णं प्रशस्ततया सुगन्धम् ।
वायवक्षिणपार्श्वस्थयोरन्यतरेण होमेन रुद्रो यागभूमेरन्त्याम्बिकाशितो भवति ।

सह स्वस्त्राऽम्बिकयेत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—

“एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकयेत्याह । शरद्धा अस्याम्बिका
स्वसा । तथा वा एष हिनस्ति । यः हिनस्ति । तयैवैनं सह शमयति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

शरत्कालो हि पीनसञ्चराद्युत्पादनेन हिंसकस्तद्वादिष्यमम्बिका हिंसिका ।
ततः शरदित्युच्यते । एष रुद्रस्तयैव सहायभूतया प्राणिनं हिनस्ति । अत-
स्तया सह पुरोडाशभागसेवया तुष्टया तयैव सहैवैनं रुद्रं शमयति हिंसारहितं
करोति ।

कल्पः—“भेषजं गन्धं सुभेषजमित्येताभ्यां चतुष्पथमग्निं परिबिभ्रति ” इति ।

प्रादस्तु—

भेषजमिति । भेषजं सुभेषजमित्येता मन्त्रयोरादी । हे रुद्र यवेऽश्मदीययै
भोजार्थं भेषजमारोग्यं कुरु । एवमन्धत्र । तारकालिङ्गं रोगोपशमनमात्यन्तिकं

(राजसूयविषयस्य चतुर्धारायसंनन्विताकर्मधारुधृततृतीयधर्मोऽभिधानम्)

वा सुमेवजं तद्यथाऽस्ति यथा भवति तथा कुरु । मेघो वाहकः । मेघी दोग्धी । तयोः सुगं सुष्ठु गमनं रोगराहित्येन संवरणं यथा भवति तथा कुरु ।

गवाश्वादिशब्दैः पञ्चादयः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्त इत्याह—

“मेवजं गव इत्याह । यावन्त एव ग्राम्याः पशवः । तेभ्यो मेवजं करोति” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“अवाग्न्य रुद्रमादिमहीति यजमानो जपति” इति । पाठस्तु—

अवाग्न्येति । हेऽग्न्य पार्थति रुद्रमुद्दिश्यावादिमहि पुरोडाशावदानमकार्षम् । त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ अग्न्यकस्तमुद्दिश्यावादिमहि । आदरात् पुनर्वचनम् । किमर्थमवदानं कृतमित्युच्यते । असौ रुद्रो नोऽस्माद्भेयसोऽभ्ययनादिभिः भेष्ठान्यथा करत्करोति, वर्यसो वसुमत्तमान्यथा करोति, पशुपतो गवाश्वादिमुक्तान्यथा करोति, व्यवसायमाग्रावसापयति शास्त्रार्थनिश्चयमुक्तान्यथा करोति तदर्थमवदानं कृतम् ।

यथा नः भेयस इत्याद्यभिधानान्वन्त्रस्याऽऽशीः परत्वं दर्शयति—

“अवाग्न्य रुद्रमादिमहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (४)” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“अग्न्यकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं पर्येति” इति ।

पाठस्तु—

अग्न्यकमिति । शोभनः शरीरगन्धः पुण्यगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । “यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति” इति श्रुतेः । पुष्टिं शरीरधनादिनिषयां वर्धयन्ति पुष्टिवर्धनस्तादृशं अग्न्यकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुकफलानि बन्धनाद्बृन्तास्त्वपमेव मुच्यन्ते तद्वदहं अग्न्यकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनमुक्तां भूयात्तम् । अमृताच्चिरजीवितास्त्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय ।

चतुर्थपार्थार्थे (र्थे) नन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—

“अग्न्यकं यजामह इत्याह । मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति वाच्यतादाह” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० १०] इति ।

यजमानो यजामह इति यदाह, एतद्वचनं मृत्योर्मुक्षीयेत्येवाऽऽह मोचन एव तात्पर्यं तच्छेषत्वेनान्वादितार्थः ।

१ क. “पादस्य” । २ ख. “त्वेन यजनामित्य” ।

यदुक्त्वापस्तम्बेन—“ ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य पतिलभ्य ध्यम्बकं यजामह इति यजमानस्याञ्जलौ समोप्य भगः स्थ भेगस्य वो^१ लिप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन विः समावर्तयेयुः ” इति, तदेतत्सर्वमभिधेत्य सर्वेषां पुरुषाणां हस्ते स्थितस्य पुरोडाशस्योत्क्षेपणं विधत्ते—

“ उत्किरन्ति । भगस्य लीप्सन्ते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

यदेतत्पिण्डानामुपरि क्षेपणं तेन सौभाग्याभिमानिनो भगनामकस्य देवस्य सकाशादेताम्पुरोडाशाहंभुभिच्छन्ति । अत एवोत्क्षिप्तः पुनरञ्जलौ पतति ।

कल्पः—“ तान्मूते समावपन्ति मृतयोर्भूतेषु वैव ते रुद्र भाग इति वृक्षा आस-
र्जन्ति वृक्षयोर्वृक्षेषु वाऽपि वा मृतयोः समोप्याविवचं कृत्वा शुष्के स्थाणौ व-
ल्मीकवपायां वाऽवधाय ” इति । पाठस्तु—

एष त इति । हे रुद्र, एष वृक्षादौ सज्जमानः पुरोडाशसंबस्तव भागस्तं लेवस्व । अवसेन पाथेयरूपतया तव रक्षकेणानेन भागेन युक्तो मूजवत एतन्ना-
मकत्वेन मसिद्धात्पर्वतात्परः परभागे वर्तमानोऽनीक्षतिकम्प्य गच्छ । विधत्ते—

“ भूते कृत्वा सजन्ति । यथा जैनं यतेऽवसं करोति । तादृगेव तत् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

यथा लोके दूरदेशवर्तिनं बन्धुजनं प्रति गच्छते पुरुषायावसं रक्षकं पाथेयं करोति तद्वृक्षाग्रे पुरोडाशसञ्जनं तादृगेव भवति ।

मन्त्रे भागनिर्देशो रुद्रस्य निःशेषेण विसर्जनार्थं इति दर्शयति—

“ एष ते रुद्र भाग इत्याह निरवत्यै ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

अवततधन्वेति । कल्पः—“ अवततधन्वा पिनाकहस्तः । रुत्तिवासोमिति विरवताम्पन्ति ” इति ।

प्राणायामवयं कुर्वन्तीत्यर्थः । ओमिम्यनेन वाक्यशेषः पूरितः । अस्मादि-
रोधिने पाप्मानं हन्तुमयं रुद्रः पिनाकनामकं धनुर्हस्ते गृहीत्वाऽवततधन्वा ज्य-
मकपक्षेण विस्तारितधनुष्कः रुत्तिवासाब्धमवसन ॐ भवतु । अथवाऽस्मादिष्वे-
वततधन्वाऽऽरोपितमौर्वीकिधनुर्युक्तो भवतु ।

(राजसूयाविषयस्य चातुर्मास्यसंनिधिसाकमेधास्वतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

चतुष्पथप्रत्यागमनादीन्क्रमेण विधत्ते—

“अपतीक्षमायन्ति । अपः परिविञ्चति । रुद्रस्थान्ताहिंस्यै । म वा एतेऽ-
स्माहोकाच्यवन्ते । ये त्र्यम्बकैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरेत्य निर्वपति । इयं
वा अदितिः । अस्यामेव प्रवितिष्ठन्ति (५) ” [मा० का० १ म० ६ अ०
१०] इति । अत्र विनिधोगसंमहः—

“स्वाभी यावन्न इत्याह पशू मूते समाधयेत् ।

एक इत्युत्सुकं नीत्वाऽऽसुस्त आसूतकरे हविः ॥ १ ॥

क्षिपेदेषोऽर्धहोमः स्याद्दे सुभे परिविञ्चति ।

अवाग्मेति जपेत्स्वाभी त्र्यम्बकं परियन्ति ते ॥ २ ॥

एषोऽवस्थाम्य तच्छेषान्मूते बध्नाति आस्विनि ।

अवत आसन्नियमो मन्वा एकदश स्मृताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्राठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्राठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रा॒भं द्वाद॑शकपालं वैश्वदे॒वं चरु॑मिन्द्रा॒य
ज्ञा॒तासी॒राय॑ पुरो॒डाशं॑ द्वाद॑शकपालं वा॒यव्यं॑ पयः
सौर्य॑मेक॒कपालं॑ द्वाद॑शगव॒ः सीरं॑ दक्षि॒णाऽऽ-
भ्रेय॑मष्टा॒कपालं॑ निर्वपति रौ॒द्रं गो॒वीधु॒कं चरु॑-
मैन्द्रं॑ दधि॒ वारु॑णं य॒वम॑यं चरुं वा॒हिनी॑ धे॒नुदं॑-
क्षि॒णा ये दे॒वाः पुरः॑सदोऽभिने॒त्रा दक्षि॑णसदो
यम॑नेत्राः प॒श्वात्सदः॑ सवि॒तुर्नेत्रा॑ उत्तर॒सदो
वरु॑णनेत्रा॑ उपरि॒षदो॑ बृह॒स्पति॑नेत्रा॑ रक्षो॒हण-
स्ते नः॑ पान्तु ते नोऽव॑न्तु तेभ्यः (१) नम-

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चमीधमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

स्तेभ्यः स्वाहा समूढं रक्षः संदंभं रक्ष इद-
महं रक्षोऽभि सं दंभाम्यग्रये रक्षोमे स्वाहा
यमार्य सवित्रे वरुणाय बृहस्पतये इवस्वते
रक्षोमे स्वाहा प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा देवस्य
त्वा सवितुः प्रंगयेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां रक्षसो वधं जंहोमि हतं रक्षोऽ-
वधिष्म रक्षो यद्वस्ते तदक्षिणा (२) ॥

(तेभ्यः पञ्चचत्वारिंशच्च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पष्ठे साकमेधाः सपापिताः । सममे शुनासीर्यमिन्द्रनूर्ये(तुरीयं) वेति कर्मद्वयं
पञ्चमीधमन्त्रा अपामार्गहोममन्त्राश्चोच्यन्ते ।

तत्र शुनासीर्यहवीषि विधत्ते—

ऐन्द्राग्रमिति । शुनासीराय शुनो वायुः सीर आदित्यस्तामर्शं युक्तः शुना-
सीरः । द्वादशभिर्घटीवद्वैरुक्षमानं सीरं लाङ्गलम् ।

अथ वैश्वदेवगतानामग्नेयादीनां पञ्चानां हविषा ब्राह्मणमनुब्राह्मणं चातिदि-
शति—

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १]

इति ।

अथोषदिश्यमानेषु पञ्चस्वैन्द्राग्रवैश्वदेवयोः पूर्वमेव प्रशस्तत्वादवशिष्टानि
षीणि प्रशंसति । अथवा तयोर्विकल्पमभिधेयं तदभावपक्षानुसारेण तावुपेक्षया-
वशिष्टान्येव प्रशंसति—

“ अथेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा
इन्द्राशुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्वे । वायव्यं पयो भवति । वायुर्वै

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयतिकर्मद्वयपक्षेऽपीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)
वृष्ट्यै प्रदापयिता । स एवास्मै वृष्टिं प्रदापयति । सौर्यं एककपालो भवति ।
सूर्येण वा अमुष्मिँल्लोके वृष्टिर्धृता । स एवास्मै वृष्टिं नियच्छति (१) ।
द्वादशगवश्च सीरं दक्षिणा समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ०
१] इति ।

अस्य च शुनासीर्यस्य कालं वैयायन आह—“ अथातश्चेतुर्थं मासेषु
शुनासीर्यहविर्मयिष्यमाणो भवति ” इति । तत्र पूर्वेष्वस्मिन् एव ऋतुं
प्रत्येकं मासषतुष्टयमतिवाह्य क्रियमाणमिदं संवत्सरादूर्ध्वं पवर्तते । तदेतदभिप्रेत्य
संवत्सरो वा इन्द्राशुनासीर इत्युक्तम् । वायुसूर्याभ्यां युक्त इन्द्रः संवत्सरे समाप्ते
मासत्वात्संवत्सर इत्युच्यते । वायोः पुरोवातरूपेण वृष्टिप्रदापयितृत्वम् । “ अग्नौ
प्रास्ताऽऽहुतिः सम्प्रगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याञ्जायते वृष्टिः ” इति स्मरणा-
त्सूर्यस्य स्वर्गे वृष्टिधारकत्वम् ।

अथेन्द्रतुरीयस्य हवींषि विधत्ते—

आभेयामिति । गावीधुकमरण्याधान्यविशेषनिष्पन्नम् । पुष्टे भारं वहतीति
वहिनी ।

इन्द्रतूर्थं (तुरीयं) विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुगः संपत्ता आसन् । ते देवा अग्निमब्रुवन् । त्वया धीरेणासुराग्नि-
भवापेति । सोऽब्रवीत् । वेधाऽहमात्मानं विकारिष्य इति । स वेधाऽऽत्मानं व्यकु-
रुव । अग्निं तृतीयम् । रुदं तृतीयम् । वरुणं तृतीयम् (२) । सोऽब्रवीत् ।
क इदं तुरीयमिति । अहमितिऽब्रवीत् । सं तु सृजावहा इति । तौ समसृ-
जेताम् । स इन्द्रस्तुरीयममऽत् । यदिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुरीयस्येन्द्रतुरी-
यत्वम् । ततो वै देवा व्यजयन्त ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

वीरत्वसिद्धये शरीरत्रयरूपेण विकारः । स वेधा विरुतोऽग्निरिन्द्रं प्रति
पप्रच्छ—मयेदं तपत्रयं युद्धसमर्थं संपादितम् । अथ कोऽन्य इदं चतुर्थं रूपं
विजयसमर्थं करिष्यसीति । अहमेव करिष्यामीतिऽब्रवीत्तत्त्वया तथा क्रियतां
कित्वावां युद्धविजयक्षमौ संसृष्टौ भवावेति । इन्द्र एव तुरीयो मास्मिन्कर्मणि
तत्कर्मैन्द्रतुरीयम् । अत्रान्यदीयरूपापेक्षया तुरीयत्वमनुष्ठाने तु पाठक्रमेण
वरुणस्तुरीयः । विधत्ते—

(राजसूयविषयाणां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चेध्वीयमन्त्राणामागर्होममन्त्राणामभिधानम्)

“यदिन्द्रतुरीयं निरुप्यते विजित्यै (३) [भा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

अतुर्देवमियांशसंपादनेन दक्षिणां प्रशंसति—

“वह्निमी धेनुर्दक्षिणा । यद्वह्निमी । तेवाऽऽग्नेयी । यद्वह्नीः । तेन रौद्री । यद्वेनुः । तेनैन्द्री । यत्स्त्री सती दान्ता । तेन वारुणी समृद्धयै ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

गोत्वं जातिः । धेनुत्वं नवप्रसवत्वम् । अस्य चेन्द्रतुरीयस्य कर्मणः शुनासी-
र्येदिह एवानुष्ठानमापस्तम्बो दर्शयति—“ततश्चतुर्हविषेन्द्रतुरीयेण यजते ” इति ।

इन्द्रतुरीयविधानादूर्ध्वं ये देवाः पुरःसद इत्यादयो मन्त्रा आज्ञातारस्तेषां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति—“एतस्या एव रामेर्निशायां पञ्चेध्वीयेन यजते अतुर्धाऽऽहवनीयं प्रतिदिशं ष्मुद्भृत्य मध्ये पञ्चमं कृत्वा पृथगिध्मानुपसमाधाय शुक्लां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा ये देवाः पुरःसद इत्येतैर्यथाष्टिङ्कं जुहोति मध्ये पञ्चमेन समूढं रक्ष इति मध्य इध्मानुपसमू (मु) लैकधोपसमाधायारं पञ्चगृहीतं गृहीत्वाऽग्नये रक्षोमे स्वाहेत्युत्तराः पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति षष्ठिवाही रथो दक्षिणा ” इति । ये देवा इत्यादिमन्त्रपाठस्तु—

ये देवा इति । पुरःसदः पूर्वदिग्दर्शनोऽग्निमेवा अभिप्रमुखा ये देवा रक्षो-
हणो रक्षसघ्नाः सन्ति ते देवा नोऽस्मान् रक्षोनिवारणेन पान्तु । पुनरपि ते देवा नोऽस्मान् कर्मानुष्ठानेनावन्तु । तेभ्यो देवेभ्यो नमस्करोऽस्तु । तेभ्य इदं हव्यं स्वाहुतमस्तु । दक्षिणसदो धमनेत्रा इत्यस्य मन्त्रस्याऽऽदौ ये देवा इत्यनुषज्यते । अन्ये च रक्षोहण इत्यादिकमनुषज्यते । एवं तृतीयचतुर्थयोर्ऋष्टव्यम् । पञ्चमे तु ये देवा इत्येतावदेवानुषज्यते । प्रथमे तु रक्षोहण इत्यादिकमेवानुषज्यते ।

तदेतत्पञ्चेध्वीयं विधातुं प्रस्तौति—

“प्रजापतिर्यज्ञमसृजव (४) । तं सृष्टं रक्षांस्पजिवांसन् । स एताः प्रजापतिरात्मनो देवता निरमिमीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षांसि प्राणदत्त ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति । विधत्ते—

“यत्पञ्चावत्तीर्थं जुहोति । दिग्भ्य एव तद्यजमानो रक्षांसि प्राणदत्ते ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

पञ्चकृत्वोऽवदाय संपादितमाज्यं पञ्चावत्तीर्थम् ।

समूढमित्यादिमन्त्रपाठस्तु—

(राजसूयविषयाणां हुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चेध्वीयमन्त्राणामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

समूहमिति । रक्षोऽस्मत्पतिकुलं राक्षसजातं समूहं नाशयितुं सम्यगे-
कीकृतं संदग्धं च । पुनरपीदमिदानीमहं रक्षोऽभि दग्धस्य रक्षसोऽभितः सर्वतोऽ-
वस्थितस्तत्तदमुचरान्तम्यद्दहामि । एतम्मन्त्रपाठेन तस्य सिद्धिं दर्शयति—

“समूहं रक्षः संदग्धं रक्ष इत्याह । रक्षांस्तेष्वेव संदहति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० १] इति । अग्नये रक्षोऽग्न इति मन्त्रपाठस्तु—

अग्नय इति । यमयेत्यादिषु रक्षोऽग्ने स्वाहेत्यनुषज्यते । गृहस्पतेर्दुवस्वत
इति विशेषणम् । परिचर्यावदि (त इत्यर्थः ।

अग्नियमावयो जितवन्त इति युक्तस्तद्धोम इति दर्शयति—

“अग्नये रक्षोऽग्ने स्वाहेत्याह । देवताभ्य एव विजिग्यानाभ्यो भागधेयं करो-
ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

विजिग्यानाभ्यो विशेषेण जितवतीभ्यः । देयं रधं विधत्ते—

प्रष्टिवाहीति । विषादाधारवदश्वजयेणोक्षमाणः प्रष्टिवाही ।

समृद्धिहेतुरेव तं पशंसति—

“प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा समृद्धये (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० १] इति ।

अपामार्गहोममन्त्राणां विनियोगमापस्तम्ब आह—“व्युष्टायां पुराजीमहोत्रा-
दपामार्गहोमेन चरन्ति, अपां न्ययनादपामार्गानाहृत्य तान्सकृत्कृत्वा दक्षिणाग्ने-
रेकोत्सुकं भूषामध्वरति, उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा स्वकृत इरिणे पदरे वोपस-
माधाय देवस्य त्वेत्यनुद्गत्य रक्षसो बधं जुहोमीति पर्णमयेन सुवेण जुहोति, इ-
तः रक्ष इति सुवममुपहृत्यावधिष्म रक्ष इत्युपनिर्हते ” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य स्वेति । एते त्रयो मन्त्राः स्पष्टार्थाः । तत्र रक्षसो बधमुक्षिमेति
विशेषः ।

होमकाळे यद्वस्त्रमाच्छादयति तस्य दानं विधत्ते—यद्देस्त इति ।

अपामार्गहोमं विधातुं प्रस्तौति—

“इन्द्रो वृषश् हत्वा । असुरान्पराभाष्य । नमुचिमासुरं मालमत । तः कृष्णाऽ-
गृह्णात् । तौ समलभेताम् । सोऽस्मादभिश्चनतरोऽभवत् । सोऽभवीत् । संधां सं-
धावहे । अध त्वाऽदक्षयामि । न मा कुष्केण नाऽऽर्देण हनः (६) । न वि-

(राजसूयविषयाणां) क्षुनासिर्थेन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपक्षेभीषमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्) वा न नक्तमिति । स एतमपां केनमसिञ्चत् । न वा एष शुष्को नाऽऽर्दो व्यु-
ष्टाऽऽसीत् । अनुदितः सूर्यः । न वा एतद्विवा न नक्तम् । तस्यैतस्मिँल्लोके । अपां
केनेन शिर उदवर्तयत् । तदेनमन्ववर्तत । मित्रद्रुमिति (७) । स एतानपा-
मार्गानजनयत् । तानजुहोत् । तैर्वै स रक्षास्यपाहत् ” [ब्रा० का० १
म० ७ अ० १] इति ।

इन्द्रो वृषवधावृष्वमन्थानसुरान्परिभूतान्कृत्वा नमुचिनामानमसुरं मालमत न पराभवितवान् । अपराभूतं तं नमुचिं शक्या स्वशक्त्याऽगृह्णात् । यथा युध्य-
चेको पल्लः सल्लदशकोऽपि धैर्येण शकिमापाद्य हस्ताभ्यां प्रतिमल्लमालिङ्ग्य
गृह्णाति तद्वत् । ततस्ताविन्दनमुचीं समलभेतां परस्परं परमर्दनपरौ संरन्धौ हेस्ताभ्यां
पादाभ्यामन्धोन्धं दृढमवष्टभ्य मल्लद्वयद्वन्द्वौ पतितौ । तदानीं स नमुचिरस्मादि-
न्द्रादभिज्ञानतरोऽभितो हस्तयोः पादयोश्च बलवत्तरोऽभूत् । ततो मुमूर्षुमिन्द्रमवलो-
क्य कृपालुरिदमवतीत्-भो इन्द्र विगृह्यमाणराजद्वयवदावां परस्पराङ्गीका-
रेण संधिं करवाव । अथ त्वां मुमूर्षुमवस्यक्ष्यामि मोक्षयिष्यामीति ।
ततः महारसाधने काले च समयमेवं कृतवान्-भो इन्द्र शुष्केणाऽऽर्धेण वा
फाष्ठादेना साधनेन मां न हनो मां मा वधीर्दिवा रात्रौ च मा वधीरिति ।
इन्द्रश्च तं समयमङ्गीकृत्य तेन मोचितो धैर्येण स्वस्थो भूत्वा समयानुसारेण तं
नमुचिं हन्तुमपां फेनमायुधं भावयित्वा तस्मिन्मुचावसिञ्चत् । न चैवं सति
समयलोपः शङ्कनीयः । यत एष फेनो नैव शुष्कः । स्पर्शे सति काठिन्याप्रतीतिः
भाष्यार्द्धस्तेन वस्त्रादेरक्लेदनात् । फालं च समयानुसारेण संपादयामास । यदा
रात्रिर्व्युष्टा प्रभाताऽऽसीत्सुपथ्यानुदितस्तदानिमिन्धकाराभावाच्च रात्रित्वं सूक्ष्म-
भावाच्च नैतदहः । एतस्मिन्लैके रत्रिरहोथ संधिकाले तस्य नमुचेः शिरोऽर्धां
फेनेनोदवर्तयदुदृष्टिनत् । तच्चोच्छिन्नं शिरो हे मित्रदं हिनिन्देत्युच्चारयदेन-
मिन्द्रमन्ववर्तत सर्वदाऽलुगतमभूत् । तदस्तच्छिरो वारपितुं स इन्द्र एताल्लोकम-
सिद्धानपामार्गानजनपत् । तानुत्पन्नानजुहोत् । तैरेव हुतैः स इन्द्रो नमुचेः
शिरःसहितानि सर्वाण्यवशिष्टानि रक्षासि हतवान् । विधत्ते-

“ यदपामार्गहेमो भवति । रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७
अ० १ इति ।

(राजसूयविषयाणां क्षानासीर्येभ्रतुरीयतिकर्मद्वयपञ्चोष्मीयमन्त्रापामार्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

अङ्गविधीन्मन्त्रव्याख्यानां च क्रमेण दर्शयति—

“ एकोऽमुल्लेकेन यन्ति । तद्धि रक्षसां भागधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वायामेव दिशि रक्षाः सति हन्ति (८) । स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै रक्षसामायतनम् । स्व एवाऽऽयतं रक्षाः सति हन्ति । पर्णमयेन सुवेण जुहोति । ब्रह्म वै पर्णः । ब्रह्मणैव रक्षाः सति हन्ति । देवस्य त्वा सवितुः पसव इत्याह । सवितृपसूत एव रक्षाः सति हन्ति । हतः रक्षोऽवधिष्म रक्ष इत्याह । रक्षसाः स्तुत्यै । यद्वस्ते तदक्षिणा निरवस्थै । अपतीक्षमायन्ति । रक्षसामन्तार्हित्यै (९) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

इमां दिशं वायवीम् । स्तुत्यै हननाय । निरवस्थै भागप्रदानेन निस्तारणाय । स्पष्टमन्यत् । अत्र क्षानासीर्येभ्रतुरीयपञ्चोष्मीयापामार्गहोमानां चतुर्णां कर्मभेदेऽप्ये-
कस्मिन्नेव दिने कर्तव्यत्वादेकेनानुवाकेनोपसंग्रहः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पञ्चोष्मवहनौ जुहुयाद्ये देवा इति पञ्चभिः ।

सपूहन्तीष्मान्समिति पञ्चहोमस्तथाऽग्नये ॥ १ ॥

निशि हुत्वा सक्तुहोमः प्रार्तदेवेति मन्त्रतः ।

हतं सुवप्रहरणमवाधिष्मेति चोत्थितिः ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता मन्त्राश्चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदाय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अत्र प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनु-
मत्यै चरुं राकार्यै चरुं मिनीवात्यै चरुं
कुक्ष्यै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणाऽऽग्नावैष्णवमे-

कादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशक-
पालं वैष्णवं शिकपालं वामनो बही दक्षि-
णाग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीन्द्रासो-
मीयमेकादशकपालः सौम्यं चरुं बभ्रुव-
क्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं
पौष्णं चरुः श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा वारुणं यव-
मयं चरुमश्वो दक्षिणा (१)

(वैश्वानरं द्वादशपालं निरहौ च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
ष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके शुनासीर्यादिकर्मचतुष्टयमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । अष्टमे देविकादि-
कर्मषट्कमेकदिनकर्तव्यमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ देविकानामकानि १३ हवींषि विधत्ते—

धात्रे पुरोडाशमिति । अत्र धानादीन्पञ्च देवान्दक्षिणां च मजोत्पत्त्युप-
योगेन प्रशंसति—

“ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै धाता । संवत्सरेणै-
वारमै मजाः मजनयति । अन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते । राते राका । य सिनी-
वाली जनयति । मजास्वेव मजातासु कुह्वा वाचं दधाति । पिथुनौ गावौ दक्षि-
णा समृद्धये ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

संवत्सरकालस्वाधी धाता गर्भधारणामारभ्य संवत्सरादवर्षादेव मजोत्पत्तिं कार-
यति । अनुमतिर्देवता यजमानार्थं मजोत्पत्तिमङ्गी करोति । राका तु पुत्रपुष्ट्या-
दिरूपं राते ददाति । सिनीवाली तद्रूपं गर्भे निःसारयति । कुहूदेवतयाऽर्ध्वमुः
मजासु वाचमुच्चारयितुं सामर्थ्यं च दधाति ।

(राजसूयविषयदेविकादिकर्मषट्कामिधानम्)

अथ त्रिहविष्काणि त्रीणि कर्माण्येकैकहविष्के द्वे कर्मणि च क्रमेण विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । बभ्रुः कपिलः । प्रथमस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालम् (१) । वैष्णवं त्रिकपालम् । वीर्यं वा अग्निः । वीर्यमिन्द्रः । वीर्यं विष्णुः । प्रजा एव प्रजाता वीर्यं प्रतिष्ठापयति । तस्मात्प्रजा वीर्याधरीः । वामन ऋषभो बही दक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेयः । यद्वषभः (२) । तेनैन्द्रः । यद्वपनः । तेन वैष्णवः समृद्धये ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

आग्नेयादीनां वीर्यप्रदत्तात्तद्रूपत्वम् । प्रजानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्यं वीर्यम् । बहीत्यादीनामग्न्यादिमित्रत्वादाग्नेयादित्वम् ।

मध्यमस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासोमीयमेकादशकपालम् । सौम्यं चरुम् । सोमो वै रेतोधाः । अग्निः प्रजानां प्रजनयिता । बुद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवास्यै रेतो दधाति (३) । अग्निः प्रजां प्रजनयति । बुद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । बभ्रुर्दक्षिणा समृद्धये ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

गर्भाशये निषिक्तं रेतो यथा बहिर्न भिःसरति, यथा च न पूयति, तथा सोमो धारणसामर्थ्यं प्रयच्छति । धृतस्य च गर्भस्य पतनादिविघ्नं परिहृत्याग्निः प्रजा उत्पद्यति । इन्द्रस्तुत्पन्नाः प्रजाः स्वस्वोचितगुणैरभिवृद्धा यथा भवन्ति तथा सामर्थ्यं प्रयच्छति ।

अन्तरस्य त्रिहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति—

“सोमापौष्णं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रापौष्णं चरुम् । सोमो रेतोधाः । पूषा पशूनां प्रजनयिता । बुद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम एवास्यै रेतो दधाति । पूषा पशून्प्रजनयति (४) । बुद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पूषा । अस्यामेव प्रतिष्ठति । श्यामो दक्षिणा समृद्धये ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

आद्ये त्रिहविष्के व्यासक्तदेवतान्तःपाती यो विष्णुः स एवैकाकी वैष्णवं त्रिकपालमित्यश्रोष्यते, न त्वन्यः कश्चिदतः सहैव व्याख्यानं कृतम् । इह तु व्यासक्तदेवतान्तःपाती पूषा । कश्चिद्विषयकः पुरुषविशेषः । पौष्णचरौ तु भूमिः पूषा । अतो देवताभेदात्पृथग्व्याख्यानम् ।

(राजसूयविषयेदेविकादिकर्मवृत्ताभिधानम्)

एकहविष्के षष्ठे कर्मणि देवतां दक्षिणां च प्रशंसति—

“ बहु वै पुरुषोऽमेध्यमुपगच्छति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः । संवत्सरेणैवैनं स्वददाति । हिरण्यं दक्षिणा (५) । पवित्रं वै हिरण्यम् । पुनात्येवैनम् ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

अमेध्यत्वमशुचित्वं, तच्च बहुविधं भोजनादिकालेषु पुनः पुनः प्रवृत्तत्वात् । तत्र संवत्सरस्वामी वैश्वानरोऽग्निः संवत्सरकालेनैव यजमानं स्वदयति मेध्यं करोति । तच्चानेष्टिमात्रेण लभ्यते । हिरण्यस्योच्छिष्टादिसंस्पर्शोऽपि मृद्भाण्डवत्पारित्यागाभावात्पवित्रत्वम् ।

एकहविष्के षष्ठे कर्मणि देवतां [दक्षिणां च] प्रशंसति—

“ बहु वै राजन्योऽनृतं करोति । उप जाम्यै हरते । जिनाति ब्राह्मणम् । वदत्यनृतम् । अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपशुशदेवैनं मुञ्चति । अधो दक्षिणा । वारुणो हि देवतमाश्वः समुद्धये (६) ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

राजन्यः क्षत्रियो बहुविधमनृतमशास्त्रीयं करोति । तद्यथा—जाम्यै जायायै जायात्वं संपादयितुमुपहरते यस्य कस्यचिद्वृहमुपेत्य स्त्रियं हरति । ब्राह्मणं विद्याप्रसङ्गादिना जिनाति जयति न्यक्करोति । स्पष्टमन्यत् । प्रतिग्रहमन्त्रे वरुणावाश्वमित्याम्नातत्वादश्वस्य वारुणत्वम् ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीय(चतुर्थ)पादे चिन्तितम्—

“सोमापौष्णादिके तन्त्रमङ्गलानामृत भिन्नता ।

तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ” ॥

राजसूये श्रूयते—“ सोमापौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्णश्वरुः पौष्णश्वरुः श्यामो दक्षिणा ” इति । “ आग्नावैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्ण(वैष्णव) श्वरुवैष्णवस्त्रिकपालो वामनो दक्षिणाः ” इति तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् । कुतः । लृक्लस्य राजसूयस्य फलैक्येनैतदेकदेशधोरनयोरपि फलैक्यत्वात् । न च दर्शपूर्णमासयोरिदं कालभेदोऽस्ति, येनात्रापि तथा शङ्क्येतेति पाठे ब्रूमः—स्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामानृतानां कर्तृणां भेदादङ्गनि भिद्यन्ते ॥

(राजसूयीवचनाणां रत्निहविषामभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे
 शितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालः राज-
 न्यस्य गृहे ऋषभो दक्षिणाऽऽदित्यं चरुं
 महिष्यै गृहे धेनुदक्षिणा नैर्ऋतं चरुं परि-
 वृक्षत्यै गृहे कृष्णानां मीहीणां नखनिर्मिजं
 कृष्णा कूटा दक्षिणाऽभेयमष्टाकपालः
 सेनाभ्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशक-
 पालः सुतस्य गृहे महानिरष्टो दक्षिणा मारु-
 तः सप्तकपालं ग्रामभ्यो गृहे पृथ्निदक्षिणा
 सावित्रं द्वादशकपालम् (१) । क्षत्रुर्गृह उप-
 ध्वस्तो दक्षिणाऽऽश्विनं द्विकपालः सैग्रही-
 तुर्गृहे संचात्यौ दक्षिणा पौष्णं चरुं भागदु-
 घस्य गृहे श्यामो दक्षिणा रौद्रं गाक्षीधुकं चरु-
 मक्षावापस्य गृहे शबल उद्गारो दक्षिणेन्द्राय
 सुजाभ्यो पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्व-
 पतन्दिवायाः होमुखेऽयं नो राजा वृजहा राजा
 भूत्वा धृजं वध्यान्मैत्राबार्हस्पत्यं भवति श्वेतायै
 श्वेतवत्सायै दुरधे स्वयंमूर्ते स्वयंमथित आज्य
 आश्वत्ये (२) पात्रे चतुःक्षत्तौ स्वयमबप-

आयै शाखायै कर्णाश्चार्कणाश्च तण्डुलान्वि
चिनुथाये कर्णाः स पर्यसि बार्हस्पत्यो येऽ-
कर्णाः स आज्ये मैत्रः स्वयंकृता वेदिर्भवति
स्वयादिनं बर्हिः स्ययंकृत इधमः सैव श्वेता
श्वेतवर्त्सा दक्षिणा (३) ॥

(सावित्रं द्वादशकपालमाश्वत्थे वर्षस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे देविकादिकं कर्मषट्कमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । नवमे रत्निनां हवींष्यनुदिनं
क्रमेण कर्तव्यान्व्यच्यन्ते । तत्रैकादश हवींषि विधत्ते-

बार्हस्पत्यमिति । ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मा, तस्य गृहे राजा गत्वैतामिष्टिं कु-
र्यात् । एवं सर्वत्र । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । कृताभिषेका राज्ञः स्त्री महिषी । परिवृ-
क्तिः प्रीतिरहिता राज्ञः स्त्री । तद्गृहे गत्वा कृष्णानां ब्रीहीणां कृष्णान्ब्रीहीभ-
सैर्निर्मिष्टावधातमन्तरणैव तण्डुलाभिष्याद्य चरुः कर्तव्यः । कूटा मधुशूङ्गन गौः ।
सूतः सारथिः । महानिरष्टः पीडितवृषणः । पुंभिः शुक्लः । अल्पतनुरित्यन्ये ।
क्षत्ता यष्टिहस्तोऽन्तःपुराभ्यक्षः । संकीर्णवर्ण उपध्वस्तः । संग्रहीता धनसंग्रहक-
र्ता कोशाभ्यक्षः । सवात्यौ समानपातरौ वत्सावेकोदरावित्यर्थः । यो राज्ञः प्राप्तं
बह्वं भागं पञ्चाभ्यो गृह्णाति स भागदुधः । गावीधुकोऽरण्यगोधूमनिष्पन्नः ।
अक्षावापो द्यूतकारः । शबलश्विचवर्णः । उद्धारो दीर्घपुच्छः । यथोक्तानि स-
र्वाणि हवींषि सप्तस्य प्रशंसति-

“ रत्निनामेतानि हवींषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य प्रदातारः । एतेऽपादा-
तारः । य एव राष्ट्रस्य प्रदातारः । येऽपादातारः । त एवास्य राष्ट्रं प्रयच्छन्ति ।
राष्ट्रमेव भवति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

रत्नान्येषां सन्तीति रत्निनः । ब्राह्मणराजन्यमहिष्यादयो रत्निनः । तदभिमानि-
देवानां प्रियाण्येतानि हवींषि । अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् । एते रत्निनाम-
भिमानिनो देवा एव राष्ट्रं यदायुष्पादातुं च सपर्याः । अतः स्वकीयब्रह्मादिगृहेषु
निर्वापेण तुष्टा अस्मै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति ।

रत्नीत्येकनाम्ना प्रसक्तं प्रयोगैक्यमयोद्य देशभेदमात्रं प्रयोगभेदं प्रशंसति—

“ यत्समाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः । यथायथं निर्वपति रत्निन्वाद्य (१) ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अरत्निनो रत्नरहिता दरिद्राः ।

पूर्वोक्तदेविकादिवदेकानुवाकविहितत्वेन प्रसक्तं दिनैक्यमपवादितुं दिनभेदं वि-
धत्ते—

“ यासद्यो निर्वपेत् । यावतीमेकेन हविषाऽऽशिषमवरुन्धे । तावतीमवरुन्धीत ।
अन्वहं निर्वपति । भूमसीमेवाऽऽशिषमवरुन्धे । भूमसो यज्ञक्रतुनूपैति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

आशिषं कलम् । बहुदिनानुष्ठाने क्रतुबाहुल्यं जनानां प्रतीयते ।

गृहस्वामिनं ब्रह्माभिमानिनं बृहस्पतिं प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । मुखत एवास्मै ब्रह्म सञ्श्रयति ।
अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्मयति । शितिपृष्ठो दक्षिणा समृद्धयै (२) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

मुखत एव कर्मोपक्रम एव यजमानार्थं ब्राह्मणज्यार्तिं संश्रयति सम्प्रकीर्णणी
करोति । उत्कृष्टं करोतीत्यर्थः । किं च प्रथमतो ब्रह्मगृहं यथा ब्राह्मण्यगृहमित्येवं
ब्राह्मणजातिमनु क्षत्रियजात्पारम्भः कारितो भवति । इन्द्रं प्रशंसति—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे । इन्द्रियमेवावरुन्धे । ऋषभो दक्षिणा
समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अदितिं प्रशंसति—

“ आदित्यं चरुं महिष्यै गृहे । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ।
धेनुर्दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

अत्र मुख्यब्राह्मण उपेक्षितं हविर्विद्येयं विधत्ते—

“ भगव्य चरुं वावातायै गृहे । भगमेवास्मिन्दधाति । विचित्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा समृद्धयै (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वावाता महिष्या अभिविकाया अवाचिना परिवृक्त्याः प्रीतिरहिताया उत्त-
मत्वेन स्वयं मध्यमा राक्षः स्त्री । अत एवाश्वमेधप्रकरणेऽश्वमलंकृत्यो राज-
स्त्रिय उत्तममध्यमाधवाद्यंक्रमणैरेव नामभिर्निर्दिष्टाः—“ भूरिति महिषी । भुव
इति वावाता । सुवसिति परिवृक्ती ” इति । भगमेव सौभाग्यमेव । विचित्त-
गर्भा विशेषेण चित्तो ज्ञातोऽभिव्यक्तो गर्भो यस्या इति विग्रहः । पष्ठौही बाल-
गर्भिणी । निर्कृतिं प्रशंसति—

“ नैर्कृतं चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां श्रीहिणां नखनिर्मलम् । पाप्मानमेव
निर्कृतिं निरवदयते । कृष्णा कूटा दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र०
७ अ० ३] इति ।

पाप्मनो निर्कृतिशरीरत्वात्तां प्रति प्रशंसैवैषा ।

आभिं गृहस्वामिनं च प्रशंसति—

“ आग्नेयमष्टाकपालं सेनान्यो गृहे । सेनामेवास्म्य, सशयति । हिरण्यं
दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वरुणं प्रशंसति—

“ वारुणं दशकपालं सूतस्य गृहे । वरुणसवमेवावरुन्धे । महानिरष्टो द-
क्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वरुणसवो वरुणानुज्ञा । मरुतः प्रशंसति—

“ मारुतं सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे (४) । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवाव-
रुन्धे । पृथिर्दक्षिणा समृद्धयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वादन्नत्वम् । सविवारं प्रशंसति—

“ सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्रुर्गृहे प्रसूत्यै । उपव्वस्तो दक्षिणा समृद्धयै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति । अधिनौ प्रशंसति—

“ आधिनं द्विकपालं संग्रहीतुर्गृहे । अधिनौ वै देवानां भिषजौ । ताम्रमेवास्मै

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

भेषजं करोति । सवात्यौ दक्षिणा समुद्धयै ” [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति । पूर्णं प्रशंसति—

“ पौष्णं चरुं भागदुघस्य गृहे (५) । अर्चं वै पूषा । अन्नमेवावरुन्धे । श्यामो दक्षिणा समुद्धयै ” [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

यथा मरुतां वैश्वदेवानां संपादकत्वादन्नात्वं तथा पूष्णोऽन्नापोषकत्वादन्नात्वं । रुद्धं प्रशंसति—

“ रौद्रं गाव्यधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे । अन्त एव रुद्धं निरवदधेत् । श्वभल उद्धारो दक्षिणा समुद्धयै ” [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

भागप्रदानपूर्वकत्वेन रुद्धस्य पुरतो निःसारणमपि प्रशंसति ।

पाठेनावगतां हविःसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशैवानि हवींषि भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मै राष्ट्रमवरुन्धे । राष्ट्रमेव भवति (६) ” [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

द्विहितेभ्यो द्वादशहविर्भ्यं ऊर्ध्वं स्वगृहे हविर्द्वयं विधत्ते—

इन्द्रायेति । प्रति प्रातिस्विके गृहे । सुत्राभ्यो सुष्टुपालधिने । अंहोमुचे वा-
पान्मोचकाय । पुरोडाशमेकादशकपालमित्यनुवर्तते ।

तमिभं प्रतिनिर्वापं प्रशंसति—

“ यन्न प्रतिनिर्वपेत् । रत्निन आशिषोऽवरुन्धीरन् । प्रातिनिर्वपति । इन्द्राय सुत्राभ्यो पुरोडाशमेकादशकपालम् । इन्द्राय अंहोमुचे । आशिष एवावरुन्धे ” [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

रत्निनो नारुणराजन्मादय आशिषस्तद्विहितफलान्यवरुन्धीरन्मृत्नीयुः ।

अयं नो इति । एतेषां हविषां समीप एको मन्त्रं आम्नातस्तस्य विनियोग-
भापस्तम्य आह—“ अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं बध्नादिति पुरस्ता-
स्त्विहल्लतोऽध्वर्युर्जपति ” इति ।

अयं राजा राजसूयस्य कर्ताऽस्माकं राजा योऽस्त्यसौ शत्रुबधक्षमो राजा भूत्वा शत्रुं बध्नात् ।

बध्नादित्येत्यस्य पदस्याऽऽशीरर्थत्वं द्योतयति—

“ अयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं बध्नादित्याह । आशिषमेवैता-
माशस्ते ” [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

८९० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

यदुक्तमापस्तम्बेन—“भोभूदेऽभिषेचनीयस्योक्तस्य दीक्षां प्रक्रमयति मैत्रावाहं-
स्पत्या दीक्षणीया ” इति । तामिमामभिषेचनीयनामकस्य सोमभागस्याङ्गभूतां
दीक्षणीयां चोदकप्राप्तेष्टिबाधनाय विधत्ते—

मैत्रावाहंस्पर्शमिति । मैत्रावाहंस्पर्शं हविरिति शेषः । तत्र दुग्धे नार्हंस्पर्श-
श्रुः । आज्ये मैत्रश्रुः । कीदृश आज्ये । स्वयंमूर्ते स्वयंमथिते । तदिदमापस्तम्बेन
स्पष्टीकृतम्—“ श्वेतां श्वेतवत्सां गामाधस्य इतौ दुहन्ति तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परि-
वहति तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति तत्स्वयंविहीनमाज्यं भवति ” इति । अग्नि-
फलपुष्परसेन लेपितायां (ते) इतौ यत्पय आतञ्जनमन्तरेणैव मूर्तं दधि भवति
तच्च बदरादिकलसंयोगेन परिवहति तत्स्वयंमथितः क्षरति । तदिदं स्वयं मथि-
तम् । नात्र मृज्जाण्डे पाकः किंवांश्वेत्ये पात्रे चतुःसक्तौ न तु वर्तुते । तच्च पात्रं
यथा कया [वि]च्छिन्नशाखया न कर्तव्यं किंतु वाय्वाद्यभिघादेन स्वयमेव
पतितया निष्पादनीयम् । कर्णाः स्वण्डिततण्डुलाः । अकर्णा अस्वण्डिताः । तत्र
स्वण्डितैः पयसि बृहस्पतेश्चरुर्निष्पादनीयः । अस्वण्डितैस्तु मिश्रस्याऽऽज्ये चरुः ।
स्वयंकृता शास्त्रीयोद्धननादिरहिता । स्वयंदिनं समन्त्रकशास्त्रीयच्छेदनमन्तरेणैव
स्वण्डितम् । स्वयंकृत इध्मः । अत्रापि शास्त्रीयसंपादनमन्तरेणैव निष्पन्नः ।

तपिमं विधिमनूय द्वयोर्हविषाजयोः संसर्गं विधत्ते—

“मैत्रावाहंस्पर्शं भवति । श्वेतयै श्वेतवत्सायै दुग्धे (७) । नार्हंस्पर्शे मैत्र-
मपि दधाति । ब्रह्म चैवास्मि क्षत्रं च सर्माची दधाति । अथो ब्रह्मन्नेव सर्वं
प्रतिष्ठापयति ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

नार्हंस्पर्शे चरुपात्रेऽग्रावधिश्रिते तस्योपरि मैत्रं चरुपात्रमपि दध्यात् । तथा
सति बृहस्पतिरूपा ब्राह्मणजातिर्मिवरूपा क्षत्रियजातिश्चेत्युभयमस्मै सम्यक्संपा-
दितं भवति । किंचाऽऽधारभूते ब्राह्मण एव क्षत्रियजातिमाधेतत्वेन प्रतिष्ठापि-
तवान्भवति । पाठक्रमेण पश्चात्प्राप्तं नार्हंस्पर्शप्रचारमपवादितुं विधत्ते—

“नार्हंस्पर्शेन पूर्वेण प्रचरति । मुत्तव एवास्मै ब्रह्म स२१यति । ब्रह्मन्नेव
क्षत्रमन्वारम्भवति ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

स्वयंशब्दानामभिप्रायमाह—

“स्वयंकृता वेदिर्भवति । स्वयंदिनं बर्हिः । स्वयंकृत इध्मः । अनभिजितस्या-
भिजित्यै । तस्माद्वाज्ञापरण्यमाभिजितम् ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ३]
इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषामभिधानम्)

यद्देशजातं युद्धप्रयासेन पूर्वमभिमजितं तस्याध्यभिजयः स्वयंकृतादिना भवति । यस्मादेवं तस्माच्छोकेऽपि राज्ञामरण्यं युद्धप्रयासमन्तरेणवाभिमजितं दृश्यते । दक्षिणां प्रशंसति—

“ सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृद्धयै (८) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पुरा स्विष्टकृतोऽध्वर्युरयं न इति संजपेत् ॥ [इति] ।

अथ मीमांसो ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वेदिः स्वयंकृतेत्यादौ प्र(प्रा)कृतं सर्वमाचरेत् ।

लुप्तार्थं बाध्यतां वाऽऽद्यश्चोदकप्रापितत्वंतः ॥

अपेक्षासत्त्वियोग्यत्वहानिरुद्धननादिकम् ।

बाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यते ” ॥

“ रत्निनामेवानि हवींश्चि ” इतिवाक्येन राजसूये रत्निनामकानां देवानां संबन्धीनि कानिचिद्धवींश्चि दशपूर्णमासेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि । ऊर्ध्वं भेषाबाह्वस्पर्त्ये हविषि श्रूयते—“ स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनं बार्हिः स्वयंकृत इधमः ” इति । इष्टाबुद्धननेखननपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिर्निष्पाद्यते । स्पर्त्येनोत्तमां त्वचमुद्धन्ति । देवस्य सवितुः सव इति खनति । स्पर्त्येन वेदिं परि-
गृह्णातीति तद्विधानात् । यज्ञस्य घोषदसत्त्वियोग्यत्वहानिरनुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रिच्छिन्नं बार्हिः संपाद्यते । त्रीन्परिधीनित्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिधमः सिध्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां वारयितुं स्वयमित्युक्तम् । यथास्थित एव तु प्रदेशो वेदित्वेन स्वीकर्तव्यः । इष्टाबार्हिषी अपि स्वत एव च्छिन्ने शास्त्रीयच्छे-
दननिरपक्षे ग्रहीतव्ये इत्यर्थः । तत्र संशयः । लुप्तार्थंलुप्तार्थं च सर्वमङ्गजातं विकृतावनुष्ठेयमुत लुप्तार्थं वर्जनीयमिति । चोदकस्य साधारणत्वात्सर्वमनुष्ठेयमि-
त्याद्ये पक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः—अङ्गनी सङ्गैरुपकृतः फलं साधयति । तथा सत्य-
ङ्गिनोऽङ्गकृष उपकारे साक्षादपेक्षा । उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यासन्नश्चाङ्गिनं
प्रत्यङ्गैर्मन्य उपकारः । योग्यताऽपि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकारस्यैवास्ति न त्वङ्ग-
नाम् । वेदिनिष्पादनलक्षणदृष्टोपकारयुक्तानि प्रकृताबुद्धननाद्यङ्गानि । विकृतौ
वेद्याः स्वतः सिद्धत्वेन निष्पादनेऽप्युपकारो लुप्यते । उपकारद्वारोपकारकाणांमा-
काङ्क्षासंनिधियोग्यत्वान्बुद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मादुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि ।

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

सोऽयं चोदकप्रापितस्थोऽननाद्यनुष्ठेयस्वप्नस्यस्य आन्तिस्वनिश्चयो बाध उच्यते ।
चोदकस्य त्वदुत्तोपकारैरुपकारद्वारेणाऽऽकाङ्क्षासंनिधियोग्यतायुक्तैर्हविरासाद-
नाधत्तैश्चरितार्थता संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

भवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ गृ॒हप॑तये पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑-
पति॑ कृ॒ष्णा॒नीं व्री॒ही॒णां॑ सोमा॒य वन॑स्पतये
इ॒यामा॑कं च॒रुः॑ संवि॒त्रे स॒त्यप्र॑सवाय पुरो॒डाशं॑
द्वाद॑शकपालमाशुनां व्री॒ही॒णां॑ रु॒द्राय॑ प॒ञ्चा-
पतये॑ गा॒वीधु॑कं च॒रुं बृ॒हस्प॑तये वा॒चस्प॑तये
मैवा॑रं च॒रुमि॑न्द्राय ज्ये॒ष्ठाय॑ पुरो॒डाश॑मेकाद-
शकपालं॒ महा॑व्री॒हीणां॑ मि॒त्राय॑ स॒त्यायाऽऽ-
म्हानीं॑ च॒रुं वरु॑णाय ध॒र्मप॑तये यव॒मयं॑ च॒रुः॑
संवि॒ता त्वा प्र॑स॒वानां॑ सुव॒ताम॑ग्निर्गृ॒हप॑तीनां॒
सोमो॑ वन॒स्पती॑नां॒ रु॒द्रः प॑ञ्च॒नाम् (१)
बृ॒हस्प॑तिर्वा॒चामि॑न्द्रो ज्ये॒ष्ठानीं॑ मि॒त्रः स॒त्यानां॑
वरु॑णो ध॒र्मप॑तीनां ये दे॒वा दे॒वसु॑वः स्थ त इ॒म-
मा॑भु॒ष्या॒यण॑मनमि॒त्राय॑ सुव॒ध्वं म॑ह॒ते क्ष॒त्राय॑
म॒ह॒त आ॑र्धि॒पत्या॑य म॒ह॒ते जा॑न॒राज्या॑यैष वो
भर॑ता राजा सोमोऽस्माकं ब्रा॒ह्म॒णानां॑ राजा
प्रति॑ त्य॒जाम॑ रा॒ज्यम॑थायि स्वां त॒नुवं॑ वरु॒णो

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

अशि॒ध्वे॒च्छु॒चे॒र्मि॒त्रस्य॒ अत्यां॒ अभु॒माम॑न्महि
म॒ह॒त॒ ऋ॒तस्य॒ नाम॒ सर्वे॒ वा॒ता वरु॑णस्याभू-
वन्वि॒ मि॒त्र ए॒वैर॑रातिम॒तारी॑दसूषु॒दन्त॒ य॒ज्ञियां
ऋ॒तेन॒ व्यु॒ त्रि॒तो ज॑रि॒माणं॒ न आ॒न॒इ॒वि॒ष्णोः
ऋ॒मो॑ऽसि॒ वि॒ष्णोः॒ क॒ान्तम॑सि॒ वि॒ष्णोर्वि॑क॒ान्त-
म॑सि (२) ।

(पशूनां वाताः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति॒ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नक्षत्रे रत्निनां हवींष्यभिषेचनीयस्य दीक्षणीया चेत्येतावदुक्तम् । दशमे देव-
सुवां हवींष्युच्यन्ते । तानि चाभिषेचनीयगतस्माग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्यानुनिर्वा-
प्याणि । तथा च बौधायनः—“सह सोमौ क्रीणात्यभिषेचनीयाय दशपेयाय च
सह परिवहत्यर्धं राक्षः पुरोहितस्य गृहे दशपेयार्धं निदधात्यग्नीषोमीयस्य पशुपु-
रोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति समानं तु स्विष्टकृद्विष्टम् ” इति ।
तान्येतानि हवींषि विधत्ते—

अग्नय इति । गृहपत्यादीन्यग्न्यादिवेवताविशेषणानि । सत्यप्रसवायामो-
घाभ्यनुष्ठानाय । ✕षष्टिभिरेव दिनैः पच्यमाना आशुग्रीहयः । स्थूलबीजं महा-
ग्रीहयः । आम्बा घान्यविशेषाः । तेष्वेतेषु विधिषु भूयमाणा देवताः प्रशंसति—

“ देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानां सवाः । त एवासौ
सवान्प्रयच्छन्ति । त एव सुवन्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीनां सुवते । सोमो वनस्प-
तीनाम् । रुद्रः पशूनाम् । बृहस्पतिर्वाचाम् । इन्द्रो ज्येष्ठानाम् । मित्रः सत्यानाम्
(१) । वरुणो धर्मपतीनाम् । एतदेव सर्वं भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ४] इति ।

यान्यग्नये गृहपतये इत्यादिभिरुत्पत्तिविधिभिर्विहितान्यष्टौ हवींषि तान्येतानि

✕ विंशत्याद्याः सदैकत्वे इति कोशात्पट्येवेति युक्तम् ।

(राजसूयविधवाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

देवसुवां संधन्वीनि । भाविनी(न्या) संज्ञया यजमानो देवस्त्वं सुवन्तेऽनुजानन्ती-
त्यग्न्यादयो देवसुवः । यावन्तो विधिवाक्येष्वग्न्यादयः श्रूयन्त एतावन्त एव
देवानां मध्ये सवा अभ्यनुज्ञातारः । अतस्त एवाग्न्यादयोऽस्मै यजमानाय सवा-
न्वेवेचितानैर्भयविशेषान्प्रमच्छन्ति । तेऽग्न्यादय एने यजमानं सुवन्त ईश्वरो यथा
मवति तथाऽभ्यनुजानन्ति । तत्राग्निरेवैनं यजमानमन्येषां गृहपतीनामीश्वरमनुजा-
भाति । एवमन्यवापीश्वरं सुवत इति योज्यम् । सोमो वनस्पतीनां रुद्रः पशूना-
मित्यनयोर्वन्ये सविता सत्यप्रसवानामित्यध्वाहर्तव्यम् । स्वभृत्यान्परैश्वर्यार्थ-
मयोवा या अभ्यनुज्ञास्तासामीश्वरं करोतीत्यर्थः । गृहपत्यादीन्धर्मपत्यन्तान्मति
यत्स्थामित्वमेतदेव लोकेऽपेक्षितं सर्वमैश्वर्यम् ।

उक्तानां हविर्विधीनां संनिधौ सवितेत्यादयो मन्वा आज्ञाताः । तत्र कल्पः—
“पुरस्तात्स्विष्टकृतः सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति व्रता यजमानस्य हस्तं
गृह्णाति ” इति । पाठस्तु—

सविता त्वेति । सविता हविर्विधौ तृतीयो देवः । सोऽत्र प्राधान्यात्प्रथमं
निर्दिश्यते । यजमानस्य स्वभृत्येषु ऐश्वर्यार्थमनुज्ञाः प्रसवाः । हे यजमान त्वां
सविता तेषां प्रसवानां स्वामित्वेन सुवतामभ्यनुजानातु । एवमुत्तरत्र त्वां सुवता-
मिति पदद्वयानुषङ्गेण योजनीयम् । हे देवा अग्न्यादयो ये यूयं देवसुवो यज-
मानमेरकाः स्थ ते यूयमियं यजमानमागुण्यामणममुष्य देवदत्तस्य पुत्रममुष्य
यज्ञदत्तस्य पौत्रं चानमिषाय अन्नुराहित्यार्थं सुवध्यमभ्यनुजानीष्वम् । किंच
महते क्षत्रायानुत्तमक्षत्रियकुलाय, महत आधिपत्यायामतिहृतनियमनसामर्थ्याय,
महते जानराज्याय जनसंबन्धि यद्राज्यं तच्च सागरपर्यन्तभूमिदिव्यत्वान्महत्सर्व-
भौमत्वाय सुवतामित्यर्थः । विधत्ते—

“सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति हस्तं गृह्णाति प्रसूत्यै” [ब्रा० का०
१ म० ७ अ० ४] इति ।

मन्वगतधोमैध्यमोत्तमभागधोः स्पष्टार्थतामाशीः परतां च दर्शयति—

“ये देवा देवसुवः स्येत्याह । यथामजुरेवैतत् । महते क्षत्राय महत आधि-
पत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० १
म० ७ अ० ४] इति ।

एव इति । “कल्पः—अथैनं रत्निभ्य आवेदयत्येव वो भरता राजेति” इति ।

हे भरता राजन्वैश्यादयो धनिका एव यजमानो युष्माकं राजा । एनं स्वा-
मिनं यथोचितं सेवध्वमित्यभिप्रायः ।

(राजसूयविषयाणां देवसुतां हविषामभिधानम्)

सोमोऽस्माकमिति । कल्पः—“ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जयति ” इति ।

सोम उर्चेमो देवो राजा न त्वधमो यः क्षत्रिय इत्यर्थः ।

भरतानामिव ब्राह्मणानामप्ययमेव राजेति प्रार्थि वारयितुं व्याचष्टे—

“ एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात्सोम-
राजानो ब्राह्मणाः ” [ब्रा० का० १ म० ७ अ० ४] इति ।

यस्मान्मन्त्रेण ब्रह्मा स्वकीयं राजानं विमज्य निर्दिष्टवांस्तस्माच्छ्लोकेऽप्येभिष्टो-
मादियोगेषु सोममेव राजशब्दोपहितैः सोम राजन्नेत्यवरोहेत्यादिभिर्मन्त्रैरुप-
चरन्ति ।

कल्पः—“ प्रति त्यजाम राज्यमधाधीति वारुणीभ्यां यजमानो मुखं विमूढे ”
इति । पाठस्तु—

प्रति त्यदिति । अतस्य नामेत्यन्त आद्यो मन्त्रः । सर्वे जाता इत्यादिर्द्वितीयः ।
त्यदाज्यं महत् इत्यादि जानराज्यायेत्यन्तं यन्पूर्वमभिहितं तदाज्यं नाम नमनीयं
यजमानस्य यथाऽवश्यं भवति तथा प्रत्यधायि वरुणेन प्रतिष्ठापितम् । वरुणः
स्वां तनुमधिभेदाभिधानम् । वरुणो धर्मपतीनामिति मन्त्रेऽभिधानाद्धर्मपतीन्पुण्य-
वान्प्रति यजमानस्य स्वामित्वमभ्यनुजानती वरुणस्य स्वकीयो तनुः । वरुण-
शब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एवाग्न्यादिदेवास्तत्तदनुज्ञार्थं स्वस्वतनुमा-
भितवन्त इति द्रष्टव्यम् । वयमपि नृचेर्भिन्नस्यानुज्ञया यत्याः कर्मयोग्या अभूव ।
मित्रः सत्यानामिति मन्त्रेऽभिहितत्वात् । मित्रशब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
अत एवाग्न्यादिदेवैरनुज्ञाता वयं महत् अतस्य प्रौढस्य यज्ञस्य नामाप्तमहि
राजसूयं कर्म कुर्म इति नामधेयं सर्वदा मय्यामहे । किंच, ऋत्विजः सर्वे
वरुणस्यानुज्ञया जाताः कर्मयोग्या अभूवन् । मित्रशब्देनाग्न्यादयः रक्षकत्वेनाऽऽ-
गमनैररातिं वैरिणं विशेषेणालारोद्धुयं यथा वैरिणमातिसङ्घमामस्तथाऽकरोत् ।
यज्ञिया ऋत्विजः कृतेन यज्ञेनासूपदन्त रक्षितवन्तः । त्रिभिर्ब्राह्मणादिभिर्वर्णैर्वा-
गेषु विस्तार्यत इति त्रितोऽग्निः । स नोऽस्माकं जरिमाणं जरया शैथिल्यं व्यु-
विशेषेणोद्धृत्याऽऽनह्यायुष्यं व्यापितवान्भवति । दीर्घायुष्यं कृतवानित्यर्थः । तदिदं
मन्त्रद्वयं पादशो व्याचष्टे—

(राजसूयविषयाणां देवसुवां हविषामभिधानम्)

“यति त्वन्नाम राज्यमधायीत्याह (२) । राज्यमेवास्मिन्प्रतिदधाति । स्वां तनुवं वरुणो अशिभेदित्याह । वरुणसवमेवावरुन्वे । शुचेर्भिन्नस्य त्रत्या अभूमे-
त्याह । शुचिमेवैनं त्रत्यं करोति । अगन्महि महत् ऋतस्य नामेत्याह । मनुत एवैनम् । सर्वे जाता वरुणस्याभूवन्तित्याह । सर्वजातमेवैनं करोति । वि भिन्न एवैरराविमतारीदित्याह (३) । अरातिमेवैनं तारयति । असूषुदन्त यज्ञिया ऋतेनेत्याह । स्वदयत्येवैनम् । व्यु त्रितो जरिमाणं न आनडित्याह । आयुरे-
वास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ४] इति ।

वरुणसवं वरुणस्थानुज्ञाम् । एनं राजसूयं मनुत एष पुनः पुनः कर्तुमिच्छ-
त्येव । सर्वेष्वर्घ्यप्रभृतयो जाता व्रतयोग्या यस्य यजमानस्यासौ सर्वजातः ।
एनं यजमानमरातिं तारयति वैधितिक्रमं कारयत्येव । एनं यज्ञं स्वदयत्येव स्वावू
करोत्यविघ्नेन पाठयत्यर्थः । मुखमार्जनं विधत्ते—

“द्वाम्यां विमुष्टे । द्विपाद्यजमानः यतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ४] इति ।

पुरतो निर्वाण्यस्यानुनिर्वाण्यैः सहैव स्विष्टकृदवदानं विधत्ते—

“अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपालस्य देवसुवां च हविषामग्नये स्विष्टकृते
समवद्यति । देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ४] इति ।

एकत्राधीषोमौ देवता, इतरत्राष्टावग्न्यादिदेवताः । एवमुभयतो देवताभिर्यज्ञस्य
परिश्रमः । कल्पः—

“विष्णोः क्रमोऽक्षीति त्रीन्विष्णुक्रमान्माचः करावति ” इति । पाठस्तु—

विष्णोरिति । वाजपेये रथसमीपगमने व्याख्यातम् । विधत्ते—

“विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाहोक्तानभिजयति (४) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ४] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“सवितेति स्वाभिहस्तं ब्रह्मा गृह्णीत एष वः ।

रत्निभ्यः स्वाभिर्न ब्रूयात्तोमेति ब्रह्मणो जपः ॥

यदिद्वाम्यां मुखं स्वाभी मार्ष्टि विष्णोस्त्रिभिः करमः ।

दशमे अनुवाकेऽस्मिन्नष्टौ मन्त्रा उदीरिताः ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“नानाबीजेषु यागेषु वाग्विसर्गश्च पूर्ववत् ।

शङ्किते तद्विधौ तस्याविधित्वेन तु उत्तरम् ॥”

राजसूये नानाविधबीजयुक्ता यागाः भूताः—“अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपति कृष्णानां श्रीहीणारः सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम्” इत्या-
दिना । षष्ठ्यौ मणीतामणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृत आह्वानकाले
वाग्विसर्गः भूतः । स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र प्रथमे चरमे वा हविष्कृदाह्वानकाले
वाग्विसर्गो विकल्पित इति पूर्वपक्षे प्राप्ते चरम एवेति रायान्तः । अत्रेयं पूर्व-
पक्षिणोऽधिका चाकूत, न हस्तेन कण्डूयनं विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति ।
तत्रेदमुत्तरम्—विहितस्य चाकूतनियमनस्याविधित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो
वाग्विसर्गोऽनुद्यते, रागमातृत्वान्नासौ विधीयत इति । तस्मात्प्राप्तवाग्विसर्गोऽपि
चरम एव काले नियम्यते ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्भूयोऽपि वा सकृत् ।

चिकीर्षेत्प्राप्तयोगाणां भिन्नत्वान्न सकृद्भवेत् ॥”

राजसूये नानाबीजयागेषु सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव प्रयोज्यः । कुतः । स-
र्वावघातविषयायामेकस्मां चिकीर्षायां पठतत्वादिति प्राप्ते भूमः—तन्मन्त्रोऽवघात-
श्चोदकातिदेशेन प्राप्तो बीजेषु प्रयुज्यते । तण्डुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः ।
पुनर्बीजान्तरे तण्डुलमिष्यतये समयस्यावघातस्य प्रयोज्यत्वादसकृन्मन्त्रपाठः ।
अवघातमसकृन्मन्त्रमपि उदाहृतोऽप्यत्र मन्त्रविषयलाभादनुस्मारितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ऋग्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अथैतः स्थापां पतिरसि वृषांऽसूयमिर्वृषसे-
 नोऽसि वज्रक्षितः स्थ मरुतामोजः स्थ सूर्य-
 वर्चसः स्थ सूर्यत्वचसः स्थ मान्दाः स्थ
 वाशाः स्थ शक्ररीः स्थ विश्वभूतः स्थ जन-
 भूतः स्थाभेस्तेजस्याः स्थापामोषधीनां रसः
 स्थापो देवीर्मधुमतीरगृह्लन्नूर्जस्वती राजसूयाय
 चितानाः । यामिर्मिजावरुणावभ्यषिञ्चन्त्यामि-
 रिन्द्रमनयजत्यरातिः । राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त
 स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रमुभ्यै दत्त ॥१॥

(अत्येकादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे देवसुषां हवींष्युक्तानि । एकादशेऽभिषेकार्थजलविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।
 कल्पः—“अपां ग्रहांगृह्णात्याग्नीध्रे वायव्यैर्गृह्णन्ते षोडश सप्तदश वा महा
 गृह्णन्ते तावन्त एव ग्रहा गृह्णन्ते, अर्थतः स्थेति सारस्वतीष्वप्सु हुत्वैतेनैव
 मन्त्रेण गृह्णात्येकमुत्तरैरेण जुहोति तेन गृह्णाति, अपां पतिरिति समुद्रियाः
 सैन्धवीर्वाप्सो वाऽन्यः पुनदः स्थात्पुरुषे पश्यौ वाऽभ्यवेदे प्रतीपमन्य ऊर्मिर्बु-
 ध्यत्यन्धीपमन्यो वृषाऽसीति यः प्रतीपं वृषसेनोऽसीति योऽन्वीपं वज्रक्षित इति
 कृप्यानां मरुतामोज इति याः प्रतीपं गच्छन्ति हादुर्नीनां वा प्रभावरीः स्थेति
 यो उत्स्यन्दिता तत्रैव मत्यवसिच्यन्ते परिवाहिणीः स्थेति परिनदीनां सूर्यवर्चस
 इत्यातपति वक्ष्याणां सूर्यत्वचस इति यासु रूप्याणि परिदृश्यन्ते मान्दा इति
 स्थावरानां वाशा इति पुण्याणां शक्ररीः स्थेति गोरुल्बानां विश्वभूत इति पयसो

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्जजलविषयमन्याणामभिधानम्)

अनभृत इति दध्नोऽग्नेस्तेजस्या इति घृतस्यापामोषधीनां रक्त इति मधुनोऽपो
देवीर्मधुमतीरगृह्णन्ति सवन्न होमे ग्रहणे चानुषजति राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त
स्वाहेति होमसंयुक्ते राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मे दत्तेति ग्रहणसंयुक्ते ” इति ।

सूत्रार्थो मन्त्रव्याख्यान एव स्पष्टी भविष्यति । प्रभावरीः स्थ परिवाहिणीः
स्थेति मन्त्रद्वयं शास्त्रान्तरगतम् । अत्र मन्त्रपाठस्तु—

अर्थेत इति । हे सारस्वत्य आपो यूयमर्थेतः स्थ, अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य
सारस्वत्या नद्या तकाशाद्यशदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः, यूयं तथाविधाः स्थ ।
समुद्रं कांचिन्दीं पुनर्वं वा संबोध्याणां पतिरसीत्युच्यते । त्वदीयं जलं गृह्णा-
मीत्यभिप्रायः । हे प्रतीपं युध्यन्मूर्मे त्वं वृषाऽस्ति सेचकोऽसि । हेऽन्वीपं युध्य-
न्मूर्मे त्वं वृषतेनोऽस्ति सेचनक्षमा सेना जलराशिरूपा यस्यासौ वृषसेनः । पुरुषे
पशौ वा नदीमुत्तरीतुं प्रविष्टे सत्युपरिभागस्थ ऊर्मिः प्रवाहस्योर्म्यन्तरेण युध्यति,
अधोभागस्थः प्रवाहानुकूलः सहसा गच्छन्मूर्म्यन्तरेण युध्यति, तदुभयमशोकम् ।
हे कूप्या आपो यूयं व्रजक्षितः स्थ, व्रजे गोष्ठवद्ब्रह्मणां निवासयोग्ये
कूपस्थाने क्षियन्ति निवसन्तीति व्रजक्षितः । हे प्रतीपगामिन्य आपो यूयं मरु-
तामोजः स्थ वायूनां बलरूपा भवत । आवर्तादिषु वायुना प्रतिहताः सत्यः
प्रतीपं गच्छन्ति । हे आतप्युक्तवृष्टिसंबन्धिन्य आपो यूयं सूर्यवर्चसः स्थ,
सूर्यवद्वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । हे सूर्यादिप्रतिबिम्बग्राहिण्य आपो
यूयं सूर्यत्वचसः स्थ, सूर्यस्य त्वक्शरीरं प्रतिबिम्बरूपेण यास्तु तिष्ठति ताः
सूर्यत्वचसः । हे स्थावरा आपो यूयं मान्दाः स्थ गत्यभावान्मन्दरूपाः
स्थ । हे नीहारगता आपो यूयं वाशाः स्थ वश्या भवत ।
नीहारो हि नदीप्रवाहवन्मनुष्यगतिं न प्रतिबध्नाति ततो वश्यत्वम् । गोर्गर्भ-
वेष्टन उल्ने स्थिता हे आपो यूयं शक्ररीः स्थ गर्भरक्षणे शक्रा भवत । हे
क्षीरगता आपो यूयं विश्वभृतः स्थ, विश्वं विभ्रतीति विश्वभृतः । क्षीरेण हि
माणिजातं पुष्यते । हे दधिगता आपो यूयं जनभृतः स्थ । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।
हे घृतव्रवरूपा आपो यूयमग्नेस्तेजस्याः स्थ, ज्वालात्पत्वाद्घृतमग्नेस्तेजस्तेन
भवस्तेजस्याः । हे मधुद्वरूपा आपो यूयमपामोषधीनां रक्तः स्थ । पुष्परक्त-
जन्यत्वादुभयसारत्वं प्रसिद्धम् । राजसूयार्थं चितानाश्विन्तयन्त कात्विजोऽपोऽगृ-

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्यजर्हविषयमन्त्राणामभिवानम्)

हणन् । कीदृशीः । देवीर्दीप्यमाना मधुमतीर्षधुरा ऊर्जस्वतीर्बिलपदाः । ता एव पुनर्विशोष्यन्ते—याभिरद्भिर्देवताः पूर्वं मिमावकृणावभ्यविश्व-
न्पुनरपि याभिरद्भिररातीः शत्रुनतिक्रम्येन्द्रमनयस्तादृशीरपो गृह्णातित्यन्वयः । हे आपो यूयं राष्ट्रप्रदत्ताद्यजमानाया राष्ट्रं दत्त स्वाहा तुभ्यमिदं स्वाहुतम् । हे आपो राष्ट्रप्रदत्तादमुष्मै रामधुधिक्षिरादिवर्मणे राष्ट्रं दत्त । अनर्थेत्यादिषु पञ्चद-
यासु मन्त्रेष्वपि देवीरित्युगियं शेषत्वेनानुषज्यते । स्वाहाकारान्तो राष्ट्रदा इति मन्त्रो होमकाले शेषत्वेनानुषज्यते । तद्वहितस्तु ग्रहणकाले । विधत्ते—

“ अर्थेतः स्येति जुहोति । आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णाति । अथो हवि-
ष्कृतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

एताः सरस्वत्यादिनदीगता अपो निष्क्रीय निःशेषेण कीत्वा । किंचाऽऽ-
हुता हविष्कृता हवीरूपत्वं प्रापिता भवन्ति । आप्यहोमस्यभिधारणरूपत्वाद् । होमादुर्ध्वमनेन मन्त्रेण ग्रहणं विधत्ते—

“ बहन्तीनां गृह्णाति । एता वा अपाः राष्ट्रम् । राष्ट्रमेवासौ गृह्णाति ।
अथो भियमेवैनमभिवहन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

सरस्वत्यामन्यस्यां वा मद्यां मवाहरूपा बहन्त्यस्तासां सकाशाद्गृह्णीयात् ।
एता एव बहन्त्यः कुल्पाकूपेण बहुविधसंस्मोपकारित्वादपां राष्ट्रमित्युच्यते ।
तद्यज्ञेन यजमानार्थं राष्ट्रं कृतं भवति । किंचैनं यजमानं प्रति भियं बह-
न्ति । क्षीलिङ्गपुलिङ्गस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ अपां पतिरसीत्याह । मिथुनमेवाकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ५] इति । यजमानस्य सस्याभिवृज्ये जलसंपर्शं पदर्शयति—

“ वृषाऽऽर्यूर्धिरित्याह (१) । ऊर्मिमन्तमेवैनं करोति ” [ब्रा० का० १
प्र० ७ अ० ५] इति । स्वाधीनसेनायुक्तत्वं दर्शयति—

“ वृषसेनोऽसीत्याह । सेनामेवास्य सःश्यति ” [ब्रा० का० १ प्र०
७ अ० ५] इति । वैश्यादिप्रजासंपत्तिं दर्शयति—

“ प्रजक्षितः स्येत्याह । एता वा अपां विशः । विशमेवासौ पर्युहति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

नगरस्थितवैश्वदेवकूपे सर्वदाऽवस्थानाद्वैश्यत्वम् । अन्नप्राप्तिं दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्थजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

“ मरुतामोजः स्थेत्याह । अजं वै मरुतः । अजमेवावरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । राष्ट्रस्य वैर्यनभिभवरूपं तेजो दर्शयति—

“ सूर्यवर्चसः स्थेत्याह (२) । राष्ट्रमेव वर्चस्क्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । सत्यानुतप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं दर्शयति—

“ सूर्यत्वचसः स्थेत्याह । सत्यं वा एतत् । यद्वर्षति । अनुतं यदातपति वर्षति । सत्यानुते एवावरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

आतपराहिताया वृष्टेः प्रभूतत्वेन कलपर्यन्तस्थापित्वादातपमुक्तायास्तद्वैपरीत्यम् । तर्बज सत्यं यस्तुमनृतं वर्जयितुं क्षमत्वं तयोर्वरोधः । वेदनं प्रशंसति—

“ नैम० सत्यानुते छदिते हि०स्तः । य एवं वेद ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

स्थिरास्वप्नु वर्जणादिकं विश्रम्भेण कर्तुं शक्यत्वाद्वाष्ट्रगतब्रह्मणवर्गस्वब्रह्मवर्षतं दर्शयति—

“ नान्दाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्षस्क्यकः (३) ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

नीहारे वश्यवस्य दर्शितत्वाद्वाष्ट्रस्यापि वश्यत्वं दर्शयति—

“ वाशाः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

उत्सवगतानामपां पशुसंबन्धात्पशुप्राप्तिं दर्शयति—

“ शक्ररीः स्थेत्याह । पशवो वै शक्ररीः । पशूनेवावरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । क्षीरस्थजलेन क्षीरसंपत्तिं दर्शयति—

“ विश्वभूतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव पयस्क्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । दध इन्द्रियमदत्वात्तज्जलेनेन्द्रियसंपत्तिं दर्शयति—

“ जनभूतः स्थेत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रियाभ्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । घृतस्य तेजोरूपत्वात्तेजःसमृद्धिं दर्शयति—

“ अग्नेस्तेजस्याः स्थेत्याह (४) । राष्ट्रमेव तेजस्क्यकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति । अबोधिरस्य मधुत्वाम्मधुसंपत्तिं दर्शयति—

“ अर्षापोषधीनाः रसः स्थेत्याह । राष्ट्रमेव पथव्यमकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

बह्वन्तीनां गृह्णातीति नदीमात्रमवाहे जलग्रहणं यदुक्तं तस्यानुकल्पत्वं द्योत-
यन्मुख्यकल्पं विधत्ते—

“ तारस्वतं ग्रहं गृह्णाति । एषा वा अर्षा पृष्ठम् । यत्तरस्वती । पृष्ठमेव-
न५ समानानां करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

तारस्वत्याख्यान्तदीविशेषादानीयमानः तारस्वतः । अर्षा पृष्ठं पृष्ठवदुपरि-
वर्तिनी प्रशस्तेत्यर्थः । पृष्ठमेव करोत्युक्तमेव करोतीत्यर्थः ।

आश्वान्तरगतेनैकेन मन्त्रेण सह षोडशसंख्यां विधत्ते—

“ षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकलो वै पुरुषः । यावानेव पुरुषः । तस्मि-
न्वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

षोडशसंख्याकाः कला अवयवा यस्येति षोडशकलः । एकादशेभ्यैः
पञ्चभूतैश्चोत्पादितत्वाच्छरीरस्य षोडशकलत्वम् ।

अर्घेत इत्यादीनां षोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं ग्रहणशेषत्वं च पूर्वं विहि-
तम् । अर्घेतः स्थेति जुहोति बह्वन्तीनां गृह्णातीत्यभिधानात्तत्रोभयत्रावस्थितौ
षोडशसंख्यां तस्य प्रज्ञांसति—

“ षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वाविंशशसंपद्यन्ते । द्वाविंशदक्ष-
राऽनुष्टुप् । वागनुष्टुप् सर्वाणि छन्दांसि । वाचैवैन५ सर्वेभिश्छन्दोभिरभिधि-
यति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ५] इति ।

अनुष्टुप्छन्दसोऽक्षरसंघातमामित्वाद्वाग्यत्वम् । अनुष्टुभो वा इमानि जायन्त
इति तापनीये सर्पजगद्येतुत्वाभिधानात्सर्वच्छन्दोरूपत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ तारस्वतीजलेऽर्घ्येति होमः सामुद्रिके त्वपाम् ।

वृषाऽसीति मवीपोर्मावन्वीपोर्मा पुनर्वृष ॥

मज कृष्पासु मरुता वायुप्रतिहतास्वथ ।

सूर्यश्चाऽऽ(वाऽऽ)तपवृष्टासु सूर्यविम्बयुतासु च ॥

मान्दाः स्थिरासु वाशाः स्थ नीहारस्थासु शकरीः ।

गवोत्थस्थासु विधेति क्षीरगासु जनेति तु ॥

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्वाणामभिधानम्)

दधिगासु घृतस्थासु त्वमेर्मधुगतासु तु ।

अपामपः सर्वशेष ऋगेषा राष्ट्रदा इति ।

स्वाहान्तो होमगोऽन्यस्तु ग्रहणे दश पञ्च च ॥ ११ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यपक्षाण्डेऽष्टमपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं
महि बर्चः क्षत्रियाय बन्वाना अनाधृष्टाः सीद-
तोर्जस्वतीर्महि बर्चः क्षत्रियाय दधतीरनिभृष्ट-
मसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दाशर्मसि
शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्चन्द्रेणामृता
अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चितानाः । सध-
मादो युग्मिनीरूर्ज एता अनिभृष्टा अपस्युषो
वसानः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्यमपा*
शिशुः (१) मातृर्तमास्वन्तः । क्षत्रस्योल्बं-
मसि क्षत्रस्य योनिरस्याविज्ञो अग्निर्गृहपतिरा-
विज्ञ इन्द्रो बृद्धश्रवा आविज्ञः पूषा विश्ववेदा
आविज्ञौ मित्रावरुणावृतावुधावाविज्ञे धावा-
पृथिवी धृतवते आविज्ञा देव्यदितिर्विश्वरूप्या
विज्ञोऽयमसावामुष्यायणोऽस्यां विर्यास्मिन्राष्ट्रे
महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते
जानराज्यायैष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं
आज्ञाना* राजेन्द्रस्य (२) वज्रोऽस्ति वार्ज-

अस्त्वयाऽयं वृत्रं वंष्याच्छत्रुर्वाधनाः स्थ पात
 मां प्रत्यञ्चं पात मां तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पात
 दिग्भ्यो मां पात विश्वोभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः
 पात हिरण्यवर्णावुपसां विरोकेऽयःस्थूणावु-
 दितौ सूर्यस्याऽऽरोहतं वरुण मित्रं गर्तं तत-
 श्चक्षायामदितिं दितिं च (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 षमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशोऽभिषेकजलमन्त्रा उक्ताः । द्वादशे तज्जलसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ देवीराप इति पौवसे सृते ग्रहान्समवनीय ” इति ।

अप्सु जातो बृक्षविशेषो वेवसस्तेन निर्मितं क्षोणकलशसदृशं पात्रं ततं तस्मि-
 न्नते वायव्यैर्गृहीतास्ता अपोऽवनयेत् । पाठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्यो नानापात्रेषु गृहीता सूर्यं क्षत्रियाय राज्ञे
 महि बर्चो बन्वाना महत्तेजः संपादयन्त्यः परस्परं संसृज्यध्वम् । कीदृश्यः कीदृ-
 षीभिः सह । मधुमतीर्मधुरा मधुमतीभिर्मधुरामिः सह ।

मन्त्रसामर्थ्येन परस्परं संसर्गः संपद्यत इति दर्शयति—

“ देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः संसृज्यध्वमित्याह । अरुणैर्वैनाः संसृजति ”
 [भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ अनाधुष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्ण्यं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सावधि-
 त्वा ” इति । पाठस्तु—

अनाधुष्टा इति । हे आपोऽनाधुष्टाः केनाप्यतिरस्कृता ऊर्जस्वतीः सारस्व-
 त्यः सीदत तिष्ठत । किं कुर्वत्यः । राज्ञे महद्बर्चो दधत्यः ।

मन्त्रसामर्थ्येनैवाऽऽसामुपवेशनमपि संपद्यत इत्याह—

“ अनाधुष्टाः सीदतेत्याह । अरुणैर्वैनाः सावधिति ” [भा० का० १ प्र० ७
 अ० ६] इति । विधत्ते—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्यजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

“अन्तरा होतुश्च धिष्णिमं ब्राह्मणाच्छस्तिनश्च सादयाते । आग्नेयो वै होता ।
ऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छस्ती । तेजसा वैवेन्द्रियेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृह्णाति ”
[जा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

य वो देवायामय इत्याद्याग्नेयशस्त्रपाठाद्धोताऽऽग्नेयः । इन्द्र त्वा वृषभं वय-
मित्याद्यैन्द्रशस्त्रपाठाद् ब्राह्मणाच्छस्तिन ऐन्द्रत्वम् ।

कल्पः—“ अनिभृष्टमसीति तस्मिज्जातमानं हिरण्यमवधाव ” इति । पाठस्तु—

अनिभृष्टमिति । हे हिरण्य त्वमनिभृष्टमसि यवादिवद्वह्निसंयोगेऽपि नितरां
भृष्टं नासि न भवसि । किंच वाचो बन्धुरसि । हिरण्यवत्तथा हि राजायात्या-
दीनां वाक्सर्वैराद्रियते । तपोजा अस्ति संतापयतोऽग्नेर्जातोऽसि । हिरण्यस्याग्निरे-
तत्त्वात् । तथा चाऽऽधानप्रकरणेऽग्निं प्रकृत्य श्रूयते—“ तस्य रेतः परापतत् ।
तद्धिरण्यमभवत् ” इति । सोमस्य दावमासि सोमस्य कथार्थं त्वं दत्तमसि ।
“ हिरण्येन क्रीणाति ” इति श्रुतेः ।

कल्पः—“ शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामीति तेनोत्पूय ” इति । पाठस्तु—

शुक्रा व इति । हे आपः शुक्रा वो दीप्तिमतीषुष्माञ्शुक्रेण दीप्तिमता हिर-
ण्येनोत्पुनामि । कीदृशीः कीदृशेन । चन्द्राश्चन्द्रेण । उभयोराह्लादकत्वं प्रति-
क्ष्य । अमुता अमृतेन । स्वादुत्वादापोऽमृताः । प्रियत्वाद्विरण्यममृतम् । पुनरपि
कीदृशीः । स्वाहाकारसंपादितहोमशुक्राय राजसूयाय चितानाः संपदिताः । विधत्ते—

“ हिरण्येनोत्पुनाति । आहुतये हि पवित्राभ्यामुत्पुनन्ति न्यायुच्यै(१) ”

[जा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

पात्रे स्थापितं हिरण्यं दर्भेण दीर्घसूत्रेण वा प्रग्रथ्य तत्सूत्रं हस्ताभ्यां धृतो-
त्पुनीयात् । आज्यं त्वाहुतयर्थं पवित्राभ्यामेवात्पूयते । आपस्त्वभिषेकार्था इत्या-
ज्याद्वायुच्यर्थं हिरण्येनोत्पवनम् । हिरण्यपरिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवोन्ध्रिये मतिरि-
ष्टति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वाजपेये शुपावरोहणप्रसङ्गे वाक्यमेतद्व्याख्यातम् । मन्त्रद्वयभागानामर्थो
लोकसिद्ध इति दर्शयति—

“ अनिभूष्टमसीत्याह । अनिभूष्टः सेतव् । वाचो बन्धुरित्याह । वाचो सेव बन्धुः । तपोजा इत्याह । तपोजा सेतव् । सोमस्य दावमसीत्याह (२) । सोमस्य सेतदात्रम् । शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामीत्याह । शुक्रा स्त्रायः । शुक्रं हिरण्यम् । चन्द्राश्चन्द्रेणेत्याह । चन्द्रो स्त्रायः । चन्द्रं हिरण्यम् । अमृता अमृतेनेत्याह । अमृता स्त्रायः । अमृतं हिरण्यम् (३) । स्वाहा राजसूयायेत्याह । राजसूयाय सेना उत्पुनाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

राजसूयाय राजसूयान्तर्गतं राजाभिवेकाय ।

कल्पः—“ सधमादो घुम्निनीरिति चतुर्वेदपात्रेषु व्यानयति पालाश औवम्बर आश्रये नैवश्रेष्ठे च ” इति । पाठस्तु—

सधमाद इति । वरुणः परस्यासु गृहस्थानीयारवस्तु अन्तर्मध्ये सधस्थे चक्रे ताभिरद्भिः सह स्थितिं छतवान् । कीदृशीषु परस्यासु । मातृतमासु । अतिशयेन मातरो मातृतमाः । अतिस्नेहमुक्ता मातरो हि पुत्रं पालयन्ति मियं तद्वत्पालयिष्य इत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । अपो शिशुः । मातृस्थानीयानामपौ पुत्रस्थानीयः । किं कुर्वन् । वसान एता अपो वस्त्रवदाच्छादयन् । कीदृशीरपः । सधमादः स्वान्तःस्थितेन वरुणेन सहैकस्मिन्देशे स्थित्वा तं वरुणं मादयित्रीर्हर्षयित्रीः । घुम्निनीर्दीप्तिमतीर्धनवतीर्वा । ऊर्जो बलहेतुभूताः । अनिभूष्टा यदादिवद्भर्जनायोग्याः । अपश्युवः कर्माणीच्छन्तीः । विधत्ते—

“ सधमादो घुम्निनीरूर्ज एता इति वारुण्यर्था गृह्णाति । वरुणसवयेवावरुणं ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वरुणसर्वं वरुणानुज्ञानम् । अथ एकत्वं मशंसति—

“ एकया गृह्णाति । एकथैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“ क्षत्रस्योत्त्वमसीति तार्प्यं यजमानः परिधत्ते । क्षत्रस्य योनिरसीति वैण्डुरमुष्णीषं द्वितयिं खेतं वैण्डुरमित्याचक्षते ” इति । तार्प्यं घृताक्तं वस्त्रम् । वाजपेथे व्याख्यातौ मन्त्रौ । विधत्ते—

“ क्षत्रस्योत्त्वमसि क्षत्रस्य योनिरसीति तार्प्यं शोष्णीषं च प्रदच्छति सधोनित्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

यजमानो राजत्वात्क्षत्रियः । ताम्योष्णिषधोरपि क्षत्रसंबन्धित्वे सयोनित्वं समानजातित्वं भवति । विधत्ते—

“ एकशतेन दर्भपुञ्जीलैः पवयति । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आत्मैक-
शतः (४) । यावानेष पुरुषः । तस्मिन्वीर्यं दधाति ” [जा० का० १ प्र०
७ अ० ६] इति ।

बहुभिर्दमैनाडीभिर्मुक्तमेकं काण्डं दर्भपुञ्जीलं, तादृशैरेकाधिकशतसंख्याकै-
र्यजमानं शोभयेत् । शतवीर्यः शतेन्द्रिय आत्मा यजमानजीवः शताधिकामे-
कत्वसंख्यां पूरयति । इव्यवयवभक्षणं कमेण विधत्ते—

“ दध्वाशयति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । उदुम्बरमाशयति । अन्वाद्यस्यावरुद्ध्यै ।
शष्पाण्याशयति । सुराबलिमेवैनं करोति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ०
६] इति ।

दध्ना इन्द्रियप्रियत्वात्तेनेन्द्रियावरोधः । उदुम्बरफलस्य मधुरत्वान्मृदुत्वाच्चातुं
योग्यत्वम् । शष्पाणि बालनृणानि । ब्रीहियवाङ्गुराणीत्यर्थः । तेषां सुराजनक-
त्वात्सुरात्वम् । सा च सुरा बलिः पूजा यस्य सोऽयं यजमानः सुराबलिः ।

कल्पः—“ आविन्नो अग्निरित्याविदो यजमानं वाचयन्बहिरुदानीय ” इति ।
आविद आवित्संज्ञका मन्त्राः सन्त । उदानीयाऽऽग्नीध्रीयाद्बहिर्नैःसार्व । पाठस्तु—

आविन्न इति । अग्निरिदानीं गृहपतिराविन्नोऽनेन कर्मणा गृहपतित्वं
लब्धवान् । इन्द्रः प्रवृद्धकीर्तिं लब्धवान् । पूषा विज्ञानं लब्धवान् । मित्रावरुणौ
सत्यवचनवृद्धिं लब्धवन्तौ । द्यावापृथिव्यौ नियमेन सर्वस्वव्यापाररूपं व्रतधारणं
लब्धवत्यौ । अदितिर्देवमाता च सर्वदेवशरीरयुक्तत्वं लब्धवती । देवतारूपान्बहुपु-
त्रानुत्पादयतीत्यर्थः । अयं पुरतो वर्तमानोऽसौ नरसिंहवर्माऽऽमुष्यायणोऽमुष्य राजे-
न्द्रवर्मणः पुत्रः पौत्रो वा । तादृशो यजमानोऽस्यां मजायामग्निन्वाष्ट्रे महद्भयः
क्षत्रत्वादिपूर्वव्याख्यातगुणेभ्यः पर्याप्तः सन्नाविन्नस्तान्गुणाल्लब्धवानित्यर्थः ।

एष च इति । कल्पः—“ एष वो भरता राजेत्युक्त्वा ” इति ।

पूर्ववदनेन मन्त्रेण यजमानं रत्निभ्यः प्रदाय “ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजा ” इति ब्रह्मा जपतीत्यर्थः । विधत्ते—

“ आविद एता भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति (५) ” [जा० का०
१ प्र० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानश्च)

एता आविश्म इत्याद्या आविस्संज्ञका मन्त्रवाचो वाचनीया भवन्तित्यर्थः ।
तेनैनं यजमानमाविदं गृहपतित्वादित्तामं प्रापयन्तीत्यर्थः ।

आयमन्त्रचतुष्टयपाठं प्रशंसति—

“ अग्निरेवैनं गार्हपत्येनावति । इन्द्र इन्द्रियेण । पूषा पशुभिः । मित्राव-
रुणौ प्राणापानाम्याम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

गार्हपत्यं गृहपतित्वम् । इन्द्रियेणावतीत्यनुवर्तते । पञ्चममन्त्रं प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स दिवमलिखत् । सोऽर्घ्येणः पन्था अभ-
वत् । स आविन्ने द्यावापृथिवी धृतम्रते इति द्यावापृथिवी उपाधावत् । स
आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्रारहत् । आविन्ने द्यावापृथिवी धृतम्रते
इति यदाह (६) । आभ्यामेव प्रसूतो यजमानो वज्रं आतृव्याय प्रहरति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

इन्द्रेणोद्यतस्य वज्रस्य तीक्ष्णतया धुलोके रेखा संपन्ना । सा च सूर्यस्य
मार्गोऽभवत् । तदानीं द्यौरुत्पाटनेन क्षुब्धा यदा वज्रमहारायानुज्ञां दत्तवती तदा
स इन्द्रोऽनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्यौ सेविता ताभ्यामनुज्ञातो वृत्राय वज्रं प्राह-
रत् । एवं यजमानोऽप्यनेन मन्त्रेण वैरिणे वज्रं प्रहरति । वज्रमन्त्रं प्रशंसति—

“ आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूपीत्याह । इयं वै देव्यदितिर्विश्वरूपी । अस्या-
मेव प्रदितिहति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति । भूमिरेव
काचिन्मूर्तिं धृत्वा देवमाताऽदितिरित्युच्यते । सप्तममन्त्रस्य पूर्वभागं प्रशंसति—

“ आविन्नोऽयमसाधामुष्यायणोऽस्यां विश्वस्मिन्राष्ट्र इत्याह । विश्वेवैनं रा-
ष्ट्रेण समर्धयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

विशा करप्रदायिन्या मजया गच्छेण सर्वसंस्थयुक्तेन भूमिविशेषेण च यज-
मानं समर्धयत्येव । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागमुत्तरौ च मन्त्रौ पूर्ववद्ब्रूयाच्चे—

“ महते स्रज्जाम महत आधिपत्याय महते जानराव्यायेत्याह । आशिषमे-
वेतामाशास्ते । एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह ।
तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः (७) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जघ्न इति धनुर्यजमानाय धमच्छति ” इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

इन्द्रस्येति । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य वज्रवत्प्रहारसाधनमसि । अतस्त्वयाऽयं यजमानो वैरिणं बध्यात् । विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जन्न इति धनुः प्रयच्छति विजित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

शस्त्रिवाति । कल्पः—“ शत्रुबाधनाः स्थेति त्रीन्बाणावतः ” इति ।

बाणा शस्त्रं तद्युक्ताग्रानित्यर्थः । त्रीनिषूत्रप्रयच्छतीति शेषः । हे इषवो यूयं शत्रूणां बाधका भवथ । विधत्ते—

“ शत्रुबाधनाः स्थेतीषून् । शत्रून्नेवास्य बाधन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति । प्रयच्छतीत्यनुवर्तते ।

कल्पः—“ पात मा प्रत्यञ्चमिति प्रदीयमानाननुमन्वधते ” इति । पाठस्तु—

पात मेति । यदा वैरी पुरतः स्थित्वा बाणं मुञ्चति तदानीमयं विध्यमानो बाणस्य प्रत्यङ्मुखो भवति । पार्श्वयोः स्थित्वा बाणमोक्षणेऽयं तिर्यग्भवति । पृष्ठतः स्थित्वा बाणमोक्षणे पलायमानोऽयमन्वग्भवति । हे मदीया बाणाः प्रत्यगादिरूपं मां पात परकीयेभ्यो यथोक्तप्रकारेण मां प्रत्यागच्छद्भ्यो बाणेभ्यो रक्षत । मुद्गकुशला हि स्वकीयैर्बाणैः परकीयानपसारयन्ति खण्डयन्ति वा । अतो मद्गस्तेऽवस्थिता हे बाणाः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो मां पात । न केवलं परकीयबाणेभ्य एव रक्षणं किंतु विश्वभ्यः सर्वाभ्यो नाष्ट्राभ्यो नाशहेतुभ्यः शत्रु-
लतपीडाभ्यो मां पात । मन्वस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—

“ पात मा प्रत्यञ्चं पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पतेत्याह । तिस्रो वै शरव्याः । मतीची तिरश्च्यन्ती । ताम्य एवैनं पान्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

शरव्या हिंसिकाः परकीयहेतमस्ताश्च पूर्वोक्तीत्या मत्यगादिरूपाः ।

मध्यमभागं व्याचष्टे—

“ दिग्भ्यो मा पतेत्याह । दिग्भ्य एवैनं पान्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वृत्तेशवर्तिनीषु दिक्षु स्थिताः संचिविग्रहकारिमनुष्ममुखेन (ण) वैरिणो

(राजसूयविधायानामभिवेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

भीषयन्ति । ताम्भ्यो दूरदेशवर्तिनीभ्यो दिग्भ्य एनं यजमानं हस्तस्था वाणाः पान्त्येव । तृतीयभागं व्याचष्टे—

“ विभाम्भ्यो मा नाहूभ्यः पातेत्याह । अपरिमितोद्वैनं पाति ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

अपरिमिताद्वहविषाद्ग्रामापहारादिरूपाद्वाधात् । कल्पः—

“ हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते ” इति ।

वेजुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ । पठस्तु—

हिरण्यवर्णाविति । हे वरुण शत्रुनिवारक वामहस्त, हे मित्र शत्रुमारक दक्षिणहस्त युवां गर्तमारोहन्तं, वेजुमुद्यतौ धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ रथस्थोपरिभागं गर्तसदृशमारोहन्तं परकीयबाणेभ्यो रक्षतम् । परितश्चर्मफलकादिभिराच्छादिते सति रथस्थोपरिभागो गर्तसदृशो भवति । आरोहणं कदा कर्तव्यमित्युच्यते— ऽषत्तां विरोके सूर्यस्योदितौ प्रतिदिनं शान्युषांसि सूर्योदयात्पूर्वभावीनि तेषां संकीर्णानि विशिष्ट आलोके प्रवर्तमाने सति यः सूर्यस्योदयस्तस्मिन्नुत्पजे सति । कीदृशौ बाहू । हिरण्यवर्णौ सुवर्णस्वाचितकवचपतिमौकेन हिरण्यवद्भासमानौ । अयःस्थूणौ लोहस्तम्भवदत्यन्तदृढौ । ततो रथारोहणादूर्ध्वमदितिष्वखण्डितां रथसेनां दिशि खण्डितां परसेनां च चक्षार्था क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् । विधत्ते—

“ हिरण्यवर्णावृषत्तां विरोक इति त्रिष्टुभा बाहू उद्वगृह्णाति । इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरिष्ठादात्मन्वते (८) ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

उद्वगृहणमुद्यतयोरभिमन्त्रणम् । नौधायनपक्षे तु यथाब्राह्मणे बाहूद्यमनार्थ एव मन्त्रः । इन्द्रियं वीर्यं हस्तपादादिगतसामर्थ्यं, तत्सामर्थ्यप्रदत्वात्रिष्टुच्छन्दसस्तद्रूपत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवीति वैतसे पात्रे सर्वा अपि नयेदपः ।

अनेति साद्वेन्मध्ये होतुर्नृणां व्याधिष्ययोः ॥

अनिभुष्टेति तास्थन्तः शतस्वर्णं विनिक्षिपेत् ।

स्वर्णेनोत्पवनं शुक्राः पात्रेषु व्यानयेत्सध ॥

(राजसूयविषयदिग्व्यास्थापनमन्त्राणामभिधानस)

क्षत्रेति धारयेत्स्वामी तान्यौष्णीषदयं कृमात् ।

स्वामिनं वाचयेदाबिसप्तमन्त्रान्विनिर्गतौ ॥

एष वः स्वामिनं दद्यात्स्तोमोऽस्मा नक्षणो जपः ।

इन्द्रं दद्यात्स्वामिनोऽन्यो धनुः शत्रुविति वाणकान् ॥

पतिषून्मन्त्रयेत्स्वामी हिरं बाहू तथोद्यतौ ।

अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्त्रा मिश्रतिरीरिताः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

समिधमा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु

त्रिष्टुत्तोमो रथंतरं सामामिर्वेदता ब्रह्म ब्रवि-

णमुग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप्त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशः

स्तोमो बृहत्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं ब्रविणं विरा-

जमा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशः

स्तामो वैरूपं सामं मरुतो देवता विड्ब्रवि-

णमुदीचीमा तिष्ठानुष्टुप्त्वा (१) छन्दसा-

मवत्त्वेकविंशः स्तोमो वैराजं सामं मित्रा-

वरुणो देवता बलं ब्रविणमुध्वामा तिष्ठ-

पङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवतु जिणवजयस्त्रिंशौ

स्तोमो शाकवरैवते सामनी बृहस्पतिर्वेदता

षष्ठीं ब्रविणमीदृक्चान्यादृक्चैतादृक्च प्रतिह-

र्चं मितश्च संमितश्च सप्तमराः । शुक्रज्योतिश्च

चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च
 सत्यश्चर्तपाश्च (२) अत्यश्हाः । अमये स्वाहा
 सोमाय स्वाहा सविध्रे स्वाहा सरस्वत्यै
 स्वाहा पुष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय
 स्वाहा धोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽ-
 शाय स्वाहा भगाय स्वाहा क्षेत्रस्य पतये
 स्वाहा पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे
 स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्ष-
 त्रेभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परि-
 प्लवेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा (३) ।

(अनुष्टुप्चर्तपाश्च सरीसृपेभ्यः स्वाहा) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
 षष्ठमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशेऽभिषेकार्थजलसंस्कारादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे दिग्ब्यास्थापनमन्त्रा
 उच्यन्ते । कल्पः—“अथैनं पञ्चाभिर्दिशो व्यास्थापयति समिधमा तिष्ठेति मनसा
 चानु प्रकामति ॥” इति ।

व्यास्थापयति विविधादिगभिमुत्पत्तेन विजयाय प्रस्थापयतीत्यर्थः ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

समिधामिति । समिध्वेतस्यामादित्य इति समिधमाची दिक्तां दिशमादि-
 ष्ठाऽऽकम्पतिष्ठ । तथा स्थितं त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री रक्षतु । स्तोमानां मध्ये
 त्रिवृत्स्तोमो रक्षतु । साज्नां मध्ये रथंतरं साम रक्षतु । देवानां मध्येऽभिर्देवो रक्षतु ।
 भूसा प्राज्ञाणस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामप्राज्ञे

(राजसूयविषयदिग्ग्यास्यापनमन्त्राणामभिधानम्)

समाज्ञातम्—“ तिसुभ्यो हिं करोति स प्रथमया तिसुभ्यो हिं करोति स मध्य-
मया तिसुभ्यो हिं करोति स उत्तम्योद्यती त्रिवृतो विष्टुतिः ” इति ।

अयमर्थः—उपास्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति । तेषु
तिसुभ्य ऋग्व्यो हिं करोति गायेत् । कामिस्तिसृभिः । प्रथमया त्रिष्वपि सूक्तेषु
या प्रथमा तथा स उद्गाता गायेत् । तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति । सोऽयं
प्रथमः पर्यायः । द्वितीये सूक्तत्रयगतया मध्यमया गायेत् । तृतीये पर्याये सूक्त-
त्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसंनान्धिनी विशिष्टा स्तुतिः
संपद्यते । तेषां स्तुतिरुद्यतीनाम्नाऽभिधीयत इति । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्या-
मृच्युत्सवं साम रथंतरम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

उग्रमिति । पूर्वन्यायेन योजनीयम् । पापिनां शिक्षकेण यमेनाभिष्ठित-
त्वाद्वाक्षिणादिगुप्ता ।

पञ्चदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया
स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिं
करोति स एकया स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्ये तु स्तोमा एकैकैश्च
तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याय आवृत्तिः पञ्चभिर्ऋ-
ग्भिर्गायेत् । तद्यथा—प्रथमामृचं निर्गायेत् । इतर द्वे सङ्कत्सङ्कदायेत् । द्वितीय-
पर्याये मध्यमां निर्गायेत् । तृतीयपर्याये उत्तमां निर्गायेत् । तेषां पञ्चदशस्तोमस्य
संबन्धिनी विष्टुतिरिति । तस्याः पञ्चपञ्चिनीति नाम । त्वामिद्धि हवामह इत्ये-
वस्यामृच्युत्सवं साम बृहद् । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

विराजामिति । जलाधिपेन वरुणेन पालिता सती सम्यक्कलितैः सस्यैर्दो-
शेवेण राजत इति विराट् प्रतीची दिक् । सप्तदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो
हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स
तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरि-
दशसप्तो सप्तदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

+ सर्वपुस्तकेष्वितिशब्दो वर्तते । परन्तुनुपयुक्त इति शेषम् ।

१ क. च. 'सप्त स' ।

(राजसूयविषयदिग्भ्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

प्रथमपर्याये प्रथमामृचं निर्गायेत् । द्वितीयपर्याये मध्यमां निर्गायेत् । तृतीय-
पर्याये मध्यमामुत्तमां च निर्गायेत् । सेयं सप्तदशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिर्दशस-
प्तोत्यभिधीयते । यथाव इन्द्रेत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वैरूपम् । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु-

उद्दीचीमिति । एकविंशस्तोम एवाम्नातः-“सप्तभ्यो हिं करोति स
तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स
तिसृभिः सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तभ्ये-
कविंशस्य विष्टुतिः ” इति ।

प्रथमपर्याये उत्तमां सक्तुद्रायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां, तृतीयपर्याये मध्यमां
सक्तुद्रायेत् । सेयमेकविंशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिरिति सप्तसप्तभ्योऽप्यभिधीय-
त इत्यर्थः । पिना सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वैराजम् ।

पञ्चममन्त्रपाठस्तु-

ऊर्ध्वामिति । त्रिणवस्तोम एवाम्नातः-“नवभ्यो हिं करोति स तिसृभिः
स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नव-
भ्यो हिं करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणवः ” इति ।

प्रथमपर्याये प्रथमां निर्गायेत् । मध्यमां पञ्चकृत्वो गायेत् । उत्तमां सक्तुद्रा-
येत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सक्तुद्रायेत् । मध्यमां निर्गायेत् । उत्तमां पञ्चकृत्वो
गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो गायेत् । मध्यमां सक्तुद्रायेत् । उत्तमां
निर्गायेत् । सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात्रिणवनामको वज्रसमानः ।

त्रयस्त्रिंशस्तोम एवाम्नातः-“एकादशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स
सप्तभिः स एकयैकादशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेका-
दशभ्यो हिं करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिर्न्तो वै त्रयस्त्रिंशः ” इति ।

प्रथमपर्याये प्रथमां निर्गायेत् । मध्यमां सप्तकृत्वः । उत्तमां सक्तु । द्विती-
यपर्याये प्रथमः सक्तुर्द्वितीयां त्रिस्तृतीयां सप्तकृत्वः । तृतीयपर्याये प्रथमां सप्त-
कृत्वो द्वितीयां सक्तुर्तृतीयां त्रिरिति । सोऽयं त्रयस्त्रिंशः स्तोमानामन्तः । यत्तु
काजपेय उज्जित्यनुवाके त्रयोदशस्तोमश्चतुर्दशस्तोम इत्यादिकमाम्नातं तत्सर्व-
भुक्तेयस्तोमाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । उन्नयनप्रकारस्तु सामसूत्रे द्रष्टव्यः । यो
व्यस्ने पुरोरथमित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम शाकरम् । रेवतीर्नः सधमाद् इत्यस्यामु-
च्युत्पन्नं साम रैवतम् । त्रिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या ब्रह्मरक्षका उक्ताः ।

(राजसूयविषयद्विषयस्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

धतुर्थे शारीरबलस्य तदक्षकत्वम् । पञ्चमे वर्चसः प्रख्यातशूरनामकृतस्य तेजसो धनरक्षकत्वम् । विधत्ते—

“ दिशो व्यास्थापयति । दिशामभिजित्यै ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

यजमानं दिक्षु प्रस्थापितवतोऽध्वर्योर्मानसमनुक्रमणं विधातुं प्रस्तौति—

“ यदनु प्रक्रामेत् । अभि दिशो जयेत् ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

यद्यध्वर्युर्यजमानमनु पादेन प्रकादेदिशामभिजयो भवेत्किंतून्माद्येद्विजयं प्राप्नुयात् । विधत्ते—

“ मनसाऽनु प्रक्रामति । अभि दिशो जयति । नोन्माद्यति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

प्रक्रमणस्य छतत्वादिग्विजयः । पादेन तदकरणादुन्मादाभावः ।

समिदादीनि दिशां नामानि प्रशंसति—

“ समिधमा तिष्ठेत्याह । तेज एवावरुन्धे (१) । उग्रामा तिष्ठेत्याह । इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराजमा तिष्ठेत्याह । अन्नाद्यमेवावरुन्धे । उदीचीमा तिष्ठेत्याह । पशूमेवावरुन्धे । ऊर्ध्वामा तिष्ठेत्याह । सुवर्गमेव लोकमभिजयति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

समिच्छन्दस्य दीक्षिष्यतिपादकतया तेजःप्राप्तिः । उग्रशब्द इन्द्रियबलोपेतत्त्वमाचष्ट इतीन्द्रियप्राप्तिः । अन्नं वै विराडितिभुत्पशुसारेणान्नप्राप्तिः । “ यर्हि पशुमाप्नोतिमुदञ्चं नयन्ति ” इति पशोरुत्तरदिकसंबन्धमवगणात्पशुप्राप्तिः । स्वर्गलोकस्थोर्ध्वभाषित्वादभिजयः । विहितं मानसमनुक्रमणं प्रशंसति—

“ अनुञ्जिहीते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (२) ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

कल्पः—“ मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति वैभदेवीमामिक्षां तस्मारणयेऽनुवाक्यतृतीयैर्गणैः कपालान्मुपदधाति—ईदृक्चान्यादृक्चेत्येताभ्यां मध्येऽरण्येऽनुवाक्येन ” इति । पाठस्तु—

ईदृक्चेति । ईदृक्कित्यादीनि षड्विंशेष्टाणां नामधेयानि । तद्रूपेण भाषितत्वात्कपालानामपि तन्नाम । हे प्रथमकपाल त्वमीदृक् चासि । एतन्नामकमेवासि । एवमन्यत्रापि योग्यम् । विधत्ते—

“मारुत एष भवति । अञ्जं वै मरुतः । अजमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का०

१ प्र० ७ अ० ७] इति ।

एष पुरोडाश इत्यर्थः । तस्मिन्गुणं विधत्ते—

“एकविंशतिकपालो भवति प्रतिष्ठित्यै” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७]

इति । एकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात्पातिष्ठाहेतुत्वम् ।

कपालोपधानमन्त्राणां शेषं पूरयितुं विधत्ते—

“योऽरण्येऽनुवाक्यो गणः । तं मध्यत उपदधाति । आम्नैरेव पशुभिरार-
ण्यान्पशून्परिगृह्णाति । तस्माद्ग्राम्यैः पशुभिरारण्याः पशवः परिगृहीताः ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

अत्राऽऽम्नात ईदृङ्चेत्यादिः सप्तसंख्यायुक्त एको गणः । शुक्रज्योतिष्वेत्या-
दिः सप्तसंख्यायुक्तोऽपरो गणः तयोर्गणयोर्मध्ये गणान्तरं प्रक्षेपणीयम् । अरण्ये
गत्वाऽध्येतव्यो योऽनुवाकस्तस्मिन्नुवाके स गण आम्नातः । तथा हि—“धु-
निश्च भ्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयश्च । निलिम्पश्च विलिम्पश्च विशिषः ” इति ।
एतस्य गणस्य मध्यत उपधाने सत्युभयतोऽवस्थितैर्ग्राम्यैः पशुभिः परितोऽवब-
ध्याऽऽरण्यानपशून्गृह्णाति । यस्माद्वारण्यगणो मध्ये प्रक्षिप्तस्तस्मात्तोकेऽप्यरण्य-
वासिनो हरिणादय आनीयमानाः पलायनं वारयितुं ग्रामे परिचयवद्भिर्हरिणा-
दिभिरुभयत एकपाशेन बद्ध्वा परिगृहीता भवन्ति ।

कल्पः—“अग्नये स्वाहेति षट्पार्थानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ” इति ।

“इन्द्राय स्वाहेति षट्पार्थान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति ” इति च । “पृथि-
व्यै स्वाहेति षड्भूतानामवेष्टीः ” इति च । “अद्भ्यः स्वाहेति षड्भूतानाम-
वेष्टीः ” इति च ।

एतस्मिन्नेष्टिविनिर्गोमेऽप्यभिषेकात्पूर्वं षट्कमेकं तत् ऊर्ध्वमपरं षट्कमिति
द्रष्टव्यम् । पाठस्तु—

अग्नय इति । अत्र चतुर्थ्यन्तैरुक्ताः सर्वे देवताविशेषा द्रष्टव्याः ।

तत्र पार्थानि विधातुं प्रस्तौति—

“पृथिव्यैः । अभ्यविच्यत (३) । स राष्ट्रं नाभवत् । स एतानि पार्थान्यपश्यत् । तान्वजुहोत् । तैर्वै स राष्ट्रमभवत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयद्विग्व्यासथानमन्त्राणामभिवानश्)

वेनस्य पुत्रः पृथिनामा कश्चिदाजा राजसूये पार्थहोमे विनैवाभ्यविष्ठत ।
ततः स राष्ट्रं न प्राप्नोत् । अतो राष्ट्रप्राप्तये पार्थसंज्ञकान्यमये स्वाहेत्यादीनि
मन्त्रवाक्यान्म्य(पय)पश्यत् । तैर्हुत्वा राष्ट्रं प्राप्नोत् । विवचे—

“ यत्पाथानि जुहोति । राष्ट्रमेव भवति ” [ब्रा०का०१५०७अ०७]
इति । भवत्येव प्राप्नोत्येव । षष्ठसप्तममन्त्रौ प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं पूर्वेषामुत्तमं भवति । ऐन्द्रमुत्तरेषां प्रथमम् । ब्रह्म चैवास्मै
क्षत्रं च समीची दधाति । अथो नृसृजेव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति (४) ” [ब्रा०
का० १५०७अ० ७] इति ।

बृहस्पतये स्वाहेत्येतन्मन्त्रवाक्यं पूर्वेषां षण्णां मन्त्राणां चरमम् । इन्द्राय
स्वाहेत्येतद्वाक्यमुत्तरेषां षण्णां प्रथमम् । तथा सति बृहस्पतेरिन्द्रस्य च ब्राह्मण-
क्षत्रियाभिमानीदेवत्वादस्मै यजमानाय तज्जातिद्वयं समीची दधाति परस्परस्नेह-
युक्तं करोतीत्यर्थः । किंच तयोर्मन्त्रयोः पूर्वोत्तरभावेन ब्राह्मणे क्षत्रियं प्रति-
ष्ठापयति ब्राह्मणानुकूलं करोतीत्यर्थः । विवचे—

“ षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षट्पुरिष्ठात् । द्वादश संपद्यन्ते । द्वादश
भासाः संवत्सरः । संवत्सरः खलु वै देवानां पुः । देवानामेव पुरं मध्यतो व्यव-
सर्षति । तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति” [ब्रा०का०१५०७अ० ७] इति ।

वसन्ते वसन्ते देवैः सोमस्य पीयमानत्वाद्भोगस्थानत्वेन संवत्सरो देवानां
पुरमिव भवति । यथा पुरे पण्यदीर्घा व्यवस्थिताभ्यामुभयतो वाटिकाभ्यां युक्ता
भवति तस्यां गच्छन्पुरुषश्चौरैरविज्ञो भवति तद्वत्पार्थयोः षट्कयोर्मध्येऽभिषेकाय
यजमानो देवपुरमध्ये प्रविशति तस्य कुतोऽप्यन्यस्माद्वाधो न भवति । विवचे—

“ भूतानामवेष्टीर्जुहोति । अत्रात्र वै मृत्युर्जायते । यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते । तत्र
एवैनमवयजते । तस्माद्वाजसूयेनेजानः सर्वमायुरेति । सर्वे हस्य मृत्यवोऽवेष्टाः ।
तस्माद्वाजसूयेनेजानो नाभिचरितवै । मृत्युगेनमभिचारः स्तृणुते (५) ” [ब्रा०
का० १५०७अ० ७] इति ।

भूतानां यक्षराक्षसापिशाचादीनां मृत्युहेतुनामवयजनस्य विनाशश्च हेतव आ-
हुतयः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादिद्वादशमन्त्रसाध्या आहुतयो भूतानामवेष्टयस्ता जुहु-
यात् । अत्रात्र संध्याकाले मध्यरात्रे निर्जनदेश उच्छिष्टदेशे नात्याद्यवस्थायां
च भूतोपद्रवरूपो मृत्युरुत्पद्यते । अनेन तु होमेन तत्र एव देशात्कालादवस्थाविशे-

पाक्षैर्न मृत्युमवयजते नाशयति । यस्मान्मृत्युर्भाशितस्तस्माद्वाजसूयेनेष्टवतो यजमानस्यापमृत्युपरिहारेण कृत्स्नायुःपाप्तिर्भवति । यस्माद्द्वैरिभिरापादितो भूताद्युपक्ष्वो राजसूययाजिनं न प्राप्नोति तस्मादयं नाभिचरितवै नाभिचरणीयः । स च परैः कृतोऽभिचारः प्रत्यक्कर्तुरेवाभिमुखो भूत्वा तमेनमभिचारकर्तारं स्तुणुते हिनस्ति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“दिशो व्यास्थापयेद्भूपमध्ययुः समिपश्चमिः ।

भारुतस्य कपालानि दध्यादीदृष्ट्वाचतुर्दश ”

अत्राभिषेकतः पूर्वं षट् पार्थान्युत्तराणि षट् ।

पृथिवत्कद्वयं तद्वत्स्युभूतानामवेष्टयः ॥

अयोदशोऽनुवाकेऽस्मिन्नचत्वारिंशदीरिताः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

अयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूया-
वमृतमसि मृत्योर्मा पाहि दिद्योन्मा पाहवेष्टा
दन्द्वाका निरस्तं नमुचेः शिरः । सोमो राजा
वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचः
सुवन्तां ते ते प्राणः सुवन्तां ते ते चक्षुः
सुवन्तां ते ते श्रोत्रः सुवन्ताः सोमस्य त्वा
सुप्नेनाभि विञ्चाम्यमेः (१) तेजसा सूर्यस्य
वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीर्येण मरु-
तामोजसा क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्यति दिवस्पाहि
समाववृजजधरागुदीचीरहिं बुध्नियमनु संच-

(राजसूयविषयामिषेकभिधानम्)

रन्तीस्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावध्वरन्ति
स्वसिचं ह्यानाः । रुद्र यत्ते कथी परं नाम
तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि । प्रजापते न त्वदे-
तान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता र्धधुव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तजो अस्तु वयस्याम्
पतयो रथीणाम् (२) ।

(अमेस्तैकादश च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अयोदशोऽनुवाके दिव्यास्थापनमुक्तम् । चतुर्दशेऽभिषेक उच्यते । कल्पः—

“ अमेण प्रशास्तुर्धिष्ण्यं स्वादिरीमौदुम्बरीं वाऽऽसन्दीं प्रतिष्ठाप्य सोमस्य
त्विषिरसीति तस्यां शार्दूलचर्मं प्राचीमधीवमुत्तरलोमाऽऽसीदं ” इति । पाठस्तु—
सोमस्येति । हे शार्दूलचर्म त्वं सोमस्य दीप्तिरस्यतस्तवेव मे दीप्तिर्भूयात् ।
विधत्ते—

“ सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलचर्मोपस्तृणाति । यैव
सोमे त्विषिः । या शार्दूले । तामेषावरुन्धे ” [वा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

शार्दूलचर्मगता दीप्तिर दृष्ट्वा सोमदीप्तिस्त्वेन भावनादुभयवारोधः । कल्पः—

“ अमृतमसीति तस्मिञ्जगतमाजं हिरण्यं निधाय ” इति ।

तस्मिञ्शार्दूलचर्मणि । पाठस्तु—

अमृतामिति । हिरण्यस्यामृतत्वमसकृत्पूर्वमुक्तम् ।

हिरण्यस्य स्थापनं तत्प्रमाणं च क्रमेण विधत्ते—

“ मृत्योर्वा एष वर्णः । यच्छार्दूलः । अमृतस्य हिरण्यम् । अमृतमसि
मृत्योर्मा पाहीति हिरण्यमुपाश्रयति । अमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते । अतमानं भवति

(राजसूयविषयमिषेकाभिधानम्)

(१) । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति । वर्णो देहः ।

दिद्योदिति । कल्पः—“ दिद्योन्मा पाहीति सौवर्णेन शतमानेन शतक्षरेण शतलङ्घनेन यजमानस्य शीर्षं च निधत्ते ” इति ।

हे दिद्योदितनात्मक शिरस्थमिषेकजलसेचनार्थं स्थापित शतच्छिद्रयुक्त सुवर्णपात्र त्वं मां रक्ष । विधत्ते—

“ दिद्योन्मा पाहीत्युपरिष्ठादाधिनिदधाति । उभयत एवास्यै शर्म दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

उभयतोऽधस्तादुपरिष्ठाच्चाभूतरूपस्य सुवर्णस्य स्थितध्वारत्तुत्वं भवति ।

अवेष्टा इति । कल्पः—“ अवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणत आसीनं क्लीबं सीसेन विधत्ति ” इति ।

दन्दशूकाः सर्पा अवेष्टा विनाशिताः । विधत्ते—

“ अवेष्टा दन्दशूका इति क्लीबं सीसेन विधत्ति । दन्दशूकानेवावयजते । तस्यात्कृबिं दन्दशूका दंशुकाः ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यस्मात्सर्पत्वेन भावितं सीसं क्लीबे पारितं तस्माल्लोकेऽपि क्लीबं पुंस्त्वरहितं पलायमाद्यक्षमं बहुदत्मीकोपेतैररण्ये गच्छन्तं सर्पा दन्दशूका दंशुका भवन्ति । दंशशीला इत्यर्थः ।

निरस्तामिति । कल्पः—“ सव्येन पदा लोहितायसं निरस्यति निरस्तं नमुचेः शिर इति ” इति ।

लोहितायसं तार्धं पूर्वं केनेन पातितं यन्ममुचेः शिरस्तादिदं ताम्ररूपं संनिरस्तं परित्यक्तम् । एतच्च तार्धं नापितस्योपरि प्रक्षेप्तव्यम् । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—“ तामारोहन्मजमानोऽवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन पदा सीसं षण्डकाय प्रत्यस्यति, निरस्तं नमुचेः शिर इति सव्येन लोहितायसं केशवापाय, तो बहिर्बेदि निरस्थतः ” इति । विधत्ते—

“ निरस्तं नमुचेः शिर इति लोहितायसं निरस्यति । पाप्मानमेव नमुचिं निरवद्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

“ कल्पः—ऊर्ध्वबाहुं तिष्ठन्तं माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिञ्चति सोमो राजेत्यभिषन्त्य सोमस्य त्वा धुञ्जेनाभिषिञ्चासीति पालाशेन पुरस्तादध्यर्घ्यैश्चमितरत्रौ—

(राजसूयविषयाभिषेकमिधानम्)

दुम्भरेण दक्षिणतो ब्रह्मा राजन्थो वाऽऽभत्येन पश्चाद्वैश्यो नैयम्रोधेनोत्तरतो
जन्थः ” इति । जन्थः सखा । अभिमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु—

सोमो राजेति । यः सोमो राजा वरुणो यो राजा ये चान्ये देवा गृह-
पत्यग्न्यादयो धर्मसुखो धर्ममनुजानन्तः सन्ति ते सर्वे तव वाचमनुजानन्तु । एवं
प्राणादिषु योज्यम् । अभिषेकमन्त्रपाठस्तु—

सोमस्येति । हे यजमान त्वां सोमस्य शुभ्रेण दीप्तयाऽभिषिञ्चामि । एवम-
ग्नेस्तेजस्तेत्यादौ योज्यम् । अभिमन्त्रणमन्त्रस्य प्रयोजनं दर्शयति—

“ प्राणा आत्मनः पूर्वैऽभिषिच्य इत्याहुः (२) । सोमो राजा वरुणः ।
देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाच२ सुवन्तां ते ते प्राण२ सुवन्तामित्याह । प्राणा-
नेवाऽऽत्मनः पूर्वानभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

आत्मनो यजमानस्य प्राणा वागादयो ये सन्ति ते यजमानाभिषेकात्पूर्वम-
भिषिच्य इत्याहुर्भिक्षाः । युक्तो हि तेषाममूर्धानां मन्त्रपाठपात्रेणाभिषेकः ।
मन्त्रे हि सोमादयो देवीं वागादीनभिषिकाननुजानन्तिवत्येवावबुध्यते । तस्मात्त-
त्पाठ एवाभिषेकः । स च पाठः प्रथमतः कृत इत्यसौ पूर्वाभिषेकः ।

अभिषेकमन्त्रे प्रथममागस्य शास्त्रान्तरपाठं निराकृत्यावर्त्य पाठं विधत्ते—

“ यद्ब्रूयात् । अग्नेस्त्वा तेजसाऽभिषिञ्चामीति । तेजस्त्वेष स्यात् । दुधर्मा
तु भवेत् । सोमस्य त्वा शुभ्रेनाभिषिञ्चामीत्याह । सौम्यो वै देवतया पुरुषः
(३) । स्वयैवैनं देवतयाऽभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

सोमो वै रेतोधा इत्यादौ रेतोधारिणः पुरुषस्य सोमत्वनिरूपणात्पुरुषः सोम-
देवतयः । सोमदेवतयाऽभिषेके सति लावण्यलाभाद्दुधर्मत्वं न भवेत् ।

उक्तभागानां पाठं तत्तथाप्या प्रशंसति—

“ अग्नेस्तेजसेत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति । सूर्यस्य वर्चसेत्याह । वर्च
एवास्मिन्दधाति । इन्द्रस्येन्द्रियेणेत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । मित्रावरुण-
योर्वीर्येणेत्याह । वीर्यमेवास्मिन्दधाति । मरुतामोजसेत्याह (४) । ओज एवा-
स्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

क्षत्राणामिति । कल्पः—“क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्यभिषिच्यमानमभिमन्त्र-
यते ” इति ।

(राजसूयविषयाभिषेकाभिधानम्)

हे यजमान त्वं क्षत्रियाणां पतिरसि । नात्र केषांचित्पतिः, किंतु सर्वेषां क्षत्रियाणाम् । अनेनैवाभिषामेण क्षत्रशब्दस्य द्विरुक्तिः ।

मन्त्रसामर्थ्यादशेषक्षत्रियपतित्वसिद्धिं दर्शयति—

“क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

अतीति । कल्पः—“कृष्णविषाणया वासांसि विचूत(त्य), एकं द्वे सर्वाणि वा, एतान्मुत्कर उदस्पत्यति दिवस्पाहीति ” इति ।

यान्धभिषेककाले लेपलिशानि वस्त्राणि तेषामेव त्यागः । हे यजमान दिवो द्योतमानानन्धान्पार्थिवानतिक्रम्य त्वमेव सर्वां भूमिं पाहि ।

द्युशब्दस्येतरपुरुषपरत्वं दर्शयति—

“अति दिवस्पाहीत्याह । अत्यन्यान्पाहीति वावैतदाह ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

कल्पः—“समाववृत्रञ्जिति येऽभिषिच्यमानस्य लेपा व्यवस्रवन्ति तान्पात्रैरुन्मार्ष्टी ” इति । पाठस्तु—

समाववृत्रञ्जिति । या आपो लेपरूपेण स्रवन्ति अधरागधोगताः, उदीचीरुर्ध्वं गताः, समाववृत्रन्सम्पगावृत्य स्थिताः, न हीयत इत्यहिरुत्तमाङ्गं, बुधस्य पादस्याग्रभागो बुधियः, शिरःप्रसृति पादाग्रपर्यन्तमनुक्रमेण संचरन्त्यस्ता आपः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे पर्वतसदृशस्य वर्षणक्षमस्य मेघस्थोपरि नद्यां नाथ इव सरन्ति । यद्वा नाथो नौयोग्या बहुलाश्चरन्ति । कीदृश्यः । स्वसिचः स्वमात्मीर्यं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्तीति स्वसिचः । इयाना आगच्छन्त्यः । बाहुल्येन सर्वत्र प्रभवन्त्य इत्यर्थः । वस्त्रनिरसनमन्त्रः पूर्वमाप्नातोऽपि सामर्थ्यात्पश्चात्प्रयोक्तव्यः ।

लेपोदकानामूर्ध्वाधोभागयोः सम्पगावृत्य स्थित्या राष्ट्रधौव्यसंपत्तिं दर्शयति—

“समाववृत्रञ्चरागुदीचीरित्याह । राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकः ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

रुद्रेति । कल्पः—“आग्नीध्रे परेकं जुहोति रुद्रं यत्ते क्रयी परं नाम तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि स्वाहेति ” इति ।

(राजसूयविषयाभिषेकाभिधानम्)

अत्र स्वाहाकारोऽध्यातव्यः । हे रुद्र यत्तव परमुत्कृष्टं नाम शर्वादिकं नमः
शिक्षाय पशुपतय इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं कथि अपपरान्पुरुषान्फलप्रदानेन क्रीणाति
वशी करोतीति कथि तस्मै नाम्ने हुतमसि, अभिवेकशेषभूतं पात्रस्थं जलं हुत-
मस्तु । तच्च यमस्येष्टमस्तु । विधत्ते—

“उच्छेषणेन जुहोति । उच्छेषणभागो वै रुद्रः । भागधेयेनैव रुद्रं निरव-
दयते (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यदग्रे स्विष्टकृतेऽवधाति भागधेयेनैव तद्गुदं समर्पयतीति श्रुतत्वादुदस्योच्छे-
षणभागत्वम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“उदङ् परेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वामेव दिशि
रुद्रं निरवदयते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

नाम्न आहुतिप्रदानेन प्रयोजनं दर्शयति—

“रुद्र यत्ते कथी परं नामेत्याह । यद्वा अस्य कथी परं नाम । तेन वा
एव हिनस्ति । यः हिनस्ति । तेनैवैनः सह शमयति” [ब्रा० का० १ प्र० ७
अ० ८] इति ।

एष रुद्रस्तेनैव शर्वादनाम्ना स्वक्रोधविषयं पुरुषं हिनस्ति । तथा सति यो
वध्योऽस्ति तमेनं पुरुषं तेनैव घातकेन नाम्ना सह शमयति । आहुतिदानेन
घातकं नाम शाम्यति, तदानीमेव वध्योऽपि शाम्यति । वध्यत्वं निवर्तत इत्यर्थः ।
यमेष्टमित्यस्य यदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमादेवास्य मृत्युमवधजते (६) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यमस्येष्टसिद्धौ तदनुग्रहादेव यजमानस्यापमृत्युं विनाशयति ।

कल्पः—“अत्रैतेषामभिषेकाणां मुख्यपात्रे संस्तीवान्तमवनीय प्रतिहितस्य गृहा-
नेत्यान्वारब्धयोः प्रतिहिते च महिष्यां च जुहोति प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति”
इति ।

प्रतिहिषोऽत्यन्तप्रियपुत्रस्तं च महिषीं च स्पर्शयित्वा जुहुयात् । पाठस्तु—

प्रजापत इति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि
विश्वानि न पारिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सुष्टेरप्मुपलक्षणम् ।

तृप्तिसंहारयोरशक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं शरकामा जुहुमस्वरफलमस्माकमस्तु ।
वयं वनानां एतयः स्याम । विधत्ते—

“ प्रजापते न त्वेदतान्यन्य इति तस्यै गृहे जुहुयात् । मां कामयेत राष्ट्रम-
स्यै प्रजा स्वादिति । राष्ट्रमेवास्यै प्रजा भवति ” [ना० का० १ प्र० ७
अ० ८] इति ।

अस्यै प्रजा राष्ट्रं स्यात् । पिश्याया भार्यायाः पुत्रो राष्ट्रं बालवितुं समर्थो
भूमादित्यर्थः । विधत्ते—

“ वर्णमयेनाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्निर्वर्षिं दधाति । औदुम्बरे-
ण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । आश्वमेधेन वैश्यः । विशमेवास्मि-
न्पुष्टिं दधाति । नैयमोधेन जन्यः । मित्राण्येवास्मै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै
(७) ” [ना० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

ब्रह्मवर्चसमेव त्विष्टिमध्ययनादिल्लतमुत्कर्षम् । ऊर्जमेवान्नाद्यं बलपदमन्नं
मिषं चान्नम् । विशमेव पुष्टिं करप्रदातृप्रजासंपत्तिम् । अत्रविनियोगसंग्रहः—

“ सोमाऽऽसन्धां व्यामथर्माऽऽस्तीर्यामृ स्वर्णकं क्षिपेत् ।

दिद्योद्राजा स्वर्णपात्रं दध्यान्मूर्ध्नि शतक्षरम् ॥

अत्रे रोहन्निहाऽऽसन्दीं कलीबं सीसेन विध्यति ।

निरस्तं केशवापाय निरस्येहोहितायसम् ॥

सोमोऽध्वर्युर्मन्त्रयेत सोमस्येत्यभिषिञ्चति ।

क्षत्रामिषिक्तं संमन्य त्वजेद्वस्त्रमदीत्यतः ॥

समालेषान्मार्जनं स्यादुदक्षेपं जुहोति हि ।

प्रजापते काम्यहोमो मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जंश्चस्त्वयाऽयं वृत्रं
बध्यान्मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा
शुनाज्मि यज्ञस्य योगेन विष्णोः क्रमोऽसि
विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि मरुतां
प्रसवे जेषमासं मनः समहमिन्द्रियेण वीर्येण
पशूनां मन्युरसि तवेव मे मन्युर्भूयान्नमो माजे
पृथिव्यै माऽहं मातरं पृथिवी* हिंसिषं मा
(१) मां माता पृथिवी हिंसीदियदस्यायु-
रस्यायुर्मे धेह्यर्गस्यूर्जं मे धेहि युङ्क्षसि
वचोऽसि वचो मयि धेह्यमये गृहपतये
स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहेन्द्रस्य बलाय
स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहा हवसः क्षात्रिषद्वस-
न्तरिक्षसद्भोतां वेदिषदतिथिदुरोणसत् । नृष-
द्वारसद्वतसद्भ्योमसदब्जा गोजा श्रतजा अद्रिजा
ऋतं ब्रूहत् (२) ।

(हिंसिषं यतजास्त्रीणि च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमपाठेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्दशेऽभिषेक उक्तः । पञ्चदशे रथेन विजयोऽभिधीयते । कल्पः—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जंश्च इति रथमुपैवहत्य ” इति । पाठस्तु—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि । व्याख्यातो वाजपेये । विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णे इति रथमुपावहरति विजित्यै ” ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

मित्रावरुणयोरिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणं योम्यं युनक्ति मित्रावरुणयोस्ता प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्ति यज्ञस्य योगेनेति ” इति ।

हे दक्षिणाथ त्वां प्रशास्त्रोराज्ञापयित्रोर्मित्रावरुणयोः प्रशिषा प्रशासनेन यज्ञसंबन्धि(न्व)निमित्तं रथे युनक्ति । मित्रावरुणपदाभिप्रायं दर्शयति—

“ मित्रावरुणयोस्ता प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्मीत्याह । असौवैनं देवताभ्यां युनक्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रतिपादिताभ्यां मित्रावरुणदेवताभ्यां प्रशासितो युनक्ति । रथस्याश्वयोपेतत्वं विधत्ते—

“ मष्टिवाहिनं युनक्ति । मष्टिवाही वै देवरथः । देवरथमेवासौ युनक्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

तादृशं रथं मकारान्तरेण प्रशंसति—

“ त्रयोऽधा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । द्वौ सव्येष्ठसारथी । षट् संपद्यन्ते (१) । षट् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं युनक्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

सव्येष्ठेत्यत्र दक्षिणस्थेत्यध्याहार्यम् । ततः पार्श्वद्वयवर्तिनौ द्वौ सारथी संपद्येते ।

कल्पः—“ विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽत्येति ” इति । पाठस्तु—
विष्णोरिति । एते त्रयो मन्त्रा वाजपेये व्याख्याताः । विधत्ते—

“ विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । मिथुपुत्रस्यान्वारम्भणं विधत्ते—

“ यः क्षत्रियः प्रतिहितः । सोऽन्वारभते । राष्ट्रमेव भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यः सप्ताह्विष इत्येतामृषं विधत्ते—

“ त्रिष्टुभाऽन्वारभते । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति (२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

सैषमृगुपानुवाक्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठकान्ते त्वमग्ने बृहद्वय इत्यस्मिन्ननुवाके सामान्नातेति तत्रैव व्याख्यास्यते ।

मरुतामिति । कल्पः—“ मरुतां प्रसवे जेषमिति मयाति ” इति ।

मरुतसंज्ञकानां देवानामनुज्ञायां सत्यामहं जेष्यामि ।

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

तदनुशायां जयहेतुतां दर्शयति—

“ मरुतां प्रसवे जेषमिदंवाह । मरुद्भिरेव प्रसूत उज्जयति ” [भा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

आप्तमिति । कल्पः—“ सधन् राजन्यः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो भवति तस्मा एतानिषूनस्यत्यार्धं मन इति ” इति ।

मनोऽभिमतमार्धं प्राप्तम् । अनुमेवार्थं दर्शयति—

“ आर्धं मन इत्याह । यदेव मनसैप्सीत् । तदापत् ” [भा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

ऐप्सीदातुमिष्टवान् । आपत्प्राप्नोति । विधत्ते—

“ राजन्यं जिनाति । अनाकान्त एवाऽऽक्रमते ” [भा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

षाण्विमोकेन राजन्ये जिते सति स्वयं शत्रुणाऽनपक्रान्त एव सञ्जशत्रुमा-
क्रान्तवान्भवति ।

समहमिति । कल्पः—“ तं जिता समहमिन्द्रियेण वीर्येणेति प्रदक्षिणमा-
वर्तते ” इति । हस्तादीन्द्रियगतेन सामर्थ्येनाहं संगतोऽभूवम् ।

मन्त्रपाठेन वीर्यसंगतिं दर्शयति—

“ वि वा एव इन्द्रियेण वीर्येणध्यने । यो राजन्यं जिनाति । समहमिन्द्रि-
येण वीर्येणेत्याह (३) । इन्द्रियमेव वीर्यमात्मन्वते ” [भा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

“ पशूनां मन्थुरसीति वाराही उपानहावुपमुच्य ” इति । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे वराहचर्चनिर्मित उपानहं पशूनां मन्थुरूपोऽसि । अतो
यथा तव मन्थुरूपत्वं तद्वन्ममापि वैरिषु मन्थुर्भूयात् । विधत्ते—

पशूनां मन्थुरसि तवेव मे मन्थुर्भूयादिति वाराही उपानहावुपमुच्यते । पशूनां
वा एव मन्थुः । यद्वराहः । तेनैव पशूनां मन्थुमारमन्वते ” [भा०का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । वराहस्याभिनिवेशाधिक्यं मन्थुरूपत्वम् ।

वाराहत्वं प्रशस्योपानह उपनोकं प्रशंसति—

“ अभि वा इयं सुवृषाणं कामयते । तस्येधरेन्द्रियं वीर्यमादावोः । वाराही

(राजसूयेविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

उपानहावुपमुञ्चते । अस्था एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्मै (४) ”

[जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

इयं भूमिः सुशुवाणमभिषिक्तमभिषिक्त्य तदीयमिन्द्रियं वीर्यमादातुं कामयते । कामयित्वा च तस्मैन्द्रियं वीर्यमादातुमीश्वरा शक्ता भवति । उपानदुपमोकेन भूम्याः सकाशादन्तर्धानं कृतवान्भवति । तस्यान्तर्धानमनात्मै भूम्या वीर्यस्या-
स्वीकाराय भवति । कल्पः—

“ नमो मात्र इत्यवरोक्ष्यपृथिवीमभिमन्त्र्य ” इति । पाठस्तु—

नमो मात्र इति । अन्धोऽन्यहिंसाभावप्रार्थनं विस्पष्टम् । एतदेव दर्शयति—

“ नमो मात्रे पृथिव्या इत्याहाहिंसायै ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ अवरोक्ष्य मणीन्प्रतिमुञ्चत इयदसीति राजतमूर्गसित्यौदुम्बरं युङ्-
क्तीति सौवर्णम् ” इति । औदुम्बरं ताग्रमयम् । पाठस्तु—

इयदिति । हे राजतमणे त्वमिदमेतावत्परिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणं हस्तेनाभिनीयसे । परिमितत्वादेवाऽऽयुःस्वरूपोऽसि तस्मादायुर्मे प्रयच्छ । हे ताग्रमण ऊर्गसि बलरूपोऽस्यतो बलं मे प्रयच्छ । हे सौवर्णमणे युङ्क्तीति धारयितुं योग्योऽसि । धारये सति च वर्चोऽसि तेजस्वी भवस्यतो मे कान्तिं प्रयच्छ । मन्त्राणां पाठादेव तदुक्तफलसिद्धिं दर्शयति—

“ इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्वते । ऊर्गस्यूर्गं मे धेही-
त्याह । ऊर्गमेवाऽऽत्मन्वते । युङ्क्तीति वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहीत्याह । वर्चं
शृणाऽऽत्मन्वते ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमान आयुस्सूर्जं वर्चो दधाति ”
[जा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । तदिदं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—

“ उपहृतायामिवायामुन्मुच्य मणीन्ब्रह्मणे ददाति ” इति । कल्पः—

“ अग्नये गृहपतये स्वाहेति रथविमोचनीयान्होमान्हुत्वा ” इति । पाठस्तु—

अग्नय इति । स्पष्टोऽर्थः । विधत्ते—

“ रथविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै (५) ” [जा० का० १ प्र० ७
अ० ९] इति । पाठमात्रमाहुतिसंख्यां प्रदांसति—

“ त्रयोऽथा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुहोति ” [जा० का० १
प्र० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्थामिधानम्)

“ हंसः शुचिषदिति सह संग्रहीत्रा रथवाहने रथमत्यादधाति ” इति ।

अथस्य मग्नहं सम्यग्गृह्णातीति संग्रहीता । पाठस्तु—

हंस इति । हन्ति पृथिवीमिति हंसो रथः । शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदतीति शुचिषत् । स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति वसुः । तरुगुल्माद्यनवरु-
जेऽन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता होतृसमानः तदेव कथमित्युच्यते—वेद्यां
सीदतीति वेदिषत् । अतिथिसदृशश्च । तदपि कथमित्युच्यते—दुरोगेषु गृहेषु
सीदतीति दुरोणसत् । यो यस्तमारोढुं नयति तस्य तस्य गृहं सीदति । नृषु
मनुष्येषूपकारं कर्तुं सीदतीति नृषत् । वरे भ्रष्टे राजादिगृहे सीदतीति वरसत् ।
ऋते यज्ञे धाजयेयादौ सीदतीत्युतसत् । सूर्ये वोढुं भ्योमभ्याकाशे सीदतीति
भ्योमसत् । अप्सु योनिर्वा अथ इति भूतेरद्भ्यो जातैरभिरुपेतत्वादभ्याः । गोश-
ब्दवाच्यमाद्विजाज्यामत इति गोजाः । एतच्च स्फमस्तृतीयः रथस्तृतीयमित्या-
जातम् । ऋतजाः मक्षिवाहिन ऋतार्थं यज्ञार्थं जातत्वात् । अदिभ्यः पाषा-
णसदृशेभ्यो हठेभ्यः काष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः । ईदृशो रथो बृहस्पदीदं
राजसूयाख्यमुतं यज्ञं संपादयत्विति शेषः । विधये—

“ यदुभौ सहावतिष्ठेताम् । समानं लोकमिधाताम् । सह संग्रहीत्रा रथ-
वाहने रथमादधाति । सुवर्गदेवैर्नं लोकादन्तर्दधाति ” [भा० का० १ प्र० ७
अ० ९] इति ।

अथमग्नहधारी यः संग्रहीता यश्च रथावबलुढो यजमानस्त्राणुभौ सह स्वर्ग-
रूपायां वेद्यां पथधतिष्ठेतां तदानीं यज्वा धेतरश्च सदृशं लोकं प्राप्नुयातां तज्जा-
युक्तम् । तस्मादथ एवावस्थितेन संग्रहीत्रा सह तं रथं रथवाहने काष्ठे स्थाप-
येत् । तथा सति संग्रहीता वेदिरूपास्त्वर्गादि-संहिता भवति । मन्त्रं विनिमुञ्चे—

“ हंसः शुचिषदित्यादधाति । मन्त्रेणैवैनमुपावहरति । नक्षणा इवाति ”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

पूर्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेणैवैनं रथमुपावहतवान् । तस्मादिदानीमपि हंस
इति मन्त्रेण रथमाधातुं युक्तम् । मन्त्रगतच्छन्दोविकोषं प्रशंसति—

“ अतिच्छन्दा दधाति । अतिच्छन्दा ये सर्वाणि छन्दांसि ।
सर्वेभिरवैनं छन्दोभिरादधाति । इष्मं वा एवा छन्दसाम् । यदति—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

च्छन्दाः । यदतिच्छन्दसा दधति । यथैवैनं समानानां करोति (६) ”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

हंसमन्त्रस्य च्छन्दोऽतिजगती । सा च गायत्र्यादीन्मत्पच्छन्दस्यतिक्रम्य
वर्तते इति तस्या अतिच्छन्दस्त्वम् । अत एव च्छन्दसां तत्रान्तर्भावात्सर्वच्छन्दो-
रूपत्वम् । तथा सत्यनया रथ आहिते सति सर्वैश्छन्दोमिराहितो भवति । किं-
च, एषाऽतिजगती सर्वेषां छन्दसां शरीरम् । अत्रत्यैरक्षरैः कैश्चित्कचित्कस्य-
विच्छन्दसः संपादयितुं शक्यत्वात् । तथा सत्यनया रथाधाने यजमानः सर्वेषां
समानानां शरीरस्थानीयो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ इन्द्रेति रथमाहृत्य मित्रेत्येतं युनक्ति हि ।

विष्णोस्त्रिभी रथं गत्वा मर्वारुह्य प्रधाति सः ॥

आप्तं क्षत्रं इषुं मुक्त्वा संपदक्षिणमाव्रजेत् ।

पश्चित्पुनानहौ धृत्वा नमो भूम्यभिमन्त्रणम् ॥

इयन्मार्गं राजतं चोर्गघ्नात्यौदुम्बरं मणिम् ।

मुहूर्त्तौवर्णं चाग्नं हृत्वा चतस्रो रथमोचनीः ॥

हंसो रथं स्थापयति मन्त्रा अष्टादशेरिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चवेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

मित्रोऽसि वरुणोऽसि समहं विश्वेद्वैः क्ष-
त्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसि स्योनामा
सीद् सुप्रदामा सीद् मा त्वा हिंसीन्मा मां
हिंसीजि पसाद धृतव्रतो वरुणः पुस्त्यास्वा
साम्राज्याय सुकतुर्वह्ना इन्वः राजन्ब्रह्माऽसि

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सविताऽसि सत्यसवो ब्रह्माहन्व* राजन्-
क्षाऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजाः (१) ब्रह्माह-
न्व* राजन्ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेवो ब्रह्माह-
न्व* राजन्ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मेन्द्रस्य
वज्रोऽसि वार्ध्नस्तेन मे रघ्य दिशोऽभ्यय*
राजाऽभूत्मुश्लोको॑३ समङ्गलो॑३ सत्यराजा-
३न् । अपां नप्त्रे स्वाहोर्जो नप्त्रे स्वाहाऽग्रये
गुहर्पतये स्वाहा ॥ २ ॥

(सत्यौजाश्चत्वारिंशश्च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे दिग्विजयोऽभिहितः । षोडशे विजयादूर्ध्वमासन उपविश्य सर्वैः
सेव्यत्वं वर्णयते ।

मित्रोऽसीति । कल्पः—“ मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुं यजमान उपविहरते
वरुणोऽसीति सव्यम् ” इति ।

पूर्वे हिरण्यवर्णावुषसामिति मन्त्रेण यजमानस्य बाहू उत्तूहीतौ तयोरीदानी-
मधस्तादुपावहरणमुच्यते । हे दक्षिणबाहो त्वं मित्रोऽसि मित्रवन्द्योऽजनादाविद्यार्थ-
मापकत्वात् । हे वामबाहो त्वं वरुणोऽसि शौचादावनिष्ठनिवारकत्वात् ।

समहमिति । कल्पः—“ समहं विश्वेदेवैरति वैश्वदेव्या[मा]मिक्षायां हस्ता-
नुपावहरते ” इति । अहं सर्वेदेवैः संगच्छेयम् (य) ।

मित्रशब्दस्य सूर्यवाचित्वान्नजान्ना व्यवहृतस्य दक्षिणबाहोरहोरूपत्वं वरु-
णशब्दस्यान्धकारवदावरकवाचित्वान्नजान्ना व्यवहृतस्य रात्रिरूपत्वमिति
व्याचष्टे—

(राजसूयविषयस्य विजयानुर्ध्वमासतोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः । अहोरा-
त्राभ्यामेवैनमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

मित्रावरुणयोरनेकदेवरूपत्वात्सर्वदेवसंबन्धिन्यामामिक्षायां मित्रावरुणात्मकत्वेन
निरूपितयोर्हस्तयोरुपावहरणं युक्तमित्येतद्दर्शयति—

“ मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रो वै दक्षिणः । वारुणः सव्यः । वैश्व-
देव्यामिक्षा । स्वमेवैनौ भागधेयमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विश्वैर्देवैरितिपदेऽच्चारणेन तत्संबन्धिनानां प्रजानां यजमानभोग्यत्वं संपद्यत
इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“ सप्तहं विश्वैर्देवैरित्याह (१) । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । ता एवाऽऽश्वाः
कुरुते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ स्वादिरीमासन्दीं प्रतिष्ठाप्य क्षत्रस्य नाभिरसीति तस्यां कृत्यधी-
वासमास्तीर्य ” इति , कृत्यधीवासं चर्मपटः । पाठस्तु—

क्षत्रस्येति । हे कृत्यधीवास क्षत्रस्योपवेशनाय त्वं नाभिवन्द्यस्थान-
मासि । मातृवद्धारकत्वेन क्षत्रस्य योनिः कारणमासि । विधत्ते—

“ क्षत्रस्य नाभिरासि क्षत्रस्य योनिरसीत्यधीवासमास्तृणाति सयोनित्वाय ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

योत्रिरसीति चर्मपटस्य कारणत्वेन भावनयाः सकारणत्वं क्षत्रस्य संपद्यते ।

स्योनामिति । कल्पः—स्योनामा सीद सुषदामा सीदिति तामास्ताद्य यज-
मानो मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्युपविशति ” इति ।

हे मदीयशरीर स्योनां सुखकरीमेनामासन्दीं मत्वासीद सप्तपस्थं भव ।
सुषदां सुखेनोपवेष्टुं योग्यामासीद । इयमासन्दी त्वां शरीरं मा हिंसीत् । मामपि
शरीरस्वामिनं मा हिंसीत् । मन्वद्वयार्थस्य विस्पष्टतां दर्शयति—

“ स्योनामा सीद सुषदामा सीदित्याह । यथायजुरैवैतत् । मा त्वा हिं-
सीन्मा मा हिंसीदित्याह हिंसायै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ निषत्ताद् भूतव्रत इत्यासीन्मनुमन्वधते ” इति । पाठस्तु—

नि षत्तादेति । अयं यजमानो भूतव्रतः स्वीकृत्यज्ञो वरुणोऽनिष्टनिवारको
भूत्वा निषत्तादास्यामासन्द्यामुपविशेत् । यस्यासु बहुषु वैरिगृहेष्वागत्य सात्राण्यं
कर्तुं युक्तः शोभनसंकल्पो भवतु ।

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासतोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

साम्राज्यमुद्दिश्य सम्पदसंकल्पसिद्धिमेव दर्शयति—

“ निवसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुकतुरित्याह । साधो-
ज्यमेवैनं सुकतुं करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ तमुत्विजो रतिनश्च सर्वतः पर्युपविशन्ति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतो
जला पश्चाद्धोतोरुत्तरत उद्गता, उपविष्टेषु जला इन् ओमित्यध्वर्युं राजा मन्त्र-
यते त्वं राजन्जलाऽसीतीतरः प्रत्याहैवं जलाणं होतारमुद्गावारं चोत्तरोत्तरेणेनरे
मत्पाहुः ” इति । एतेषामष्टानां मन्त्राणां पाठस्तु—

जला इन्त्वमिति । दूरादाह्वानं प्लुतिः । हे राजस्त्वमेव जलाऽसि ब्राह्म-
णोऽसि न त्वहम् । कुतः । यतस्त्वमेव सविताऽसि ब्राह्मणधर्मान्पालयन्जन्माक-
मनुष्ठानायानुज्ञाताऽसि । सत्यसवस्त्वममोघानुज्ञः । अतो ब्राह्मणवर्णाश्रमधर्माणां
त्वदर्शनत्वात्त्वमेव जला । तथेन्द्रोऽसि परमैश्वर्यवानसि । सत्यौजा अमोघरी-
र्योऽसि । तथा मित्रोऽसि शिष्टपरिपालनाय देव(मित्र)नामाऽसि । सुशेवः
सुष्टु सेवितुं योग्योऽसि । तथा वरुणोऽस्मिन्निति निवारकोऽसि । सत्यधर्मा शास्त्री-
यधर्मयुक्तोऽसि । यथा लोके परराष्ट्रं जित्वा समागत्य सिंहासने सभासीनं राजा-
नम्र उपविष्टाः पुरोहितादयो नहुभिराशीर्भिः स्तुतिभिश्च स्तुवन्ति तद्वद्वापि
सेवोपचारः क्रियते । एतयाऽऽशीर्वादिरूपया सेवया ब्राह्मणेषु यत्तामर्थं शान्ति-
नुग्रहस्त्वं तद्वाजनि प्रतिष्ठापितं भवति । तदेतदभिषेत्प वाजसनेयिनो नृहदा-
रण्यके क्षत्रियसृष्टिमस्तावे समामनन्ति—“ क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः
क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति ” इति ।

यथोक्तार्थपरत्वेन मन्त्रान्वयाच्चे—

“ जला इन्त्वं राजन्जलाऽसि सविताऽसि सत्यसव इत्याह । सवितार-
मेवैनं सत्यसवं करोति (२) । जला इन्त्वं राजन्जलाऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा
इत्याह । इन्द्रमेवैनं सत्यौजसं करोति । जला इन्त्वं राजन्जलाऽसि मित्रोऽसि
सुशेव इत्याह । मित्रमेवैनं सुशेवं करोति । जला इन्त्वं राजन्जलाऽसि
वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । वरुणमेवैनं सत्यधर्माणं करोति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ७ अ० १०] इति ।

(राजगृहविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सविधेन्द्रो मित्र इति देवतापदानामुच्चारणेन तद्देवताभिप्रायां छन्दसामुच्चारणं संभवति इति दर्शयति-

“ सविताऽसि सत्यसव इत्याह । गायत्रीमेवैतेनाभिव्याहरति । इन्द्रोऽसि सत्योणा इत्याह । मिष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति (३) । मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । णगतीमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यमेता देवताः । सत्यमेतानि छन्दोऽसि । सत्यमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

एता इन्द्रादयो देवताः सत्यं पालयन्त्येतानि गायत्र्यादिछन्दांसि च सत्यभयोर्बं फलं प्रयच्छन्ति । अत्र उभयोः सत्यरूपत्वादिभ्रादिपदोच्चारणेन गायत्र्याद्युच्चारणसिद्धिः । तेन यजमानः सत्यवादित्वमेव सर्वतः संपादयति ।

वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप् उच्चारणसिद्धिं दर्शयति-

“ वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । अनुष्टुभमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते वरुणः । सत्यानृते एवावरुन्धे (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विभे देवस्य नेतुरित्यस्यामनुष्टुभिः प्रथमपादः सप्ताक्षर इत्यनृतत्वम् । उत्तरे षयः पादा अष्टाक्षरा इति सत्यत्वम् । एतच्च “ एकस्मादक्षरादनामं प्रथमं पदम् ” इत्यादिब्राह्मणेनैव दर्शितम् । वरुणोऽपि कचिदभिष्टकारित्वादनृतरूपः । कचित्तानिर्बर्तकत्वात्सत्यरूपः । एतच्च “ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽध्वान्प्राप्तिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालानिर्वपेद्द्वरणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति ” इत्यादिषु ब्राह्मणेषु स्पष्टं द्रष्टव्यम् । अत्र उभयरूपत्वसाम्याद्वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप् उच्चारिता भवति । तेन च यजमानोऽनृतं त्यक्तुं सत्यं वक्तुं च समर्थत्वात्सत्यानृते स्वाधीने करोति । वेदनं प्रशंसति-

“ नैनं सत्यानृदे उदिते हिंस्तः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः-“ इन्द्रस्य वज्रोऽसीति स्पर्धं ब्रह्मा राज्ञे प्रयच्छति ” इति । पाठस्तु-इन्द्रस्येति । हे स्पर्ध वज्रतृतीयांशत्वात्वं वज्रोऽसि । स्पर्धस्तृतीयमिति श्रुतेः । यतो विरोधिघाती त्वं तेन कारणेन मे मर्त्यं रक्ष्य द्युतस्थानपरिच्छेदनरूपं कार्यं साधय । विवचे-

(राजसूयविषयस्य विजयाकुर्वन्मासोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्वन्न इति स्पर्धं प्रयच्छति । वज्रो वै स्पर्धः । वजे-
णैवास्मा अवरपरः रन्धयति । एवः हि तच्छ्रेयः । यदस्मा एते रन्धेयुः ” [जा०
का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

रन्धेत्युच्चारणेनास्मै यजमानायावरं परं चापेक्षितं सर्वकार्यं रन्धयति साधयति ।
यद्यदि यजमानायैते कार्यविशेषा रन्धेयुः सिध्येयुः । एदे सति श्रेयो हि वरप-
न्नास्ततरं खलु ।

दिश इति । कल्पः—“ दिशोऽभ्ययः राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्मरज्ञे प्रयच्छति ”
इति ।

अयं यजमान ऊर्ध्वदिक्षसंहिताः पञ्च दिशोऽभिलक्ष्य राजाऽभूत् । विधत्ते—
“ दिशोऽभ्ययः राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्मरयच्छति । एते वै सर्वेऽप्याः । अपरा-
जायिनमेवैनं करोति (५) ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अक्षाः कपर्दकाः सुवर्णनिर्मिताः । विभीतकफलानि सौवर्णानीत्येके । ते चाक्षा
शूतस्थाने निवपनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्बेन दर्शितम्—“ अक्षावापोऽधिदे-
वनमुद्धत्याबोक्ष्याक्षाजिवपेतसौवर्णान्वरः शतान्वरः सहस्रान्वा ” इति । तेभ्यः पञ्चा-
क्षानुद्गृह्य जितवानयं राजेत्यभिप्रायेण तस्मै राज्ञे दद्यात् । एत एव पञ्चाक्षा
अयाः सर्वे संपद्यन्ते । अयश्चब्दोऽक्षवाची । पञ्चदिश्वर्त्यक्षाभिप्रायेण पञ्चाक्षाणां
दत्तत्वाद्वाशिस्थाः सर्वेऽप्यक्षा दत्ता भवन्ति । तथा सत्येनं यजमानमपराजायिनं
कदाचिदपि पराजयरहितमेव करोति । विधत्ते—

“ ओदनमुज्जुवते । परमेष्ठी वा एषः । यदोदनः । परमामेवेनः अयं गम-
यति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अधिदेवनकाल ओदनं पणत्वेन सर्वं परस्परं जुगुः । अन्नाद्वै यजाः प्रजा-
यन्त इति भुतेरोदनः परमेष्ठिरूपः । तथा सत्योदनपणप्रतिज्ञया परमां अयं
यजमानः प्राप्नोति ।

सुश्लोकाँ३ इति । कल्पः—“ मङ्गल्यनाम्ना राजाऽऽहवयति सुश्लोकाँ३
इति संयहीतारं सुमङ्गलाँ३ इति भागदुर्गं सत्यराजा इन्निति क्षत्तारम् ” इति ।

शोभनः श्लोकः स्तुतिर्यस्यासौ सुश्लोकः कोशाभ्यक्षाऽभ्यप्रमहधारी वा ।
तावुभाषपि स्वस्वकार्यं सम्मग्नतुतिश्रुन्तो शोभनस्तुतियुक्तौ भवतः । शोभने मङ्गलं
मर्षादानुल्लङ्घनेन प्रजाभ्यः करादानरूपं यस्य भागदुर्गस्य सोऽयं सुमङ्गलः ।

(राजसूयविषयस्य विजयावूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सत्यस्यावश्यंभाविनोऽन्तःपुररक्षणस्य स्वामी क्षत्ता सत्यराजा । एतेषां संबोधना-
नि प्लुतयश्च दूरादाह्वानार्थाः । द्वयोः सानुनासिकत्वं सांप्रदायिकम् ।

स्वर्कीयाः संप्रहीवाद्यः सुश्लोकादयो भूमासुरित्येवमाशीः परतया व्याचष्टे-

“ सुश्लोकांश्च सुमङ्गलांश्च सत्यराजाऽनित्याह । आशिषमेवैताभाशास्ते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति । विधत्ते-

“ शौनःशेषमाख्यापयते । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

शुनःशेषेन दृष्टं शस्त्रं शौनःशेषं, तदध्वर्युर्होतारं वाचयेत् । तेन यजमानं वरुणपाशान्मोचयतीति । तत्र ऋक्संख्यां विधत्ते-

“ परःशतं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिति-
हति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

परःशतं शतादाधिकम् । ऋक्संख्यां चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृता-“ शौनः-
शेषमाख्यापयत ऋचो गाथामिश्राः परःशताः परःसहस्रा वा ” इति । विधत्ते-

“ मारुतस्य चैकविंशतिकपालस्य वैश्वदेव्यै चाऽऽमिक्षाया अग्नये स्विष्ट-
कृते समवद्यति । देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

समवद्यति समस्यैकीकृत्यावद्येत् । तेनोभयतः कर्मद्वयेऽवस्थिताभिर्देवताभिरे-
वैनं यजमानमुभयोः पार्श्वयोः पालितवान्भवति ।

अपां नष्टा इति । कल्पः-“ अवभृथेन प्रचर्मापां नष्टे स्वाहेत्यप्सु जुहो-
त्यूर्जो नष्टे स्वाहेत्यन्तरा दर्भस्तम्बे स्थाणौ बल्मीकवपायां वा हुत्वाऽग्नये गृह-
पतये स्वाहेति प्रत्येत्य गार्हपत्ये हुत्वा ” इति ।

अपां नष्टे नपातयित्रे विनाशमकुर्वते बह्व्ये । न खल्वग्निरपो नाशयति किं-
तुत्पादयति । अग्रेराप इति सृष्टिप्रकरणे श्रवणात् । ऊर्जो बलस्य नपातयित्रे
बह्व्य ऊर्जो नष्टे । उदराग्निना भुक्तेऽग्रे जीर्णे सति बलं वर्धते न तद्विनाश्यते ।
विधत्ते-

“ अपां नष्टे स्वाहोर्जो नष्टे स्वाहाऽग्नये गृहपतये स्वाहेति तिस्र आहुती-
र्जुहेति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति (६) ” [ब्रा० का०
१ प्र० ७ अ० १०] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः-

(राजसूयविषयस्य विजयातुर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः संब्यत्त्वस्य वर्णनम्)

“ बाहू अधो हरेद्वाभ्यां भिवेति वरुणेति च ।
स्वाभ्युपाहत्य बाहू सं वैश्वदेव्यां प्रसादयेत् ॥
क्षत्राऽऽसन्ध्यां तु स्वादिर्यो कृन्मर्धावासस्तुतिः ।
स्योना स्वामी समागत्य मा त्वा तत्रोपसीदति ॥
नि वोपविष्टं समन्व्य ब्रह्माऽनध्वर्युमीयेत् ।
प्रत्याह सोऽपि त्वमिति ब्रह्मा हेता च सारमः ॥
राज्ञोक्ता उत्तरं प्राहुर्मिन्द्र स्फुषं स्थाभिर्नर्पयेत् ।
दिशोऽक्षान्दापयेत्पञ्च सुशोक इति च क्रमात् ॥
समहीता भामदुषः क्षत्रा चाऽऽहूयते त्रिभिः ।
अपां जुहोत्यप्सु दर्भे गार्हपत्ये त्रिभिः क्रमात् ।
अनुवाके षोडशेऽस्मिन्नयोर्विशतिरग्निनाः ” ॥ इति ।

अथ सीमांस्ता ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ राजसूयेऽभिषेचन्याख्ये मां ये देवनादयः ।
तच्छेषास्तेऽस्मिन्नाद्यां वा तच्छेषास्तस्य संनिधेः ॥
राजसूयकथंभावाऽनुवृत्तः सर्वशेषता ।
कल्प्याऽऽकाङ्क्षाऽभिषेचनस्य प्रक्रिया प्रबला ततः ” ॥

राजसूये पश्चिद्धिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चि-
त्सोमयागः । तत्संनिधौ देवनादयः श्रूयन्ते—“ अक्षैर्दीव्यति राजन्वं जिनाति
शौनःशेषमाख्यापयन् ” इति । जिनाति जयति । बहुवचनभासणे समाप्नातं
शुनःशेषविषयमुपाख्यातं शौनःशेषम् । तत्र संनिधिवलादेवनादयोऽभिषेचनी-
याङ्गमिति चेन्नैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षापापानुवृत्त्यां विहिता देव-
नादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयागात्मक इत्यत्र सर्वशेष-
त्वम् । न चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिव्यति । ज्योतिष्टोमविकृति-
त्वेनातिदिष्टैः प्राक्तनाङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तः । संनिहितविधिबलादाकाङ्क्षो-
त्थाप्यत इति चेत् । अत एवाऽऽकाङ्क्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य
तद्द्वारा वाक्यलिङ्गभूतकल्पनया संनिधिविप्रकृत्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु
महाप्रकरणं कल्पत्वादेकया कक्षयया संनिधुष्यते । तस्मात्प्रकरणेन संनिधि-
नाभास्तर्वशेषा देवनादयः । पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ अभिवेष्यमाकृताङ्गः समाप्तौ देवनादिकम् ।

मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसमाप्तौ देवनादयः ॥

अभिवेषकोऽपकृष्टोऽस्मात्पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ ”

राजसूये सोमयागस्याभिवेचनीयस्य संनिधौ देवनशौनःशेषोपाख्यानाभि-
षेकाः क्रमेणाऽऽम्नाताः । तत्राभिवेचनीये चोदकमाप्तमङ्गजातं नारिष्ठन्नामेन
प्रथमं संपाद्य पश्चाद्देवनादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः—माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्याभि-
षिच्यत इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिवेषकोऽपकृष्टः । अभिवेषकात्पूर्व-
माभित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठमाहम् । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन्काले
प्रयाजाधारवद्विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः । चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“ एकस्यैवाभिवेष्यस्थ तदङ्गं निखिलस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षादायः प्रक्रिययोत्तरः ” ॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गनमित्युक्तं तदेतदभिवेचनीयस्य सोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम् ।
कृतः । अपकर्षात् । यद्यप्यभिवेचनीयविधेरूर्ध्वं तत्संनिधौ देवनादय आम्नाता-
स्तथाऽप्यभिवेषनीयमध्ये देऽपकृष्यन्ते । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति
वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिवेषो माध्यंदिनसवने स्तोत्रकालेऽपकृष्यते । तस्मि-
न्अपकृष्टे सति ततः पूर्वमाम्नातानां विदेवनादीनामर्थसिद्धौऽपकर्षः । ततो माहेन्द्र-
स्तोत्रादिवद्भिवेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वादेवनादिकमाभिवेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्रा-
प्ये ब्रूमः—किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणम् ।
उभयथाऽपि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य पञ्चलत्वादेवनाविकं राजसूयस्याङ्गम् ।
राजसूयशब्दानुमत्यादीन्सर्वान्यागानभिधत्ते । तस्मात्सर्वेषामेतदङ्गम् । अनुष्ठानं
तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबलादभिवेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले
तदनुष्ठीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपराठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(राजसूयविषयाणां संसृपां दशसंख्याकहविषां विधिः)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा
सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं द्वाद-
शकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुः
श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुः शितिपृष्ठो
दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमुपध्वस्तो दक्षिणा वारुणं
दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं
पञ्चदक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालः शृण्ठो दक्षिणा
वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा (१) ॥

(आग्नेयः हिरण्यः सारस्वतं द्विचत्वारिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशे जितवतो राज्ञ इतरसेव्यत्वरूप उपचारो वर्णितः । सप्तदशे संसृपां
हवींषि दशसंख्याकानि विधीयन्ते—

आग्नेयमिति । उपरतस्तनपाना वत्सतरी । शुक्लकायः शृण्ठः । तान्येतानि
हवींषि प्रशंसति—

“ वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तत्संसृज्जिरजु सम-
सर्पत् । तत्संसृपांसं संसृज्वम् । अग्निना देवेन प्रथमेऽह्नन् प्रायुङ्क्त । सर-
स्वत्या वाचा द्वितीये । सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुभिश्चतुर्थे । बृहस्प-
तिना ब्रह्मणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वरुणेन स्वया देवतया सप्तमे (१) ।
सोमेन राज्ञाऽष्टमे । त्वष्ट्रा रूपेण नवमे । विष्णुना यज्ञेनाऽऽप्नोत् । यत्संसृपो
भवन्ति । इन्द्रियमेव तद्दीर्यं यजमान आप्नोति” [भा० का० १ प्र० ८
अ० १] इति ।

(राजसूयविषयाणां संसृपां दशसंख्याकहविषां विधिः)

सुतुषाणस्य सुष्ठु सोममभिवेचनीयकर्मण्यभिपुनयतो वरुणस्येन्द्रियसामर्थ्यं दशधा भूत्वा परापतद्दिनष्टम् । स च वरुणस्तादिन्द्रियं संसृपान्दाभिहितैर्यथो-
क्तहविर्भिरनुक्रमेण सम्यक्प्राप्तवान् । सम्यक्सृप्यते माप्यते वीर्यमाभिरग्न्यादि-
भिर्देवताभिरिति संसृपो देवतास्तासां हवींष्यपि तन्नामकानि । स वरुणः प्रथमेऽ-
हनि देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं प्रायुक्त्वाऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर-
वपदित्वर्थः । द्वितीयेऽहनि वामपथा सरस्वत्या चरुं निरवपत् । तृतीये पतव-
कारणेन तविषा सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा
सह चरुं निरवपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानिना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् ।
षष्ठे द्योतनात्मकेन्द्रेण सहैकादशकपालं निरवपत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणा-
तितकल्पगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा यजमानेन सोमेन
सह चरुं निरवपत् । नवमे रूपवता खट्वा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे
यज्ञरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं निरुप्य तादिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि
संसृपो यागा भवेयुस्तदाऽसौ यजमान इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति । उत्पत्तिवि-
भिभिर्दिहितामां संसृपामनेनार्थवादेन भिन्नदिनानुष्ठानयिभिरुभेयः । अन्यं प्रका-
रविशेषं विधत्ते—

“ पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति ! इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुण्ये ” [जा० का०
१ म० ८ अ० १] इति ।

पूर्वा पूर्वदिग्गता दिनभेदेन बहुवेदित्वद्योतनार्था वीप्सता । तत्प्रकारभाऽऽपस्त-
म्बेन स्पष्टीकृतः—“ ओभूने परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्वा संसृपां
हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्थति यज्ञ * पूर्व-
स्याऽऽहवनीयस्तत्रोत्तरस्य गार्हपत्य उत्तमायाः माग्वंश आहवनीयो नहिगार्ह-
पत्यः ” इति ।

अष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कंचित्कालविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । सोमो वै रेतोधाः । रेत एव तद्वधाति ।
अन्तरा त्वाष्ट्रेण । रेत एव हितं त्वष्ट्रा रूपाणि विकरोति । उपरिष्टाद्वैष्णवेन ।

* ख. पुस्तकटिप्पण्यां “ पूर्व आहवनीयस्तत्रोत्तरो गार्हपत्यः ” इति पाठः ।

१ ख. घ. ङ. च. “ इन्द्रियं सा ” । २ क. पूर्वपूर्वदे । ३ ख. घ. च. पूर्वदे ।

(राजसूयविधयाणां संसृषां दशसंख्याकहविषां विधिः)

यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवातन्तः प्रविष्टिति (२) ” [भा० का० १ प० ८ अ० १] इति ।

अभिषेचनीयात्सोमयागादूर्ध्वं दशपेयः सोमयामः कर्तव्यः । तस्य च संसृ-
व्यागसंबन्धिनि सप्तमेऽह्न्येका दीक्षा कर्तव्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसदः
कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसदिन उपसद्यामात्पूर्वं सौम्याख्येन संसृपाऽष्टमहविषा
प्रचरेत् । मध्यमोपसदिने पौर्वाहिकापराह्निकोपसदोर्मध्ये त्वाष्ट्रेण नवमहविषा
प्रचरेत् । तृतीयोपसदिने पौर्वाहिकापराह्निकोपसदावनुष्ठापोपरिष्ठाद्वैष्णवेन दश-
महविषा प्रचरेत् । सोमस्य रेतोधारणहेतुत्वात्प्रथमतस्तत्प्रयोगे यजमानो रेतो
दधाति । ततस्त्वष्ट्रः प्रयोगे सति धूर्तं रेतोऽवष्टभ्य त्वष्टा रूपाणि विविधानि
करोति । विष्णोर्धृक्स्वरूपादन्ते तद्धविःप्रयोगे सति यजमानो राजसूयादूर्ध्वमपि
यज्ञानुष्ठान एव प्रतिष्ठितो भवति । दशपेयतन्त्रमध्ये त्रयाणां हविषामनुष्ठानमा-
पस्तम्बेन स्पष्टीकृतम् । अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्युपक्रम्यैवं पठ्यते—
“ एका दीक्षा तिस्र उपसदः पुरस्तादुपसदाः सौम्यं चरुं निर्वपति अन्तरा त्वाहू-
महाकपालमुपरिष्ठाद्वैष्णवं त्रिकपालम् ” इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ।

अङ्गनाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादायः प्रतीयते ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भावी(ति) कालविधिस्ततः ।

नाङ्गः कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरोष्ठिवत् ” ॥

राजसूये संसृष्वन्द्वाध्याय्याग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवीष्याम्नासानि ।
तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाप्नोयते—“पुर-
स्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । उपरिष्ठाद्वैष्णवेन ” इति ।
योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नुपदिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां
त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन योद्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्मुपसदामङ्गनातीति
प्राप्ते ज्ञमः—उपसदागिति षष्ठ्याः कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात्सौ-
म्यादीनां कालविशेषसंबन्धपरमिदं वाक्यं न त्वङ्गनाङ्गिभावपरम् । ततो न
कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं किंत्वनुमत्यादिवत्प्रधानम् ॥

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

स॒द्यो दी॒क्षय॑न्ति स॒द्यः सोमं॑ क्री॒णन्ति पु॒-
ण्ड॒रि॒भ्रजां॑ प्र यच्छ॒ति द॒शभि॑र्धत्स॒तरैः सोमं॑
क्री॒णाति॑ द॒शपे॑यो भवति द्वा॒तं ब्रा॒ह्मणाः
पि॒बन्ति॑ सप्तद॒श* स्तोत्रं॑ भवति प्रा॒काशा॑व-
ध्व॒र्यवे॑ ददाति स्रजं मु॒द्राभ्रे॑ रु॒क्म* हो॒त्रेऽश्वं॑
प्र॒स्तोतु॑म॒तिहृ॑त्भ्यां द्वाद॒श प॒ष्टौ ह्री॑र्भ्र॒क्षणे॑ व-
द्वा॒र्मा म॑त्रा॒वरु॑णाय॒र्षभं॑ ब्रा॒ह्मणा॑च्छ*सि॒ने
वा॒स॒सी ने॒ष्टापो॑तुभ्या* स्थू॒रि य॒वाचित॑म॒च्छा-
वा॒काया॑न॒इवा॒हम॑ग्नि॒धेर्भा॒गवो॑ हो॒ता भव॑ति
आ॒य॒न्ती॒यं ब्र॒ह्म॒सामं॑ भवति वा॒रव॑न्ती॒यम॑ग्नि-
हो॒म॒साम* सा॒रस्व॑तीरि॒पो गृ॑ह्णाति (१) ॥

(वा॒रव॑न्ती॒यं वा॒रि॒र्ष (१)) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तदशो संसृपां हवींष्युक्तानि । अष्टादशे दशपेय उच्यते । तत्र दीक्षासो-
मकययोश्चोदकप्राप्तं दिनमेव प्रपवदितुं विधत्ते—

सद्य इति । प्रकृतावपुः स्नात्यपोऽश्वासीति यदिहितं तदपवदितुं विधत्ते—

पुण्डरिभ्रजामिति । तदेतत्सूत्रकारः स्पष्टी चकार—“अपो दीक्षायाः स्थाने
द्वादशपुण्डरीकां स्रजं प्रतिमुञ्चदे ” इति । प्रतिमोचयेदित्यर्थः । तदेतत्प्रदर्शयति—

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

“ आमि वा एतत्कुर्वन्ति । यत्सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं कीर्णन्ति ।

पुण्डरिस्रजां प्र यच्छत्यजामित्वाय । अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । अप्सु दीक्षातपसी प्रविशयन् । तत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिस्रजां प्रयच्छति । साक्षा-
देव दीक्षातपसी अवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

चोदकमाहानि हिरण्यवासःप्रभृतीनि दशविधकयद्रव्याण्यपवादिषु विधत्ते—

दशभिरिति । वत्सवरा उपरतस्तनपानाः । अत एव सूत्रकारो विशिनष्टि—

“ दशभिर्वत्सवरैः सोमं कीर्णाति ” इति । अत्र संख्यां प्रशंसति—

“ दशभिर्वत्सवरैः सोमं कीर्णाति । दशाक्षरा विराट् (१) । अर्थं विराट् ।
विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

साण्डत्वं विधाय प्रशंसति—

“ मुष्करा भवन्ति सेन्द्रत्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।
सेन्द्रत्वमिन्द्रियसामर्थ्यसहितत्वम् । प्रधानं कर्म विधत्ते—

दशपेयं इति । दशसु वैकृतचमसेषु पातव्यः सोमरसो यस्मिन्कतौ स
क्रतुर्दशपेयः । यद्वा—एकैकस्मिन्पात्रे दशभिर्ब्राह्मणैः पातव्यः सोमो यस्मि-
न्स दशपेयः । एतदेवाभिषेत् सूत्रकार आह—“ भोभूते पात्रसंसादनकाळे दश
चमसानधिकान्प्रयुनाकि तानुभयनकाल उज्जयति भक्षणकाळे दश दशैकैकस्मि
भमसे ब्राह्मणाः सोमपाः सोमं भक्षयन्ति ” इति । तं विधिं प्रशंसति—

“ दशपेयो भवति । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ०
२] इति । विधत्ते—

शतमिति । एकैकस्मिन्पात्रे दश दश ब्राह्मणा इति मिलित्वा शतं ब्राह्मणाः
पिशन्ति । प्रशंसति—

“ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्रातिविष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

सप्तदशमिति । अस्मिन्कतौ यद्यत्स्तोत्रं तस्य सर्वस्य सप्तदशस्तोत्रैर्ब्रह्मैव
कुर्मात् । प्रशंसति—

“ सप्तदश स्तोत्रं भवति । सप्तदशः प्रजापतिः (२) । प्रजापतेराप्त्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

प्राकाशाविति । प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ । प्रशंसति—

“ प्राकाशावध्वयंवे ददाति । प्रकाशमेवैनं गमयति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । हिरण्यसज्जो दानं विधत्ते—

स्रजमिति । तथा च सूत्रकारः—“ दक्षिणाकाले हिरण्यप्राकाशावध्वयंवे ददाति हिरण्यस्रजमुद्गात्रे ” इति । प्रशंसति—

“ स्रजमुद्गात्रे । ध्येनास्मै वासयति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अस्य यजमानस्य ध्येयं विशिष्टमेव दुकूलदिकं वासयति उत्तरीयत्वेनाऽऽ-
च्छादयति । वरुणस्य स्वर्णाभरणस्य दानं विधत्ते—

रुक्ममिति । प्रशंसति—

“ रुक्मः होत्रे । आदित्यमेवास्मा उन्नयति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । उदयं प्रापयतीत्यर्थः । विधत्ते—

अश्वमिति । ददातीत्यनुषज्यते । द्वाभ्यामेकश्वद्वयदानं वाचनिकम् । प्रशं-
सति—

“ अश्वं प्रस्तोतुमिति हर्तृभ्याम् । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्राजापतेराप्त्यै (३) ” ।
भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अध्वमेधप्रकरणे प्राजापतेरक्षयश्चक्षरापतादिति श्रुतेरश्वस्य प्राजापत्यत्वम् ।

मातृगर्भिणीनां गवां दानं विधत्ते—

द्वादशेति । वासद्वाराऽभिवृद्धिसूचनादायुष्याभिवृद्ध्या प्रशंसति—

“ द्वादश पष्ठौद्गीर्जसणे । आयुरेवावरुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । बन्ध्याया गोदानं विधत्ते—

वशाभिति । वशाशब्देन बुद्धिस्थं वशित्वमभिधेयं प्रशंसति—

“ वशां मैवावरुणाय । राष्ट्रमेव वश्यकः ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । रेतःसेवनसमर्थस्य गोदानं विधत्ते—

ऋषभमिति । ऋषभशब्देन बुद्धिस्थमिन्द्रियमित्यभिधेयं प्रशंसति—

“ ऋषभं ब्राह्मणाच्छशिशिने । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । द्वाभ्यां प्रत्येकं वस्तुदानं विधत्ते—

वाससी इति । धौतवस्त्रयोः शुद्धिहेतुत्वमभिधेयं प्रशंसति—

“ वाससी नेष्टापोतुभ्याम् । पवित्रे एवास्थैते ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० २]
इति । स्थूलस्य यवपूर्णशकटस्य दानं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य दृशयेयस्याभिधानम्)

स्थुरि यवाचितमिति । वारुणं यवमयं चरुमिति श्रुतत्वाद्यवधिं वरुणं
स्वकीयभागप्रदात्तेन स्वकीयदेशान्ताद्वहिर्निःसारितवान्भवतीत्यभिप्रेत्य पञ्चसति—

“स्थूरि यवाचितमच्छावाकाय । अन्तत एव वरुणमववक्षते (५)” ।

[भा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

अनङ्गवाहामिति । बद्धिद्वारकेणोभयोः संबन्धेन प्रशंसति—

“अनङ्गवाहयभीधे । वक्त्रिर्वा अनङ्गवान् । वक्त्रिस्त्रीत् । वक्त्रिनैव वक्त्रि यत्तस्या-
वरुन्धे ।” [आ० का० १ म० ८ अ० २] इति ।

दर्शपूर्णमासप्रारम्भे यद्विष्णुकस्य शकटस्य वह्नादनृवान्वाह्निः । अग्नेरिन्ध-
नाद्वाग्नीध्रोऽपि वह्निः । उभयोः संबन्धे सति वह्निरूपेणानुद्धा पृथस्य वह्नि-
त्वात्कृष्णमग्निं वाह्निं वातं स्वाधीनं करोति ।

नोदकप्राप्तं होतृसामान्यादिकं बाधितुं विशेषान्विधत्ते—

असर्गवो होतेति । प्रकृतौ यः कोऽपि हेतवेत्यत्रापि तस्याप्तौ भृगुगोत्रोक्त-
मत्रेति विशेष्यते । प्रकृतौ जातस्याच्छंसिनं पस्थान्यस्तोत्रे गायत्रिसाम्नो विहि-
तत्वाच्चदमवादाय आयन्तीयं सामात्र विधीयते । आयन्त इव सूर्यमित्यस्यासृ-
च्यत्वं साम आयन्तीयम् । प्रकृतौ यज्ञायाज्ञेयस्याभिष्टोमसामन्वात्तदपोय वारव-
न्तीयं साम विधीयते । अर्थ न त्वा वारवन्दमित्यस्यासृच्युत्वं वारवन्तीयं साम ।
प्रकृतौ वहन्तीनां गृह्णावीति प्रवाहमात्रमनानामर्पा वसतिविरित्वाद्वापि तस्याप्तौ
सरस्वतीगता एवाऽऽपो विधीयन्ते । हेन्द्रवैर्घत्वेन ययं प्रशंसति—

“इन्द्रस्य सुषवाणस्य जेधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । भृगुस्तृतीयमभवत् । आयन्तीं तृतीयम् । सारस्वती तृतीयम् । मार्गवो होता भवति । आयन्तीं ब्रह्मसामं भवति । वारवन्वीर्यमग्निष्टोमसामम् । सारस्वतीरपो गृह्णाति । इन्द्रियस्य वीर्यं स्याद्वज्रस्ये ” [आ० का० १ प० ८ अ० २] इति ।

अथ मन्त्रिभ्योऽर्पयित्वा भावेनाह स्तुतेरप्रतिष्ठायाः साह स्तोत्रं आचक्षते इति
श्रुतिपादो—

॥ अथ यन्त्रार्थं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं वारयति । पारवन्धी-
भ्रमप्रतिष्ठोत्पत्तयाम् । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं वारयति (५) ॥ [भा० का० १
॥ अ० ८ अ० २] इति ।

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्) .

साधनाम्नि श्रयतिधातोः प्रतीतत्वाद्यजमानेन दीयमाश्रीयते । द्वितीयनामि
वारयितुवप्रतिक्षरस्मिन्यजमाने प्रयुक्तं वैरिदीपं निवारितं भवति ।

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

दशपेये चाभिषेचनीये तन्मं भिदाऽथवा ।

कयसाहित्यतस्तन्मं कालभेदेन भिन्नता ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तन्मेण
कार्यम् । कृतः । कयस्याभिज्ञत्वात् । ‘ सह सोमौ कीणाति ’ [इति] अभिषे-
चनीयस्य यदा सोमकयस्तदैव दशपेयस्यापि सोमे केतव्ये सति कयार्पूर्वमा-
विना दशपेयाङ्गनामपकर्वात्तन्मं स्यादिति प्राप्ते ज्ञमः—भिन्नकालीनयोरभिषे-
चनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संसृष्टाब्दवाच्याभ्यो दशम्य इष्टिम्य ऊ-
र्ध्वमपराङ्गे दशपेयस्थोपक्रमः । ताभ्यः प्राचीनेऽप्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः ।
न च कयसाहित्यमस्ति । ‘ सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं कीणन्ति ’ इति दश-
पेये कयस्य सद्यस्कालत्वाभिधानात् । सह सोमाविविधचनेन कयार्थसंबादे सा-
हित्यं विवक्षितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

राजसूये कथितकर्तुंभमसो दशभिर्जनैः ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥

आशो भाना(ना)संख्ययैकजातोर्विषाः शतं दश ।

यमस्तानुश्रित्युक्त्वा राजपार्श्वं च विप्रमम् ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते—“ दश दशैकैकं चमसः प्रनुसर्पन्ति ॥
इति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य पश्चमसः सोऽयं राजन्येरेव दशभिर्मक्षणीयः ।
दशैतिसंख्या(ख्य)या जात्येकत्वप्रतिभानात् । तथा हि—दशपेयस्य चोवि-
ष्टोमविकृतित्वात्प्रकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च यजमानचमसस्य
भिन्नजातिभिर्मक्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यद्यत्र दशोवि विशेषो
विधीयते तर्हि प्राकृतं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्त्यतां न ऐकजातीयत्वम् । तस्मा-
द्वाजन्धो यजमानो राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ज्ञमः—प्रकृतितः

(राजसूयसंस्मिन्नां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्वकृतहवींषि जेत्येतेषां त्रिभिः)

प्राप्तेषु दशसु यजमानेषु भक्षणाया नुत्तर्पणां पुरुषाणां दश दशेतिर्वाप्तया प्रतिब-
मतं दशसंस्पर्षा विधायार्थसिद्धां शतसंस्पर्षामनुद्य संस्पर्षेयानां सर्वेषां ब्राह्मणं
विधीयते—“ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति ” इति । तथा सति यजमानस्यापि राज-
सूयस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्माद्ब्राह्मणा एव
भक्षकाः । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याऽऽध्वर्यवेऽस्य वा ।

इदातिषोगात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥

राजसूये श्रूयते—“ हिरण्यमयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति ” इति । प्राकाशौ
दीपस्तम्बावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणादध्वस्य बाधकौ,
जटाध्वर्युभागस्यैव । तत्र प्राकाशौ ददातीतिकर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन
दानसंबन्धेन प्राकाशावध्वर्यव इतिवाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽप्योदिते सति देयद-
ध्वमतीतेर्देयान्तरस्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वं पक्षः । अध्वर्यवे ददातीतिसंयदा-
नकारकवाचिचतुर्थीश्रुतिकृतस्य दानक्रियासंबन्धस्यापवादितुमशक्यत्वात्संप्रदानवि-
शिष्टदानक्रियासंबन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति राख्यानः ॥

इति श्रीमत्तायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टार्कपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षि-
णैन्द्रमेकादशकपालमूषभो दक्षिणा वैश्वदेवं
चरुं पिशङ्गि पशौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमा-
मिक्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरु* शिति-
पृष्ठो दक्षिणाऽऽदित्यां मल्हा गर्भिणीमा लं-
भते मारुती पृश्नि पशौहीमाश्विन्यां पूष्णे

(राजसूयसंबन्धिना दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि चेत्येतेषां विधिः)

पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वते

सत्यवाचं चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरो-

डाशं द्वादशकपालं तिस्रधन्वं शुष्कहृतिर्-

क्षिणा (१) ॥

(आग्नेयं हिरण्यमेन्द्रं वैश्वदेवं पिशङ्गीं सप्तचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाठकेऽ-

ष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशे दशपेयोऽभिहितः । एकोनविंशे दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सत्यवाचं चरुं सवित्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । तत्राऽऽदौ पञ्च हवीषि विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । पिशङ्गीं पिङ्गलवर्णां ।

दिग्भ्यास्थापनप्रयुक्तोन्मादपरिहारेणायेष्टिविधिं प्रस्तौति—

“ ईश्वरो वा एव दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव पतितिष्ठत्यनुन्मादाय ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

यं यजमानमध्वर्युः प्रस्थापयत्येष यजमानो दिशोऽनुधाप्य दिग्भ्रमेणोन्मदितोऽनुन्मतो भवितुमीश्वरः प्रभुर्भवति । विधिवाक्यावगतं देवतापञ्चकं प्रशंसति—

“ पञ्च देवता यजति । पञ्च दिशः । दिक्ष्वेव पतितिष्ठति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

आग्नेयादीनां चतुर्णां मध्य एकैकयागादूर्ध्वं पञ्चमहविविधिं अभिधारणं विधत्ते—

“ हविको हविष इष्ट्वा बार्हस्पत्यमभिघारयति । यजमानदिक्षयो वे बृहस्पतिः । यजमानमेव तेजसा समर्धयति (१) ” । [भा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

यजमानस्य देवता उक्ता अग्न्यादयश्चतस्रस्तस्याभ्यो हितो यजमानदेवतः । अवेष्टीर्विधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते—

(राजसूयसंवेन्द्रिनो दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतहवीषि वेत्येतेषां विधिः)

आदित्या मल्हामिति । आदितिर्देवता यस्याः सेत्यादित्या मल्हा भणिजा गलस्तनमुक्तित्यर्थः । पृश्निरल्पतनुः श्वेतवर्णा वा ।

आदितेभूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतां च वैश्यत्वमसृष्टदुकं तदेतदभिप्रेत्य प्रशंसति—

“ आदित्या मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं पष्टौहीम् । विशं वेवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

कर्मप्रदानेन विशः सम्पत्त्वं तस्यानिष्ठादकत्वेन राष्ट्रत्वं सम्पत्त्वम् ।

पाठमार्गं कर्म प्रशंसति—

“ आदित्यया पूर्वया प्रचरति । मारुत्योत्तरया । राष्ट्र एव विशमनुब्रूति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

आभावणस्य चोदकमासमुच्चध्वनित्वमादित्ययागेऽनुद्यापवादिनं विधत्ते—

“ उच्चैरादित्याया आ भावयति । उपांशु मारुत्यै । तस्माद्राष्ट्रं विशमतिवदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

यस्माद्राष्ट्ररूपयामादित्येष्टानुच्चध्वनिर्विदूषायां मारुतीष्टानुपांशुध्वनिस्तस्या-

ल्लोकेऽपि राष्ट्रमुज्जित्य तत्पालको राजादिः सहस्रकरदनाय विशमतिवदति । निर्मलस्यतीत्यर्थः । पूर्वोक्तं पशुविशेषणं प्रशंसति—

“ गर्भिण्यादित्या भवति (२) । इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्ययः । अगर्भा मारुती । विद्वै मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियामकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

गर्भस्येन्द्रियकार्यत्वादिन्द्रियत्वं तेन गर्भेण राष्ट्रगता ब्राह्मणक्षत्रियप्रजा इन्द्रिययुक्ता भवन्ति । मारुत्या गर्भराहित्येन वैश्या निरिन्द्रिया इतरपेक्षया क्षीणसामर्थ्या भवन्ति । ननु पष्टौही बालगर्भिणीत्यसृष्टदुकं कथमगर्भा मारुती-
तीहोच्यते । नायं दोषः । पञ्चवर्षाया अपि पष्टौहीशब्दवाच्यत्वात् ।

पशुबन्धं विधाय सात्यदूतानां हवीषि विधत्ते—

अश्विभ्यां पूष्ण इति । पूष्णे चेति देवतासमुच्चयो वृष्टयः । सत्यं वक्तीति सत्यवाक्स्तस्यै सरस्वतामकाय देवाय । सत्यप्रसवायामोषानुज्ञाय । तिसुमिरिषु-
मिथुर्क्तं धेनुस्तिसृष्वन्तं तत्प्रक्षेपाय निर्मिता शुष्कदतिः । तदुभयमत्र देयम् ।

तेषु हविषु प्रथमं प्रशंसति—

“ देवासुराः सत्यता आसन् । ते देवा अश्विनोः पूष्णाचः सत्यं संनि-
धाय । अनृतेनासुरानभ्यभवन् । तेऽश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपाल निर-

(राजसूयसंमन्विता विशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यवतृक्ष्णविं चेत्येतेषां विधिः)

षण् । द्वौ वै ते वाचः सत्यमवारुन्धत् (३) । यदधिभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । अनुतेनैव भ्रातृव्यान्भिभूय । वाचः सत्यमवारुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

वाचः संवन्धि परसात्यमनृतपरित्यागेन भाषणं तत्सर्वं स्वकीयमभिनोः पूष्णि च निक्षेपस्त्वेणावस्थाप्य युष्माञ् हनिष्याम इत्यनृतेन वचनेनासुराणामधे भाषां कृत्वा तद्विधासेन युजसंगाहं परित्यज्य कदाचिन्निर्झाणानसुराभिहतवन्तः । ततोऽनृतदोषपरिहारकम् पूर्वमिक्षिर्षं वाचः सत्यं महीतुमाचिनोः पूष्णः स्त्रोको-
चस्त्वं पुरोडाशं निरुप्य तत्सत्यं स्वाधीनं कृतवन्तः । तद्वद्यजमानस्यापि इष्ट-
व्यम् । द्वितीयं हविः प्रशंसति—

“ सत्यस्ते सत्यवाचे चरन् । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

पूर्वः प्रथमहविःप्रशंसार्थं वाचः सत्यमवारुन्ध इति यदुक्तं तदेवोत्तरेण सत्य-
वाच इत्यनेन देवताविशेषणेन विधिवाक्यविशेषो गृणाति उच्चारयति ।
अनृतोऽनेनापि यागेन सत्यस्वीकार एव द्रव्यो भवेतीत्यभिप्रायः ।

सत्यमसवायेत्येतद्विशेषणं प्रशंसति—

“ सवित्रे सत्यप्रसवाम पुरोडाशं द्वादशकपालं प्रसूयै ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति । विधत्ते—

“ दूतान्महिणोति । आविद एता मयन्ति । आविदमेवर्न गमयन्ति । अथो दूतेभ्य एव न छिद्यते ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

- प्रतिराजभ्यो दूतान्प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं यासनमा समन्ताद्विद्यन्ति रुधापयन्तीत्याविदः । तेन दूतप्रेषणेनैव यजमानमाविदं गमयन्ति आ समन्ताद्विद्यते रुधाप्यत इत्याविरकीर्तिस्तां प्रापयन्ति । किंचार्थं दूतेभ्यो न विच्छिद्यते सर्वतः प्रेषयितुं कदाचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति, किंतु सर्वदा बहवो दूताः संहिता वसन्ते । दूतप्रेषणप्रकारः सूचकरेण स्पष्टीकृतः—“ तान्मयवस्त्राय् प्रतिराजभ्यः महिणोत्यम्यविक्षि राजाऽभू-
मित्यावेदयते ” इति । तानि तिसृधन्वादीनि दक्षिणाद्रव्याप्यम्यवस्त्रायाभित आकम्य स्नात्वा तानि प्रतिराजभ्यो वक्षयितुं दूतहस्ते दत्त्वा प्रेषयति । स च दूतो राज्ञ एतद्वचनं तेषामग्रे कथयति—अभिविक्षोऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽ-
भूवामिति । दक्षिणां प्रशंसति—

(राजसूयसंभन्धिना विज्ञापयेद्वयः पञ्चद्वयं सात्यदूतद्वयं चेत्येतेषां विधिः)

“ तिसुधन्वः शुष्कद्विदक्षिणा समुद्रवै (४) ” । [भा० का० १
प्र० ८ अ० ३] इति ।

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या भुताञ्ज तु ।

विपक्षत्रियविद्भेदाद्विषां व्यत्ययः क्रमे ॥

विमादेरनुवादः स्यात्प्रापणं वाऽनुवादगीः ।

व्यत्ययस्य त्रयाणां च राजत्वात्प्राप्तिरिति हि ॥

न राज्ययोगाद्वाजत्वं क्षत्रियस्वकृतं तवः ।

अप्राप्तप्रापणान्तं (भं व) स्माच्च रथंतरं तुल्यता ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयसे—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रभेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैभदेवं चरुं पिशङ्गि पष्ठौही दक्षिणा भैत्रावरुणीप्रापिषां वंशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपुष्टो दक्षिणा ” इति । तस्याभेदेष्टौ द्विषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते—“ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्यतो निधायामाऽऽहुतिमोर्हुतिं कृत्वा तमभिधारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैभदेवम् ” इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरण ऐन्द्र-
नायनामत्वं व्यवस्थापयितुं यदि शब्दमुक्तेन वाक्येन रथंतरं निमित्तत्वेना-
मुदितम्, एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीयस्थाने
स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतच्चिन्तितमस्मिन्मते । द्वितीयस्थाने भुतस्थैन्द्रस्य
तृतीयस्थाने स्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनुवादः । वैभदेवस्य तृतीयस्थाने
श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु राजकर्तृकराजसूये ब्राह्मण-
वैश्ययोः प्राप्त्यमावाचानुवादो युक्त इति चेन्न, तयोरापि राज्ययोगेन राज-
शब्दार्थत्वादिवि प्राप्ते क्रमः—राजशब्दः क्षत्रियत्वात् स्तब्धः, न तु राज्ययो-
गस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
राज्ञः कर्मेति विगृह्य राजप्रातिपदिकस्थोपादि प्रत्ययविशेषविधानात् । ब्राह्मण-
वैश्ययोः प्रजापालने राज्यशब्द औपचारिकः । तस्मादेवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ
पूर्वमप्राप्तवनेन प्राप्येते । ननु राजसूयस्य राजकर्तृत्वात्तदन्तर्गताया अवेषे-
रपि तथात्वास्यसां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणप्रयुक्तमिति चेन्नेवम् । अन्तरं

(राजसूयसंभन्धिनां दिशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यवृतहवींश्चि चेत्येतेषां विधिः)

वेष्टौ तदसंभवेऽपि राजसूयाद्दहिः प्रयुज्यमानायामवेष्टौ वत्संभावात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथंतरादितुल्यत्वम् । यद्विशब्दस्तु निपातरवादनशङ्कोऽर्थान्तरवाची वेत्यु-
च्येयम् । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

अवेष्टायज्जन्तमन्त्रं भेदो वा लिङ्गतोऽग्रिमः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणभिर्दालिङ्गं ब्राह्मणयोगम् ॥

राजसूयप्रकरणे भूयते—“ दिशामवेष्टयो भवन्ति ” इति । ताभ्यामवेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेवमाभ्यायते—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणे-
न्दमेकादशकपालमुपभो दक्षिणा वैश्वदेवं चतुं पिशङ्गमि पशौही दक्षिणा भेषा-
वरुणीमभिक्षा वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं क्षितिपुष्टो दक्षिणा ” इति । तानवेष्टिषु तन्मेषाङ्गानुष्ठानम् । कुतः । तल्लिङ्गान्—“ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायऽऽहुतिमाहुतौ हुत्वा तमभिचारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ” इति । तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैकमनिमित्तमिति लिङ्गे, तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते ज्ञमः—उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयो-
गभेदावगमादङ्गानां भेदः । लिङ्गं तु बहिष्प्रयोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद-
यम् । राजसूयप्रकरणपाठान्तःप्रयोग एकः । न च प्रकरणावृत्तकर्म कर्तुं शक्यः । राजसूयाङ्गभूतदिग्ब्यास्थापननिमित्तोन्मादपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्संभवावगमात् । तथा च भूयते—“ ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्मादितोः । यं दिशोऽनु ब्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतिनिष्ठयनु-
न्मादाय ” इति । राजसूयाद्बहिष्प्रयोगस्त्वेतमाऽन्नाद्यकार्मं याज्येदिति विहितः । न चासौ राजसूयान्तःपाती । यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्णव्य-
संयोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मणैर्वश्ययोरनधिकारात् । तस्माद्बहिष्प्रयोगे तन्त्रमन्त्रःप्रयोगे भेद इति निर्णयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोऽध्यायः—

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(राजसूयविषयाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं
 सावित्रं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं त्वाष्ट्रम-
 ष्टाकपालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथ-
 वाहनवाहो दक्षिणा सारस्वतं चरुं निर्वपति
 पौष्णं चरुं भैत्रं चरुं वारुणं चरुं क्षैत्रपत्यं
 चरुमादित्यं चरुमुत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा(१) ॥

(आग्नेयं सौम्यं बार्हस्पत्यं चतुस्त्रिंशत्) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकं-

ष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशे दिशामवेष्टयः पशुबन्धः सात्यदूतानां हवींषि चोक्तानि । अथ
 विंशे प्रयुजां हवींष्युच्यन्ते । तत्प्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—“अपराह्णे बड्मिः
 प्रयुजां हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा
 शोभूते बड्भिरुत्तरो रथवाहनवाहः ” इति । तान्येतानि हवींषि विपत्ते—

आग्नेयमिति । रथस्य वाहनं रथवाहनमन्यच्छकटं यस्मिञ्शकटे रथस्त्वेवबोरम-
 भवस्थायम्यते तस्य रथवाहनस्य शकटस्य बाह्वको दक्षिणो यो बलविदोऽसौ पूर्वषट्के
 दातव्यः । एवमुत्तरषट्केऽपि योज्यम् । अत्र पूर्वषट्कगतं प्रथमं हविः प्रशंसति—

“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्मान्छिशिरे कुरुषञ्जालाः प्राञ्चो यान्ति”

[आ०का० १म० ८अ० ४] इति ।

उपरिष्ठात्परकीयपक्षा उपन्यस्यन्ते “ मासि मास्येतानि हवींषि निरुप्याणी-
 त्याहुः ” इति । तत्प्रक्षानुसारं फाल्गुनमासमारभ्य क्रमेणैकैकस्मिन्मास एकैकं
 हविर्निर्वपणीयम् । तथा हि—फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः प्रागेव राजसूयमुपकम्ब
 यद्विशनामकमग्निष्टोममानुमतादीनि चानुष्ठाय फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामारभ्य वैथ-
 देववरुणप्रथाससाकमेधांश्चतुर्षु मासेषु निष्पाद्य द्वितीयस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां

(राजसूयविषयाणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

शुनासीरीयम्तुरीयादिकमनुष्ठायात्तरदिनेषु देविकादीनि यथोक्तक्रमेण रस्मिनां हवींषि चानुष्ठाय फाल्गुनामावास्यायामभिवेचनीयार्थं दीक्षित्वा तस्म दीक्षा वर्धनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्ब आह—“ तथाऽभिवेचनीयस्योक्त्यस्य दीक्षाः प्रवर्धयति यथा संवत्सरस्य दशरत्रेऽवशिष्टे दशपेयो भविष्यति ” इति । स च दशपेयः संवत्सरं दशरात्रीरवशेष्य पञ्चम्यामुपक्रम्यते पञ्चभिर्दिनैर्निष्पाद्यत्वेन नवम्यां समाप्यते दशम्यां मातः सात्यदूतानि निरुप्यापराहणे प्रयुजां हवींष्युपक्रमितव्यानि । तथा सत्याग्रयस्य फाल्गुनरूपो द्वितीयः शिशिरमासः प्राप्यते । तस्मिन्शिशिरे तन्निर्वापाच्छिशिरद्वारा तज्जविः स्तुयते । कुरुपञ्चालदेशवर्तिनो राजानः प्राप्येणु देशेषु सस्याभिवृद्धिमवगत्य दिग्विजयाय प्राञ्चः प्रयान्ति । यस्मादाग्रययागकालः शिशिरः सस्याभिवृद्धिहेतुस्तस्मात्प्राञ्चो यान्तीत्येवं स्तुतिः । द्वितयिं हविः प्रशंसति—

“ सौम्यं चरुम् । तस्माद्वसन्तं व्यवसायाऽऽदयन्ति ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

उक्तक्रमेण वासन्तिकयोः प्रथममासि सौम्यं चरुं निर्वपति । यस्माद्वसन्तस्य देवता सोमोऽत्र चरुणेज्यते तस्मात्प्रथमो वसन्तमास आगतोऽयमिति निश्चित्य प्राग्देशं जेतुं गता राजानस्तत्रत्यं धान्यं सर्वमुपहृत्य स्वसेनामादयन्ति वसन्तः समुपस्थितः सम्यक्पक्वं समुत्तमन्नं कामं भुञ्जतामिति वदन्तो हस्तेन सर्वां सेनां प्रेरयन्ति । तृतीयं हविः प्रशंसति—

“ सावित्रं द्वादशकपालम् । तस्मात्पुरस्ताद्यवानां सवित्रा विरुन्धते ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्वितीये वसन्तमासे सावित्रयागः कृतस्तस्मात्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि गता राजानः सवित्राऽनुज्ञाताः सन्तो यवानां विरुन्धते यवादीनि धान्यानि मरकीयाणि विशेषेण विरुन्धते यथा कृषीवला न गृह्णन्ति तद्वदवरोधं कुर्वन्ते । चतुर्थं प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं चरुम् । सवित्रैव विरुन्धे । वसन्ता यवानादधते ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्मात्प्रथमे मीमे मासि बार्हस्पत्यागः कृतस्तस्माद्वसन्ता बृहस्पतिनाऽनुज्ञा-

(राजसूयविध्याणां प्रयुजां हविषामभिधानम्)

षाः सन्तो यवानादधते पूर्वं सवितृप्रसादाद्ये यवाः परदेशवर्ध्मः कृषीवलेभ्योऽव-
रुद्धास्तान्सर्वानानीय स्वगृहेषु स्थापयन्ति । पञ्चमं प्रशंसति—

“ त्वाष्ट्रमष्टाकपालम् । १ । । रूपाण्येव तेन कुर्वते ” [ब्रा० का० १
प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये ग्रीष्मे मासि त्वाष्ट्रयागः कृतस्तेन कारणेन रूपनिर्भा-
वत्पट्टाऽनुज्ञाताः सन्तो रूपाण्येव परकीयधानानां यथेष्टमोजनेन पुष्टिमन्येव
धारीराणि कुर्वन्ते । पञ्चं प्रशंसति—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालम् । तस्माज्जघन्ये नैदाद्ये प्रत्यश्रः कुरुपञ्चालो
यान्ति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वार्षिके प्रथमे मासि वैश्वानरयागः कृतस्तस्माद्वैश्वानरेणानुज्ञाता जघन्ये
नैदाद्ये द्वितीयस्मिन्ग्रीष्ममासेऽपगते सति वर्षर्तुप्रथममासे परकीयराष्ट्रं सर्वात्मना
विनाश्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखाः कुरुपञ्चाला राजानो यान्ति । तदेतदुपलक्षणं
सर्वेऽपि राजान उक्तरीत्या कुर्वन्तीति द्रष्टव्यम् । उत्तरपट्कस्य प्रथमं हविः
प्रशंसति—

“ सारस्वतं चरुं निर्वपति । तस्मात्प्रावृषि सर्वा वाचो वदन्ति ” [ब्रा०
का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये वार्षिकमासि सारस्वतयागः कृतस्तस्मात्प्रावृषि वृष्ट्या संतु-
ष्टाः कृषीवलास्त्वया कृषिकार्यं यथा कृषिकार्यं क्रियते बीजानि सन्ति के-
चाऽनडूवाह इत्यादिकाः सर्वा वाचः परस्परं वदन्ति । उत्तरहविःपञ्चकं प्रशं-
सति—

पौष्णेन व्यवस्यन्ति । भैवेण कृषन्ते । वारुणेन विशुना आमुद । शैत्र-
पत्येन पाचयन्ते । आदित्येनाऽऽदधते” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

शारदे प्रथमे मासि पौष्णयागस्य कृतत्वात्तेन पौष्णेन व्यवस्यन्ति पुषदेव-
ताया अनुग्रहेण पुष्टिमानेतावतीं भूमिं कृषामीत्यादिनिश्चयं कुर्वन्ति । शारदे
द्वितीये मासि भैषयागस्य कृतत्वान्मिषदेवताया अनुग्रहेण निर्विघ्नाः कृषन्ति ।
हैमन्ते प्रथमे मासि वारुणयागस्य कृतत्वाद्भरुणदेवताया अनुग्रहेण गोमयादिकं
प्रक्षिप्य नीरपूर्णं क्षेत्रं विशेषेण धृतवन्तः पोषयन्त आमुद । हैमन्ते द्वितीये
मासि शैत्रपत्ययागस्य कृतत्वात्क्षेत्रपतिदेवताया अनुग्रहेण सस्यमप्यं यथेष्टमु-

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

स्पर्शं निरर्थकं शुणादिकमुन्मूल्य फलपाकं संपादयन्ति । शैशिरे प्रथमे मास्यादि-
त्यथागस्य कृत्वादादितिदेवधाया अनुग्रहेण पक्वानि धान्यानि स्वगृहेष्वादधते ।
अथोक्तं प्रतिमासनिर्वापं परपक्षत्वेनोपन्यस्यति—

“ मासि मास्येतानि हवींषि निरुप्याणीत्याहुः । तेनैवर्तुन्मयुक्ते इति ”
[जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

तेनैव प्रतिमासं पृथङ्निर्वापेणैव सर्वानृतुन्मयुकवान्भवति कृतुवर्गान्यथायथं
मयुकवान्भवति । यस्मादृतुप्रयोगस्तेषु संपद्यते तस्मादेतानि प्रयुजां हवींषीत्यभि-
प्रायः । तं वर्षं निराकृत्य पक्षान्तरं विधत्ते—

“अथो खल्वाहुः । कः संवत्सरं जीविष्यतीति । षडेव पूर्वेषु निरुप्याणि । षडु-
त्तरेषुः । तेनैवर्तुन्मयुक्ते ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

आधुष्यपरिमाणस्यावगन्तुमशक्यत्वाद्धर्मस्य त्वरिता गतिरितिन्यायेन दिनद्वये
निरुप्याणि । तथा सति षट्संख्यायाः षड्वा ऋतव इतिश्रुत्यनुसारेण ऋतुप्र-
योगातिद्विः । प्रयुजां हविष्ववमप्युपपन्नमित्याभिप्रायः । दक्षिणाद्वयं प्रशंसति—

“ दक्षिणो रथवाहनवाहः पूर्वेषां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषाम् । संवत्सरस्यै-
वान्तौ युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (३) ” [जा० का० १ प्र० ८
अ० ४] इति ।

शकटपुगस्थोभयोरन्तर्बोर्बन्धावेतावनद्वाहौ तयोर्दानेन संवत्सरस्थोभयोर्मास-
वद्भयोरन्तौ संपादितवान्भवति । तेन स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यशृङ्गवेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

स्वा॒दीं त्वा॒ स्वा॒दुनां॒ ती॒त्रां ती॒त्रेणा॒मृता॒म-
मृ॒तेन॒ सृ॒जामि॒ स॒ सोमे॒न सोमो॑ऽस्या॒भि॒भ्यां
प॒च्यस्व॒ सर॑स्वत्यै प॒च्यस्वेन्द्रा॑य सृ॒जाम्णे॑ प-
च्य॒स्व पु॒नातु॑ ते प॒रि॒स्कृत॑ सोम॒ सूर्य॑स्व

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

इहिता । धारेण शश्वता तना । वायुः पूतः पवि-
त्रेण प्रथमसोमो अतिवृत्तः । इन्द्रस्य युज्यः
सखा । कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिग्रथा वा-
न्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुत भोजनानि
(१) ये धर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः । आश्विनं
धूम्रमा लभते सारस्वतं मेघमेन्द्रमृषमैन्द्रमे-
कादशकपालं निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं
धारुणं दशकपालं सोमप्रतीकाः पितरस्तु-
ष्णुत बहवा दक्षिणा (२) ।

(भोजनानि षड्विंशतिश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशेऽनुवाके षयुजां हवींष्युकानि । एकविंशे सौत्रामण्या मन्वाः पशवो
हवींषि चोष्यन्ते ।

कल्पः—“ अग्नेण गार्हपत्यमवटं त्वात्वा तस्मिन्सुरायाः कल्पेन सुरा संद-
धाति परिसृज्यवति स्वादीं त्वा स्वादुनेति शब्दैः सुरा संसृजति” इति । षाडस्तु—

स्वादीं त्वेति । हे सुरे स्वादीं त्वा स्वादुना सोमेन संसृजामि । अत्र सोम-
शब्देन प्रीहियवाद्यङ्कुरं शब्पशब्दाभिधेयं बालसृणमु(णं चो)पलक्ष्यते । सोम-
स्योषधिराजत्वेनोपलक्षयितुं शक्यते(त्वात्) । कीदृशीं त्वाम् । तीक्ष्णामुग्रगन्धाम् ।
अमृताममृतवदाध्यायनकारिणीम् । अत एव बलीवर्द्धादीनाप्यामिषुं पायय-
न्ति । कीदृशेन सोमेन । तीक्ष्णेण वमनाद्युपयुक्तौषधित्वेन तीव्रत्वम् । अमृतेन
“ अपाम सोमममृता अभूय ” इत्यादिश्रुतेनामृतत्वप्रापकेन(ण) । एवंविधसो-
मात्मकेन शब्देण संसृष्टत्वात्त्वं सोमोऽसीति । तस्मादेवताप्रमार्थं त्वं वक्ष्यस्व ।
सुत्रान्ते सुहृ रक्षकाय । सप्तपुत्रभृतिकद्रव्यविधानाय मस्तौति—

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चाहविषामभिधानम्)

“इन्द्रस्य सुगुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत् । स यत्प्रथमं निरह्नीवत् । सत्कलमभवत् । यद्वितीयम् । तद्वदरम् । यत्तृतीयम् । सत्कर्कन्धु । यन्नस्तः । स सिंहः । यदृष्योः (१) । स शार्दूलः । यत्कर्णयोः । स वृकः । यत्कर्ण्वः । स सोमः । याऽवाची । सा सुरा ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सोममभिषुतवत् इन्द्रस्य सामर्थ्यं दशधा भिन्नं सत्पतितमभूत् । युक्तं चैतत् । अभिषवस्य वधरूपत्वात् । ध्वन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्तीति श्रुतेः । स चेन्द्रो वक्त्रेण विवारं निष्ठीवनं कृतवान् । तेन द्रव्यत्रयमभूत् । प्रथमनिष्ठीवनेन कलं बालस्पर्शरफलमभूत् । बदरं क्रमुकपरिमितं सूक्ष्मं बदरीफलम् । कर्कन्धु हरीतकीपरिमितं स्थूलं बदरीफलम् । तदेतद्वयं मुखच्छिद्राग्निःसृतम् । यत्तु वीर्यं नासिकाच्छिद्राग्निःसृतं स सिंहमृगोऽभूत् । यच्चाक्षिच्छिद्राग्निःसृतं स शार्दूलोऽभवत् । यदपि कर्णच्छिद्राग्निःसृतं स वृक आरण्यश्चाऽभूत् । यो वीर्यभागो मूर्धच्छिद्रादूर्ध्वो निर्गतः स सोमोऽभवत् । या च वीर्यकला पायुगु-साभ्यामवाची निर्गता सा सुराऽभवत् । यद्यपि कलादीन्यष्टैव द्रव्याणि तथाऽपि च्छिद्रदशकोऽभिगन्तत्वेन दशधा वीर्यपातोऽभिहितः । द्रव्याणि विधत्ते—

“ त्रयाः सक्तवो भवन्ति । इन्द्रियस्यावरुद्धयै । त्रयाणि लोमानि (२) । त्विविमेवावरुद्धे । त्रयो ग्रहाः । वीर्यमेवावरुद्धे ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

त्रयास्त्रिविधाः सक्तवो भवेयुः कर्तव्या इत्यर्थः । कर्तव्यैर्दरैः कर्कन्धुभिश्च निष्पाद्यत्वाच्चिविधाः । सक्तूनामिन्द्रियामिवृद्धिहेतुत्वाद्विन्द्रियसंपातिः । त्रयाणि सिंहशार्दूलवृकाणां संबन्धीनि त्रीणि त्रिविधानि लोमानि संपाद्यानि । त्रयस्त्रि-संख्याका अभिसरस्वतीसुवामदेवताका ग्रहा ग्रहीतव्याः । लोमभिस्त्रिविधाः संपद्यते ग्रहैश्च वीर्यम् ।

सौत्रामण्या द्रव्यान्तरत्वंशङ्कां दारयन्सक्तुश्चादीनि द्रव्याणि प्रशंसति—

“ नाम्ना दशमी । नव वै पुरुषे प्राणाः । नामिदंशमी । प्राणा इन्द्रियं वीर्यम् । प्राणानेवेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्वते ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

सक्तुश्चलोमत्रयग्रहत्रयैर्निष्पन्ना नवसंख्या । तत्र सौत्रामणीदशमीत्वं नामरू-देणैव न तु द्रव्यरूपेण । यथोक्तद्रव्यनिष्पाद्यकर्मसंघनामत्वात् । पुरुषेऽपि मुख्य-

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चविधामभिधानम्)

च्छिद्राणि शिरसि सप्ताचो द्वे इति नवसंख्याकानि प्राणाधारत्वात्प्राणा इत्यु-
च्यन्ते । नाभिस्तु दशमी । सा च च्छिद्राभासरूपत्वाच्च मुख्यच्छिद्रम् । यथा
सौत्रामणी न द्रव्यं तद्वत् । नेवच्छिद्रगताश्च प्राणा इन्द्रियशब्देन वीर्यशब्देन
चोच्यन्ते । अतोऽत्र द्रव्यगतया नवसंख्यया प्राणानिन्द्रियं वीर्यं च यजमाने
संपादयति । विधत्ते—

“ सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणाति । न वा एतदयो न हिरण्यम् (३) ।
यत्सीसम् । न स्त्री न पुमान् । यत्क्रीनः । न सोमो न सुरा । यत्सौत्रामणी
समुद्ध्यै ” [जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।

सीसक्रीबाच्छष्पाणामन्तरालवर्तित्वं साम्यम् । सीसमयसोऽधिकं हिरण्यात्तु
न्यूनम् । क्लीनोऽपि स्त्रिया अधिकः पुरुषात्तु न्यूनः । शष्पाण्यपि सुराजनक-
त्वात्सुराया अधिकानि सोमवत्पूतत्वामावाचतो न्यूनानि । तान्येवानि सौत्रा-
मणीहेतुतया तच्छब्देन निर्दिश्यन्ते ।

सोमेन संसृजामीत्यस्याभिधायं दर्शयति—

“ स्वादीं त्वा स्वादुनेत्याह । सोममेवैनां करोति ” [जा० का० १ प० ८
अ० ५] इति । देवतार्थपाकस्य प्रसिद्धतां दर्शयति—

“ सोमोऽस्यधिभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुशम्भो पच्यस्वेत्याह ।
एताभ्यो शेषा देवताभ्यः पच्यते ” [जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।
शष्पैः संसृष्टायास्त्रिषु दिनेषु तथैव निवासं विधत्ते—

“ तिस्रः संसृष्टा वसति (४) । तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ”
[जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।

क्रीतसोमस्य शिराजवासोऽन्यत्र प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते—“ तत्र सोम-
माहित्यमाणं गन्धर्वो विशावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत्तस्मा-
त्तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ” इति ।

कस्यः—“ पुनातु ते परिस्रुतमिति बालमयेन पवित्रेण सुरां पादयति ” इति ।

यथा शुद्धघर्थं जलं वस्त्रेण गालितं भवति तद्वद्विषं बालपवित्रेण गालित्वा
कार्या । पाठस्तु—

पुनातु त इति । हे इन्द्र ते त्वदर्थं सूर्यस्य दुहिता सुरां पादयतु सूर्यसंयन्त्रिणी

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चविंशतिनामाभिधानम्)

बुद्धिदृष्ट्यानीया दीर्घः परिक्षुतं ब्रवीभूतं सोमं पूर्वमन्त्रेण सोमोक्तं सुराग्रन्धं
घरेण बालजन्मेन पवित्रेण पुनातु शोधयतु । कीदृशेन वारेण । शश्वता शश्वतेन
हृतेन । तना विस्तीर्णेन । पवित्रेणानेन पूतः सोमो वायुवच्छीघ्रगामी भूत्वा पत्य-
ङ्कधोवर्ती पात्राभिमुखः सन्निभितः शीघ्रं द्रुतोऽभवत् । कीदृशः सोमः । इन्द्रश्च
युज्यो योग्यः सत्त्वा । विवत्ते—

“ पुनातु दे परिक्षुतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्तै ” [आ० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति ।

लौकिकजलार्दिकं न मन्त्रेणाऽऽदिलं पुनन्तीति ततो व्यावृत्तिर्भवति ।

साधनं विवत्ते—

“ पवित्रेण पुनाति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति ” [आ० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति ।

दद्यापवित्रेण सोमस्य शोधनं प्रसिद्धम् ।

सोमसाम्याथ बालस्वीकार इति दर्शयति—

“ वारेण शश्वता तनेत्याह । वारेण हि सोमं पुनन्ति ” [आ० का० १
प्र० ८ अ० ५] इति ।

वालेन सोमशोधनं सोमप्रकरणे सूत्रकारेण दर्शितम्—“ शुक्लामूर्णास्तुकां
यजमानः प्रयच्छति तां स काले दद्यापवित्रस्य नाभिं कुरुते ” इति ।

वायुः पूत इत्यस्या ऋचः प्रयोगं पुरुषभेदेन व्यवस्थापयति—

“ वायुः पूतः पवित्रेणेति नैतया पुनीयात् । व्यृद्धा खेषा । अदिपवितस्यै-
तया पुनीयात् ” [आ० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

द्विविधो हि सोमपाः सोमवामी जीर्णसोमश्चेति । तत्र सोमवामिनः सोमो
वर्हिर्निर्गत इति प्राङ्सोमो अतिद्रुत इत्येतद्दृशः पाठस्त्वस्मिन्मुक्तः । प्रत्यङ्कृत्य-
स्यार्थस्य तस्मिन्नुभावात् । तं प्रत्येषा व्यृद्धा समृद्धिहीना । यस्त्वतिपवितो
जीर्णसोमस्तं प्रत्यर्थसद्भावात्समृद्धैव । तदेतत्सूत्रकारेण विशदीकृतम्—“ प्राङ्-
सोमो अतिद्रुत इति सोमवामिनः प्रत्यङ्सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्य ” इति ।

कल्पः—“ अपरस्मिन्त्ररे सुराग्रहान्गृह्णाति कुविदङ्गेति ” इति । पाठस्तु—

कुविदङ्गेति । अङ्गशब्दः प्रियसंबोधनवाची । हे प्रिया अधिसरस्वतीसुजा-
मेन्द्रा ये यज्वानो वर्हिषो यागस्य नमोवृत्तिं नमस्कारविनाशं न जग्मुर्न प्रायुः

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

किंत्वत्पशुश्रद्धालोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यज्वनां हविर्विषभाणि भोजनानीहेह कणुत । ग्रहणवाजाणामनेकत्वाद्दीप्ता । तत्रोपमानमुच्यते । कुविच्छब्दो बह्वर्थवाची । चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो यवादिषाम्योपेताः कृषिकाः कुविद्यावांश्चिच्छब्दं यवमन्वानि च गोधूममियग्वादिषानाम्यनुपूर्वं तत्परीक्षाक्रमेण विधुयेदं एकमिदमपकाभिति पृथक्कृत्य दान्ति लुनन्ति तथा यवमपि नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा श्रद्धालुरयं यज्जेति विविच्य श्रद्धालोर्हवीं वि भुङ्क्ष्वम् । विधत्ते—

“कुविदक्लेत्यनिरुक्तया प्राजापरयया गृह्णाति (५) । अनिरुक्तः प्राजापतिः । प्राजापतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

अस्यामृचि मस्तुतान्वधिसरस्वस्यादिनामानि न श्रुतानि किंत्वज्जेति साधारणशब्दः श्रुतस्तस्मादनेयं देवतेतिविशेषनिरुक्तवर्जितेयमृक् । प्राजापतिर्गर्गदीश्वरोऽपि मार्तिरहितरवादनिरुक्तः । अत एव जगत्कारणप्रतिपादनपरे नातदासीत्यनुक्ते श्रूयते—‘ को अद्या वेद क इह पबोषत् । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ’ इति । ‘ यो अस्याभ्यक्षः परमे व्योमन् । सो अङ्गं वेद यदि वा न वेद ’ इति च । अतो निरुक्तराहित्यसाध्यादस्याः प्राजापत्यत्वम् ।

अथ ग्रहाणां मिश्रत्वेन मन्त्रान्तरपसर्गि वारयितुं विधत्ते—

“ एकमचां गृह्णाति । एकमेव यजमाने दीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति । मन्वानुक्त्वा पशुम्विधत्ते—

आश्विनं धूम्रमिति । मलिनभैत्यवर्णोपेतो धूमः । अत्रत्या देवताः मर्कसाति—

“ आश्विनं धूम्रमालभते । आश्विनौ वै देवानां मिषजौ । ताम्रमेवास्यै मेघर्षं करोति । सारस्वतं मेघम् । वाग्वै सरस्वती । वाग्वेदेनं मिषज्यति । देन्द्रमुषमं तेन्द्रावाम (६) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ५] इति ।

पशुम्विधाय पुरोडाशान्विधत्ते—

देन्द्रमेकावशकपालमिति । कल्पः—“ दक्षिणेऽग्नौ शवातृष्णां स्थासीं प्रवद्यां धारयति तस्या विल्लज्जीवीनदशं पविर्षं वितत्य यम्मे मनः परानवमिति तस्मिन्नातमानं हिरण्यं निधाय सोमपतीकाः पितरस्तृष्णुतेति तस्मिन्पुराशेषमन्त्रमिति ” इति ।

सोमपत्नीकाः सोममनुवाः । दक्षिणां विधत्ते—

बद्धयेति । अथस्य योषिद्वद्वेति ।

पशुधेवेन मसकं यूपभेदमपरोक्षं यूपैक्यं विधत्ते—

“यात्रियु यूपेष्वालभेत बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । आतुष्यमस्मै जनयेत् । एस्तुय आलभते । एकधैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । नास्मै आतुष्यं कल्पति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

अस्माद्बहिर्धां पञ्चमानशरीराद्बहिर्देशे ।

मक्तो यदेवत्यः पशुस्तदेवत्यः पुरोडाश इत्यभिधानादपि तस्मात्तो निवेद्यति—

“नैवेद्यां पशूनां पुरोडाशो भवति । ब्रह्मपुरोडाशो ह्येते ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

ग्रहा एवान् पुरोडाशस्थानीया इत्यर्थः ।

यवुकं सूचकारेण—“सर्वेषामेका पुरुरुमेका पुरोनुवाक्यैकः पेष एका याज्या ” इति । तत्र त्रयाणां ग्रहाणां याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

“युवः सुरामयभिनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति (१) ” । [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

युवः सुराममित्याद्यन्तर्धं ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य चतुर्थपपाठके द्वितीया-
नुवाके समाग्नान्नमतस्तथैव व्याख्यास्यते । तत्र चाभिषाक्षो यथा श्रुतस्तथै-
वेन्द्रावतमितीन्द्राक्षोऽपि श्रुतः । सरस्वती त्वेति सरस्वतीक्ष्वोऽपि श्रुतः ।
ततोऽन्नमोः सर्वदेवत्यत्वं मक्तानां सर्वेषां देवानां प्रतीयमानत्वात् ।

विधत्ते—

“ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेपणस्य पातारम् । ब्राह्मणो साहृत्या उच्छे-
पणस्य पाता ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

हुतावाः सुसयाः क्षेप उच्छेपणम् । तथैवानुकल्पं विधत्ते—

“यदि ब्राह्मणं न बिन्देत् । वस्मीकयथायामयनेत् । क्षेप ततः प्राप-
यिषिः ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

येशमवनयनक्रिया सैव ततस्तत्र ब्राह्मणवानामाक्षवैकस्ये प्रापयिषिः ।

पशूनां पुरोडाशानां च विलक्षणदेवत्यत्वं प्रशंसति—

(सौत्रामणीमन्त्रपशुसंहिवामभिधानम्)

“ वै सौत्रामण्यै समृद्धम् । तदस्यै समृद्धम् । नानादेवताः पशवश्च पुरो-
हाशाश्च भवन्ति समृद्ध्यै ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

कर्मान्तरे पशोः पुरोहाशाश्च चैकदेवत्यत्वविज्ञानाद्भिन्नदेवत्यत्वं समृद्धि-
हीनं भवति । यदेवान्यत्र समृद्धिहीनं भिन्नदेवत्यत्वं सौत्रामण्यां क्रियते तन्नि-
म्नदेवत्यत्वं सौत्रामण्यामस्या वाचनिकत्वात्समृद्धं संपद्यते । तस्मादयं समृद्ध्यै
पशवश्च पुरोहाशाश्च भिन्नदेवत्या भवन्ति ।

ऐन्द्रस्य पशोः पुरोहाशस्य च भैरन्त्यै प्रशंसति—

“ ऐन्द्रः पशूनामुक्तपो भवति । ऐन्द्रः पुरोहाशानां प्रथमः (२) ।
इन्द्रिये एवास्मै समीची दधाति ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

ऐन्द्रमृषभमिति पशुविधीनामन्ते पठितं, तदनन्तरमेवैन्द्रमेकादशकपालं निर्व-
पयति पुरोहाशविधीनामादौ पठितं, तस्मादैन्द्रयोर्भैरन्त्यैर्दस्य यजमानस्य
दक्षिणवामभागस्थे द्वे अपीन्द्रिये सम्यक्स्थापिते भवतः ।

मकृतौ पशूनामङ्गन्यागात्पूर्वं पुरोहाशप्रचारो विहितः । अत्र तत्कन्यागावूर्ध्वं
तदीयेभ्योऽमुषाजिभ्यः पुरा, तं प्रचारं विधत्ते—

“ पुरस्तादनुपाजानां पुरोहाशैः प्रचरति । पशवो वै पुरोहाशाः । पशू-
मेवावरुन्धे ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

पशुप्रयोगमध्ये प्रचारात्पुरोहाशानां पशुत्वम् । पुरोहाशदेवताः प्रशंसति—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । सावित्रं द्वादशकपालं
प्रसूत्यै । वारुणं दशकपालम् । अन्तत एव वरुणमवपयते ” [भा० का०
१ प्र० ८ अ० ६] इति ।

वहवायाः सौत्रामण्याश्च साम्येन दक्षिणां प्रशंसति—

“ वहवा दक्षिणा (३) । उत वा एवाऽथ२ सूते । उताश्चतरम् । उत सोम
उत सुरा । यत्सौत्रामणी समृद्ध्यै ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

एवा वहवा यदभ्यमभतरं बोभर्यं प्रसूते । अभ्यगर्दमजातिश्चयतंगमादुत्त-
मोऽथतरः । या सौत्रामणी साऽपि तद्वस्तोमः सुरा वेत्युभयरूपा भवति ।
अतः तद्वत्तदक्षिणा समृद्धिकरी ।

सोमवामिन उक्तास्तस्य एव पशवः । सोमाविषदितस्य तु विशेषं विधत्ते—

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चाहविषयमभिधानम्)

“ वाईश्वर्यं पशुं चतुर्थमतिपवित्रस्याऽऽलभते । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ।
ब्रह्मणैव ब्रह्मस्य व्युत्थमपिबपति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

व्युत्थं विकलाङ्गमपिबपति समुत्थं करोति ।

पूर्वपशुवत्समानदेवस्यपुरोडाशाभावप्रसक्तौ प्रकृतिवत्सादृशस्य पुरोडाशस्य
प्रतिप्रसक्तं विधत्ते—

“ पुरोडाशवानेव पशुर्भवेति । न सेतस्य ब्रह्मं गृह्णन्ति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ८ अ० ६] इति ।

पूर्वेषां पशूनां समानदेवत्या ब्रह्म एव पुरोडाशस्थानीया इत्युक्तम् । अत्र
तु ब्रह्माभावात्पुरोडाशः कार्यः । विधत्ते—

“ सोमप्रतीकाः पितरस्तृणुतेति शतातृण्णायाः समवनयति (४) ।
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पतिवितिष्ठति ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ६] इति । शतातृण्णा शताच्छिद्रा स्थाली ।

दक्षिणाग्रेरुपरि शतातृण्णायां (या) चन्वनं यत्सूत्रकारेणोक्तं तविदं विधत्ते—

“ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । पापवस्यस्य व्यावृत्तैः ” [ब्रा० का० १ प्र०
८ अ० ६] इति ।

पापवस्यस्य पापेन धनवत्तरोत्वम् । निषिद्धां हि सुरां स्वकीयव्यवृत्तेन
संपादयन्पुरुषः पापाचरणेन धनवत्तरो भवति । तस्य व्यावृत्तिः कर्तव्या ।
सोमाज्यादिवदाहवनीय एव तज्जोमे व्यावृत्तिर्न भवेत् । तस्मादक्षिणेऽग्नौ जुहुयात् ।
शतातृण्णायां हिरण्यस्थापनं विधत्ते—

“ हिरण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनौ जुहोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
८ अ० ६] इति ।

अन्तरा दक्षिणाग्निसुरयोर्मध्ये । ता च सुरा हिरण्यस्पर्शेन पूता भवति ।
परिमाणं विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पतिवि-
तिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

दक्षिणाग्नौ शतातृण्णायाः स्थापनं विधत्ते—

“ यत्रैव शतातृण्णां धारयति (५) । तन्निदधाति पतिवित्ये ” [ब्रा०
का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

त्व२ सोम प्राचिकित इत्यादिभिरुपस्थानं विधत्ते—

“ पितृणां पतस्येन्द्रियं वीर्यं गच्छति । य२ सोमोऽतिपक्वे । पितृणां याम्भानुवाक्याभिरुपतिष्ठते । यदेवास्य पितृनिन्द्रियं वीर्यं गच्छति । तदेवा-
वरुन्वे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

यं यजमानं पीतः सोमोऽतिशयेन शोभयति स्वयं तद्गदरे जीर्णत्वादेतस्ये-
न्द्रियमिति पूर्वत्रान्वयः । संख्यां विधत्ते—

“ तिसृभिरुपतिष्ठते । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव पीणाति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

तदेतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“ सर्वेन्ति सौमिभिः पितृमतीभिस्तिसृभिरुपति-
भिरुत्तरोत्तराभिरुपतिष्ठन्ते त्व२ सोम प्राचिकित इत्येताः सयाम्नाता भवन्ति पुर-
स्वादध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा पश्चाद्धोता” इति । त्व२ सोम प्राचिकितस्त्वया हि नः
पितरस्त्व२ सोम पितृभिरित्यध्वर्योरेतास्तिस्रः । बार्हस्पदः पितर आऽहं पितृनुप-
हृताः पितर इति ब्रह्मण एतास्तिस्रः । अग्निष्वात्ताः पितरो ये अग्निष्वात्ता वा-
म्याये दुग्ध इति होतुरेतास्तिस्रः ।

तानेतानुपस्थातुं विधत्ते—

“ अथो श्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि । अध्वर्युर्होता ब्रह्मा । त उपतिष्ठन्ते ।
यान्येव यज्ञस्येन्द्रियाणि । तैरेवासमै भेषजं करोति (६) ” । [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ६] ।

इन्द्रियवद्व्यवहारनिर्वाहकत्वाद्देवतायां यज्ञेन्द्रियत्वम् ।

अदेवमेतदन्तेनानुब्राह्मणेन मन्त्रकाण्डोक्ताः प्रधानकर्तृविधयस्तन्मन्त्राश्च व्या-
ख्याताः । अथानुब्राह्मणशेषेण व्याख्येयमन्त्रकाण्डनिरपेक्षो राजसूयप्रयोगोऽ-
भिधीयते ।

तत्राऽऽरम्भकाले कर्तव्यं पवित्रारूपं सोमयागं विधत्ते—

“ अग्निष्टोममग्र आहरति । यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमः । यज्ञमुखमेवाऽऽरम्भ
सवमाक्रमते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ७] इति ।

सोमयागानां सर्वेषां प्रकृतित्वेनाग्निष्टोमस्य यज्ञमुखत्वम् । सवमभिषेकयुक्तं
राजसूयमाक्रमते प्राप्नोति । विधत्ते—

“ अथैषोऽभिषेचनीयश्चतुस्त्रिंशपचमानो भवति । त्रयस्त्रिंशद्देवताः । ता
एवाऽऽप्नोति । मणापतिश्चतुस्त्रिंशः । तमेवाऽऽप्नोति ” [ब्रा० का० १ प्र०
८ अ० ७] इति ।

(सौवामणीमन्त्रपञ्चाशद्विधामभिधानम्)

अथाग्निहोमादूर्ध्वं न तु तदनन्तरम् । आनुमतादिभि रस्निहविःपर्यन्तेर्गौर-
 मिहोवाभिषेचनीयेषोर्व्यवहितत्वात् । प्रकृतौ बहिष्यवमानमाभ्यांदिनपवमानार्ध-
 वपवमानानां केवेष त्रिधुतश्चदशसप्तदशस्तोमा विहितः । अत्र तु तान्परित्यज्य
 चतुस्त्रिंशस्तोमः प्रयोक्तव्यः । समिधमातिष्ठेत्यधुवाके त्रयस्त्रिंशस्तोमविधायकं
 ब्राह्मणमुदाहृतम् । तथैवावस्थितिनिविशेषेणैको स्तोत्रायामविकां संपाद्य चतुस्त्रि-
 णस्तोमं कुर्यात् । स चाऽऽवृत्तिविशेषः सामसूत्रे ब्रह्मव्यः । ये देवा दिव्येकादश
 स्थेतिमन्त्रे त्रयस्त्रिंशदेवा उक्ताः । यद्वा वाजसनेयिनः शाकल्यब्राह्मणेऽधीयते—
 “अष्टौ षसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्योस्ता एकत्रिंशदिन्द्रस्यैव प्रजाप-
 तिश्च त्रयस्त्रिंशौ” इति पूर्वोक्ताः कर्मभुज एताः संपास्या इति तत्तत्प्रकरणाद्-
 वगम्यते । एतासां त्रयस्त्रिंशदेवतानां प्रजापतिपाणां पालकोऽन्यः प्रजापतिश्चतुस्त्रि-
 णः । यथोक्तस्तोमे तु यथोक्तसर्वदेवताप्राप्तिर्भवति ।

पवमानशब्देन प्रथमस्य बहिष्यवमानस्यैव सहस्रा जुद्धिस्थत्वात्तत्रैवायं चतु-
 स्त्रिंशस्तोम इति अमं व्युदसितुं विश्वपि पवमानेष्वेतं स्तोमं विधत्ते—

“सुशर एष स्तोमानामयथापूर्वम् । यद्विषमाः स्तोमाः (१) । एतावान्यै
 यज्ञः । यावान्पवमानाः । अन्तःश्लेषणं त्वा अन्यत् । यस्तमाः पवमानाः ।
 तेनासुशरः । तेन यथापूर्वम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्पवमाने चतुस्त्रिंशस्तोमं कृत्वैतयोस्तदकरणे सति यद्वैषम्यं भवति स
 एष स्तोमानां सुशरः सम्यग्घितनं भवति । द्वितीयतृतीयपवमानयोश्चोदकपाशौ
 यौ पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ तयोः प्रथमपवमानप्रयुक्ताश्चतुस्त्रिंशस्तोमाक्यूनत्वेन
 हि सैव भवति । किंवायथापूर्वत्वं परो दोषः । स्तोमेषु दुष्टेषु यज्ञस्य किमा-
 घातमिति न शङ्कनीयम् । पवमानस्तोमदोषस्य यज्ञभ्रंशे पर्यवसानात् । एते त्रयः
 पवमाना इति यावानेतावानेव मुख्यो यज्ञः । अन्यत्सर्वं यज्ञस्यान्तःश्लेषणम् ।
 यथा भिच्छेदादर्थान्तरद्वैतकाष्ठं पाषाणो वा प्रक्षिप्यते तद्वद्यज्ञस्यान्तःश्लेषण-
 संपूर्णार्थमेव क्रियते, न तु मुख्यस्वरूपम् । अथाणामपि पवमानानां चतुस्त्रिंश-
 स्तोमे सति पूर्वोक्तदोषद्वयं न भवति ।

अभिषेचनीयस्योदथ्यसंस्थारूपत्वं विधत्ते—

“आत्मनैवाग्निहोमेनर्षोति । आत्मना पुण्यो भवति । प्रजा वा उक्थानि ।
 पशव उक्थानि । यदुक्थयो भवत्यनुसंतत्यै (२) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८
 अ० ७] इति ।

(सौत्राभणीमन्त्रगुहविधायमभिधानम्)

अग्निष्टोमे द्वादशैव शस्त्राणि । उक्थ्ये तु तेभ्य ऊर्ध्वं त्रीणि शस्त्राणि ।
तथा सति द्वादशशस्त्रयुक्तेनाग्निष्टोमभागेनायं यजमान आत्मनैव स्वयमेव
घनादिभिः समृज्यो भवति । स्वर्गहेतुपुष्ट्या युक्तश्च भवति । तत उत्तरभाविनां
त्रयाणां प्रजापशुरूपस्वारूपश्च दशस्तोत्रमुक्तोक्थपरूपत्वे सति प्रजासु पशुषु च
समुद्धिरनुसंतता भवति ।

बहिष्पवमानस्तोत्रस्य प्रारम्भे चोदकप्रशामुद्रास्यै गायता नर इत्येतामृचं
बाधितुमगन्तरं विधत्ते—

“ उप त्वा जामयो गिरु इति प्रतिपद्भवति । वायै वायुः । वाच एवैवोऽ-
भिनेकः । सर्वास्तमेव प्रजानां सूयते । सर्वा एनं प्रजा राजेति वदन्ति ”

[जा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

प्रतिपद्यत उपक्रम्यतेऽनयेति प्रतिपत् । औदा पठनीयेत्यर्थः । अस्मामृचि
बायोऽर्त्तुके अस्थिरानिति गिरां वायुसर्पिणि स्थितिः पठ्यते । स च वायुर्वा-
चस्वरूपः । कोष्ठाग्निपेरितस्य वायोः कण्ठताल्वाद्यभिवातेनाक्षरविशेषोत्पत्तेः ।
अभिषेचनीये योऽभिषेकः क्रियते सोऽयं वाच एव अभिषेकः । तत्कथमित्युच्यते-
सर्वास्तमेव प्रजानां मध्ये सूयतेऽभिषिच्यते । सर्वाश्च प्रजा एनं राजेति वदन्त्यः
सेवन्ते । तस्मात्तादृशवाक्यमेकवायुप्रतिपादिका सेयमुमेवाऽऽदौ पाठ्या ।

ऋगन्तरपाठं विधत्ते—

“ एतमु त्त्वं दशक्षिप इत्याहु । आदित्या वै प्रजाः । प्रजानामेषैतेन सूयते ।
[जा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

इत्याहु, इत्येतामृचं पठेत् । अस्मामृचि रुपादित्वमिरव्यतेत्यादिस्थाः
भूयन्ते । ते चाऽऽदित्या एव प्रजा अदितेरुत्पत्त्यात् । तेन मन्त्रपाठेन प्रजा-
नामेव मध्येऽभिसूयतेऽभिषिच्यते । ऋगन्तरपाठं विधत्ते—

“ यन्ति वा एते यज्ञमुत्वात् । धे संभायां अकन् (१) । यदाह पवस्य
भाचो अग्रिय इति । तेनैव यज्ञमुत्वाजयन्ति” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

सम्यग्भियन्ते धीयन्ते पोष्यन्ते वा तुचा यामिराद्याभिक्रमिस्तास्तृचा-
भावाद्या भवः संभायाः । तादृश ऋचो य उद्गातारोऽकन्कुर्वन्ति पठन्ति त एव
उद्गातारो यज्ञमुत्वाजयन्ति वा अग्रगच्छन्त्येव । पवस्वेत्युचः पाठे तु तत्र हे सोम
स्वमग्निष्टोमे भव आदिभूतः सत्वाचः शोधयेत्यभिधानाद्यज्ञमुत्वादपगमनं च
भवति । उच्छब्दयुक्ताः काश्चिदचो विधत्ते—

“ अनुद्गमथपा भवति । अनुद्गमथपा । वाग्वा अनुद्गम । वाचैव पयसि ।

वाधेयन्ति । उद्धतीर्भवन्ति । उद्धृता अनुष्टुभो रूपम् । आनुष्टुभो राजन्यः (२) । तस्मादुद्धतीर्भवन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

स्तोत्रस्थाऽऽदावन्ते त्वनुष्टुभावचौ भवतः । तथा सत्यनुष्टुच्छन्दसो वाग्वि-
शेषत्वेन वायूपत्वादाचैव प्रारम्भसमाप्ती कृते भवतः । यद्यप्युष रवा , जामघो
भिर इत्यादयो गायत्र्यः, तथाऽप्युच्छन्दयुक्ताभिक्रीभिरनुष्टुप्त्वं संपद्यते ।
अनुष्टुभो हि स्वरूपमुच्छन्दयुक्तम् । तस्योत्कृष्टत्वात् । यथा सौरीष्यनुष्टुच्छन्दस्का-
सूयजघ्न भित्त्मादिषुच्छन्ददर्शनादनुष्टुप्पुष्पमुच्छन्दैरुपेतम् । अनुष्टुभः संबन्धी
राजन्योऽनुष्टुच्छन्दसां प्रतिष्ठेति श्रुतेः । यथा छन्दसां मध्येऽनुष्टुभ उत्तमत्वं
तद्गदाज्ञः सर्वालोकत्वेनोत्तमत्वात् (त्वम्) । तस्मात्प्रशस्तत्वादुच्छन्दयुक्ता
ऋचः कार्याः । स्तोत्रसमापिकामृधं विधत्ते—

“ सौर्धनुष्टुगुत्तमा भवति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै ” [ब्रा० का० १
प्र० ८ अ० ८] इति ।

पूर्वोक्ता उद्धतीरिषां च सौरीं सामसूत्रे जानीयात् । सूर्यस्य स्वर्गवाचित्वा-
त्सौर्यां समापने स्वर्गः संततो भवति ।

प्राकृतानि पृष्ठस्तोत्राण्यपवादितुमन्यमानि पृष्ठस्तोत्राणि विधत्ते—

“ यो वै सवादेति । नैनं सव उपनमति । यः सामभ्यं एति । वापीया-
भस्तुषुवाणो भवति । एवानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठानि भवन्ति
(३) । तैरेव सवाचैति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

यो गजमानः सवादेति प्रस्तुतास्तोत्राभिषवाद्गच्छति, एनं सवो नोपन-
मति भावी तोत्राभिषयो न प्राप्नोति । तर्हि वर्तमानं तोत्राभिषवं करोत्विति
चेन्मैवम् । यः सामभ्योऽपगच्छत्यसौ सुषुवाणः वापीयाभभवति । वर्तमानं
तोत्राभिषवं कुर्वदोऽपि सामराहित्यात्पापिष्ठत्वम् । तर्हि सामान्यपि कामि-
चिदायत्विति चेन्मैवम् । नहि यानि कानिचित्सामान्यत्र मुख्यानि, किंतु पृष्ठस्तो-
त्रगतान्येव । तस्मात्प्रमुञ्चमानैस्तैरेव पृष्ठस्तोत्रैः सवाचैति तोत्राभिषवात्पग-
च्छति । पृष्ठविशेषस्वरूपं चान्यतोऽपगन्तव्यम् ।

पृष्ठस्तोत्रगतान्युभयविधसामानि प्रशंसति—

“ यानि देवराजानां सामानि । तैरमुष्मिँल्लोकं कश्नोति । यानि मनु-
ष्यराजानां सामानि । तैरस्मिँल्लोकं कश्नोति । उभयोरेव लोकयोर्कश्नोति ।
देवल्लोके च मनुष्यलोके च ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

एवञ्च सामद्वैविध्यमन्यतो द्रष्टव्यम् । प्राप्तानेव स्तोमान्प्रशंसति—

“ एकविंशोऽभिषेचनीयस्योत्तमो भवति । एकविंशः केशवपनीयस्य प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः (४) । विदूषा एकविंशः । राट्टः सप्तदशः । विश एवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वा एष विशां प्रियः । विशो हि मध्यतोऽभिषिच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

अभिषेचनीयो दशपेयः केशवपनीय एवमत्रत्यानां त्रयाणां सौमयामानां मनुक्रमः । तथाभिषेचनीयस्योक्त्यधिकृतित्वादुक्त्ये चोत्तमस्तोत्रस्यैकविंशस्तोत्र-
शुक्तत्वादभिषेचनीयस्याप्युत्तम एकविंशो भवति । दशपेये सर्वेषु स्तोत्रेषु सप्तद-
शास्तोत्रो वाचनिकः । केशवपनीयेऽप्यभिष्टोमगताः स्तोमा विपर्ययेण प्रयुज्यन्ते ।
अभिष्टोमे च त्रिवृत्तश्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येव क्रमः । केशवपनीये त्वेक-
विंशः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिवृत्तयेतादृशः क्रमो भवति । तथाभिषेचनीये योऽन्य
एकविंशो यच्च केशवपनीये प्रथम एकविंशस्तयोरुभयोः प्रजापदयोर्मध्ये दश-
पेयगतस्य सप्तदशास्तोत्ररूपस्यावस्थितत्वादेतद्वाङ्मयं विश एवैतन्मध्यतस्तद्वयोर्वि-
शोर्मध्येऽभिषिक्तं भवति । यस्मात्सप्तदशास्तोत्ररूपस्य राट्टस्य पालक एव राजा
यथोक्तरीत्या विशां मध्यं प्रजानां मध्येऽभिषिच्यते तस्मादेव कारणाद्विशां
प्रजानां प्रियो भवति । अवरोहक्रमानुष्ठितस्तोत्रयुक्तं केशवपनीयं विधत्ते—

“ यद्वा एनमदो दिशोऽन्तु व्यास्थापयन्ति । तत्सुधर्मं लोकमभ्यारोहति ।
यदिमं लोकं न मत्प्रवरोहेत् । अति जनं वेधात् । उद्वा माशेत् । यदेव प्रती-
चीनः स्तोमो भवति । इममेव तेन लोकं मत्प्रवरोहति । अथो अस्मिन्नेव लोके
प्रतिष्ठित्यनुमादाय (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ८] इति ।

अद् इत्यनेन मत्प्रवृत्तं हस्तेनाभिर्नायं प्रदर्शयते । यदा समिधमातिष्ठेत्यादि-
भिर्मन्त्रैरस्माकं दृष्टिपथ एवैते राजानं दिशो व्यास्थापयन्ति तदानीमेवायं स्वर्गं
लोकमभ्यारोहति । अभ्यारुह्य च पुनरिमं लोकं प्रति नावरोहेच्चैतदानमिदं
बन्धुजनमतिक्रम्य यत्र क्वापि गच्छेदुन्मत्तो वा भवेत् । प्रतीचीनस्तोमोऽभिष्टो-
माद्विपर्ययेण प्रत्यावृत्ताः स्तोमा यस्य केशवपनीयस्य स एव यद्यत्र भवेत्तर्हि
केशवपनीयेमेवमेव लोकं मत्प्रवरोहति । किंचोन्मादाभावायास्मिन्नेव लोके
प्रतिष्ठितिः ।

यो रुक्मोऽभिषेककाले पुरुषस्याधस्तादवस्थापितो यथाभ्यः शिरासि स्नातुं धृतस्तावुभौ प्रशंसति—

“ इयं वै रजता । असौ हरिणी । यद्रुक्मो भवतः । आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [ब्रा० का० १५०८अ० ९] इति ।

अधस्तनो रुक्मो राजतो भूमिस्वरूप उपरितनस्तु हिरण्यमोऽद्युलोकः । तत्र आभ्यां धावापृथिवीरूपाभ्यामधस्तादुपरिष्ठाच्च परिगृहीतो भवति । ननु “अमृतमसि मृत्योर्मां पाहीवि हिरण्यमुपास्यति” इति श्रवणादधस्तनोऽपि रुक्मो राजतो न भवति । नायं दोषः । रजतस्यापि हिरण्यादान्तरभेदत्वात् । “तस्माद्भजतः हिरण्यमदक्षिण्यम्” इति पुनराधाने श्रवणात् । होतृमास्योऽपि द्वैविध्यमागन्तात्—“तद्दुर्वर्णः हिरण्यमभवत् । तद्दुर्वर्णस्य हिरण्यस्य जन्म । स द्वितीयमवप्यत । सोऽज्ञाम्यत् । स ग्राह्यबाधत । स देवानसृजत । तदस्य पिब-मासीत् । तत्सुवर्णः हिरण्यमभवत्” इति च । उपरितनं रुक्मं पुनः प्रशंसति—

“ वरुणस्य वा अभिषिच्यमानस्याऽऽयः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नम् । तत्सुवर्णः हिरण्यमभवत् । यद्रुक्ममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घाताय ” [ब्रा० का० १५०८अ० ९] इति ।

आपो वीर्यं निरघ्नन्निर्गमितवत्यः । तच्च निर्गतं वीर्यं सुवर्णमभवत् ।

तस्य च रुक्मस्य परिमाणं छिद्राणि च विधत्ते—

“शतमानो भवति शतशरः । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रियं मतिरिच्छति ” [ब्रा० का० १५०८अ० ९] इति । हिरण्यद्रव्यं प्रशंसति—

“ आयुर्वै हिरण्यम् । आयुष्या एवैनमभ्यतिशरन्ति । तेजो वै हिरण्यम् । तेजस्या एवैनमभ्यतिशरन्ति । वर्णो वै हिरण्यम् । वर्चस्या एवैनमभ्यतिशरन्ति(१)” [ब्रा० का० १५०८अ० ९] इति ।

हिरण्यदानेनापमृत्योः परिहर्तुं शक्यत्वात्तस्याऽऽयुष्ट्वम् । तत्संबन्धादायुर्हिता एवाऽऽय एनं यजमानमभितः क्षरन्ति । सुवर्णस्य दीप्तिमत्त्वात्तेजस्त्वम् । तत्संबन्धादापस्वेजस्याः । शरीरशोभा वर्चः । तच्चाऽऽभरणसंबन्धाज्जायत इति हिरण्यस्य वर्चस्त्वम् । तद्योगादापो वर्चस्याः । अथ म्युष्टिद्विरात्रं विधत्ते—

“अमतिष्ठितो वा एष इत्याहुः । यो राजसूयेन यजत इति । यदा वा एष पुतेन द्विरात्रेण यजते । अथ प्रतिष्ठा । अथ संवत्सरमाप्नोति । यावन्ति संव-

(सौवामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

त्सरस्याहोरात्राणि । तावतीरेतस्य स्तोत्रीयाः । अहोरात्रेष्वेव प्रतिष्ठितिः ॥
[भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

राजसूयेनेष्ट्वाऽपि द्विरात्रामनुष्ठानेन संपूर्त्यभावात्प्रतिष्ठितत्वम् । अवत्येषु स्तो-
त्रेषु आवर्त्यमानाः स्तोत्रीया कचो विंशत्यधिकसप्तशतसंख्याकाः संपद्यन्ते ।
तथा च संवत्सरगताहोरात्रसंख्यासामान्यादहोरात्रेषु प्रतिष्ठितत्वं संवत्सरमाप्तिर्भ-
वति । द्विरात्रावयथावद्दार्ढ्येणैव विधत्ते—

“ आग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्र उत्तरम् (१) । नानैवाहोरात्रयोः
प्रतिष्ठितिः ॥ [भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

विलक्षणयोरहोरनुष्ठितत्वादहोरात्रयोरस्य विविधप्रतिष्ठोपपद्यते ।

तयोरनुष्ठानाय शुक्लकृष्णपक्षौ विधत्ते—

“ पौर्णमास्यां पूर्वमहर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरम् । नानैवार्धमासयोः प्रतिष्ठि-
तिः ॥ [भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

तथोरुभयोर्विलक्षणपक्षावाद्दुभयोरर्धमासयोरस्य विविधा प्रतिष्ठोपपद्यते ।

पक्षान्तरत्वेन विलक्षणयोर्मासयोर्द्वयोरनुष्ठानं विधत्ते—

“ अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्ट उत्तरम् । नानैव मासयोः प्रतिष्ठि-
तिः ॥ [भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

एकेनाह्ना निष्पाद्यः सोमयागोऽहःशब्देनोपलक्ष्येत । तादृशश्चाग्निष्टोमः पूर्व-
महः । तज्जामावास्यायां कर्तव्यम् । उद्दृष्टं शुक्लप्रतिपत् । उत्कर्षेण दर्शनस्य
तत्रोपकमात् । तस्मिन्दृष्ट उत्तरं द्वितीयमहरतिरात्रारूपं कर्तव्यम् । तथा सति
विलक्षणयोर्मासयोः कृतत्वाद्विविधप्रतिष्ठा भवति । प्रकारान्तरं विधत्ते—

“ अथो खलु । ये एव समानपक्षे पुण्याहे स्थाताम् । तयोः कार्यं प्रतिष्ठि-
त्ये(२) ॥ [भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

अथो खलु अथवेत्यर्थः । समानश्चासौ पक्षश्च तत्र ये पुण्यदिने ष्योतिः-
शालप्रसिद्धे शुभावहे दिने तयोरिदं कर्म कार्यं न त्वत्र पक्षभेदे विवक्षितः ।

मासभेदस्तु दूरापेतः । अस्मिन्द्विरात्रे दोषमुद्भाव्य परिहरन्प्रशंसति—

“ अपशब्दो द्विरात्र इत्याहुः । हे सेते छन्दसी । गायत्रं च वैदुषं च ।
जगतीयन्तर्यान्ति । न तेन जगती कृत्याहुः । यदेनौ तृतीयसवने कुर्वन्तीति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

यदा वा एषाऽहीनस्याहर्मजते । साहस्य वा सवनम् । अथैव जगती कृता । अथ पशव्यः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

जगताः पशव्य इति श्रुत्यन्तरे पशूनां जगतीसंबन्धश्रवणाद्द्विरात्रे च जगत्या अन्तर्गतत्वात्पशव्यो द्विरात्र इत्याक्षेपवादिन आहुः । अथैवं मन्थसे, विद्यत एव जगती । जागंत तृतीयसवनमिति श्रुतेस्तृतीयसवने जगत्याः कृतत्वादिति । तदयुक्तं खलु । अहीने तावन्मात्रेण जगत्पनुष्ठानं न संपूर्णं किं तर्हि यदा द्विरात्रस्यैतस्या-
हीनस्यैकमहः कृत्स्नं जगती व्याप्नोति तदा जगत्पनुष्ठानं संपूर्णं भवति । साह एकैनाह्ना निष्पन्नत्वादेकाहः । तस्य तु तृतीयसवनसंबन्धमात्रेणापि जगत्पनुष्ठानं संपूर्णं भवति । तस्मादत्र कृत्स्नस्याहो जगतीव्याप्यमावाद्पशव्यत्वं तदवस्थमि-
त्याक्षेपवादिनामभियायः । तस्मिन्नाक्षेपे भङ्ग्यन्तरेण परिहारोऽध्यन्तर्भूतः । तत्क-
थमित्युच्यते । वाक्ये यदेतिशब्दे परित्यज्य परिहारो योजनीयः । एषा जगती मङ्गलस्य द्विरात्रस्याहीनस्य कृत्स्नस्याहर्मजते । तस्मादत्र जगती कृता । तस्मा-
दयं द्विरात्रः पशव्य इति परिहारः । यद्यपि तस्मिन्नहनि षष्ठ्यन्तराणि सन्ति तथापि जगतीव्याप्तावुपायः सप्तमकाण्डेऽङ्गिरसां द्विरात्रे समाभ्यासः—वैखानसं
पूर्वेऽहन्ताम भवति तेन जगत्यै नैति ” इति । वैखानसनामकं साम पूर्वस्मिन्दिने
गायेत् । यैत्र(तच्च) जगतीसंबन्धमिति तदहः कृत्स्नं जगत्या नापगच्छति । अतो
वैखानससाममहिम्नैव कृत्स्नेऽप्यर्हति जगत्याः पूरितत्वाद्द्विरात्रः पशव्य एव ।

अस्य द्विरात्रस्य व्युष्टिनाम प्रशंसति—

“ व्युष्टिर्वा एष द्विरात्रः । य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते । व्येवास्या उच्छ-
ति । अथो तय एवापहते ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

विशिष्ट उषःकालो यस्मिन्द्विरात्रे सोऽयं व्युष्टिः । यो यजमान एवं व्युष्टि-
नाम विद्वान्यजतेऽस्यै यजमानार्थं विशेषणोच्छत्येव सर्वं कर्तव्यजातं बुद्धौ
प्रकाशत एव । किंच तसो बुद्धिमान्द्यमर्थं यजमानो विनाशयत्येव ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“क्षत्राणां धृतिस्त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमः पश्चादवर्गस्तेनान्ते यजते
संनिष्ठते राजसूयः” इति । क्षत्राणां धृतिरिति कर्मनामधेयम् । स च कर्मविशेषः
प्रकृतिवर्जिवृत्तादिस्तोमचतुष्टयो न भवति, किं तर्हि त्रिभिरेव स्तोमैरुपेतः । तमेतं
विधत्ते—

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ अग्निष्टोममन्त्रत आहरति । अग्निः सर्वा देवताः । देवतास्वेव प्रतितिष्ठति
(३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

अग्निविषयः स्तोमो यस्य क्रतोरन्ते सोऽयमग्निष्टोमः । यज्ञायज्ञा यो अग्नय
इत्येतस्यामाग्नेय्याभृचि स्तोत्रकाल आवृत्त्या स्तोमं संपादयति । तेन च क्रतुः
संस्थितो भवति । तस्मादयमग्निष्टोमः । अग्नेश्च सर्वदेवतात्सत्त्वमसकृदुक्तम् ।
तस्माद्वाजसूयसमाप्त्यवसरेऽनुष्ठितेनाग्निष्टोमेन वज्रमानो देवतास्तु प्रतितिष्ठत्येष ।
अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ स्याद्दीं शष्पैः सुरा योव्या पुनाद्वाभ्यां तु पाषयेत् ।

कुवित्सरे सुरा प्राप्ता सोमावनयये सुराम् ॥

शतच्छिद्रयुतस्थाल्यां मन्त्राः पञ्चोह वर्णिताः ” ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे विनितम्—

“ सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यसि न वाऽस्ति तत् ।

शेषजान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ”

सौत्रामणीनामके यागे श्रूयते—“ पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ” इति ।
तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्वेव शेषकार्यं स्विष्टकृदिडादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छे-
षाभावः । उच्छिन्नसि(ष्टि) न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्वश्रवणादिति चेन्नैवम् ।
शिष्टस्यान्यत्रोपयोगश्रवणात् । “ ब्राह्मणं परिक्रीणन्मिदुच्छेषणस्य पातारम् ”
इति श्रूयते । “ यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वस्मीकषपायामवनयेत् ” इति च ।
“ शतातृण्यायां सपवनयेत् ” इति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतातृण्या ।
तस्मान्नास्ति स्विष्टकृदादिकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अभाविष्णु माहि तद्दीं माहित्वं कीतं धृतस्य

गुह्यानि नाम । दमेदमे सप्त रत्ना दधाना
 प्रति वा जिह्वा घृतमा चरयेत् । अन्नाविष्णु
 महि धाम प्रियं वा वीथो घृतस्य गुह्या
 जुषाणा । दमेदमे सुष्टुतीर्वावधाना प्रति वा
 जिह्वा घृतमुचरयेत् । प्र णो देवी सरस्वती
 वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामविश्रयतु । आ
 नो दिवो बृहतः (१) पर्वतादा सरस्वती
 यजता गन्तु यज्ञम् । हव्यं देवी जुजुषाणा घृ-
 तार्थी शग्मा नो वाचमुशती हृणोतु । बृह-
 स्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व
 रत्नानि दातुषे । एषा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे
 यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्मिः । बृहस्पते सुप्रजा
 धीरवन्तो वयम् स्याम पतयो रयीणाम् ।
 बृहस्पते अति यदयोः अर्हादिष्टुमद्विभाति
 क्रतुमज्जनेषु । यदीदयच्छवसा (२) ऋत-
 प्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् । आ
 नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्युतिमुक्षतम् । मध्वा
 रजांसि सुक्रतु । प्र बाहवा सिस्रुतं जीवसे
 न आ नो गव्युतिमुक्षतं घृतेन । आ नो जने
 श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ।
 अग्निं वः पूर्यै गिरा देवमीडे वसूनाम् । सप-
 र्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसार्धसम् । मक्ष
 देववतो रथः (३) ऋरो वा पृत्सु काम्

(काम्यमाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

चित् । देवानां य इन्मनो यजमान इयक्ष-
त्यभिदियज्वनो भुवत् । न यजमान रिभ्यसि
न सुन्वान न दैवयो । असदत्र सुवीर्यमुत
त्यदाश्वश्वियम् । नकिष्टं कर्मणा नशश्न
प्र योषज योषति । उप क्षरन्ति सिन्धवां
मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।
पृणन्तं च पपुंरिं च (४) श्रवस्यवो घृतस्य
धारा उप यन्ति विश्वतः । सोमारुद्रा वि
बृहतं विषूचीममषि या नो गयमाविवेश ।
आरे बाधेथा मिश्रतिं पराश्वैः कृतं चिदेनः
प्र मुमुक्तमस्मत् । सोमारुद्रा भुवमेताम्यस्मे
विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् । अब स्पतं
मुश्वतं यन्नो अस्ति तनूषु वद्धं कृतमेनो
अस्मत् । सोमापूषणा जनना रयीणा जनना
दिवो जनना पृथिव्याः । जातौ विश्वस्य भुव-
नस्य गोपी देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ।
इमौ देवौ आर्यमानौ जुषन्तेमी तमाशंसि गृह-
तामजुष्टा । आभ्यामिन्द्रः पक्रमामास्वन्तः
सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु (५) ॥

(बृहतः शवसा रयः पपुंरिं च दिवो जनना पश्वविश्वसिध) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अनुमत्सा आग्नेयमैन्द्राग्नमग्नये सोमार्थं प्रतिपूरुषमैन्द्राग्नं धात्रे बार्हस्पत्य-
मग्नये गुरुपतयेऽर्थेनो देवीः समिधः सोमस्येन्द्रस्य मित्रं आग्नेयः सध आग्ने-
यः हिरण्यमाग्नेयः स्वादी त्वाऽऽग्नाविष्णुं द्वाविंशतिः) ॥ २२ ॥

(अनुमत्यै यथाऽस्तंति देवीरापो मित्रोऽसि शूरो

वा द्विंशत्वारिंशत्) ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमा-

ष्टकः संपूर्णः ॥ १ ॥

—

अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशे सौत्रापर्णीमुक्त्वा राजसूयः समापितः । द्वाविंशे काम्ययाज्या[पुरो-
नुवाक्या] उच्यन्ते । तत्र काम्योष्टिकाण्डे विहविष्का काचिद्विष्टिराग्रायते—

“ आग्नाविष्णवमेकादशकपालं मिधेपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्प-
त्यश्चरुर्धाग्नाविष्णव एकादशकपालो भवत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्धनो देवता-
भिश्चैवैनं यज्ञेन चाभिचरति सरस्वत्याज्यभागा भवति धाग्वै सरस्वती द्यौश्चैवैनम-
भिचरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति अल वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमाभिचरति” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

आज्यं भागो यस्याः साऽऽज्यभागा । आज्यमेव हविरित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।
तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णु वां युवयोस्तद्वक्ष्यमाणं महित्वं महिनोपेतत्वं
महि पूजनीयम् । कथमिति तदुच्यते । घृतस्य घानि गुंसानि नामानि मन्त्रेषु
गोप्यान्माज्यं पृथक्माज्यं सर्पिरित्यादीनि तानि युवां वीतं प्राप्नुतं, यशूनां तेजसाऽ-
ग्नेये जुष्टमभिचारयामीति आयुर्धा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधीति

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

आजुह्वानस्थ सर्पिष इत्यादिमन्त्रान्सर्वदा शृणुनामित्यर्थः । कुत्रैतन्नामश्रवणं दमेदमे सर्वेषां यजमानानां गृहे गृहे । किंच, वां युवयोजिह्वा प्रति मयेकं वृत्तामस्य माप्य धरण्येन्द्रक्षयतु पिबत्वित्यर्थः । कीदृशी जिह्वा । सप्त रत्ना दधाना । सप्तसैख्याकान्तरनसदृशाञ्ज्वालाविशेषान्धारयन्ती । छभिन्वायेनाभिसाहित्याद्विष्णोरपि तथात्वम् । अत्रैव याज्यामाह—

अन्नाविष्णू इति । हेऽन्नाविष्णू वां युवयाः प्रियं धाम यज्ञशालारूपं स्थानं महि पूजनीयम् । युवां वृत्तस्य गुणं योऽयं सारमभिधारणरूपं जुषाणां सेवमानौ वीथः पुरोडाशं भक्षयथः । कीदृशी युवाम् । दमेदमे सर्वेषु यजमानगृहेषु सुष्टुतीर्वा-युधाना पूर्वोदाहता आयुर्दा अग्न इत्यादिकाः शोभनाः स्तुतीर्विर्धयन्तौ । प्रति वां जिह्वेभ्यःदि पूर्वेषु । उच्चरण्येन्द्रक्षयं भक्षयतु । द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

प्र णो देवीति । सरस्वती देवी वाजोभिरक्षैर्नोऽस्मान्प्रकर्षेणावतु रक्षतु । कीदृशी । वाजिनीविती । वाजोऽस्यां क्रियायामस्तीत्यन्वयप्रदा यागक्रिया वाजिनी । सा यस्यामस्ति सा वाजिनीविती । धीनामवित्री यज्ञविषयाणामस्मद्बुद्धीनां पालयित्री । तत्रैव याज्यामाह—

आ नो दिवो इति । यजना यष्टव्या सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं प्रति दिवः सकाशादागन्वागच्छतु । बृहतः पर्वतादागच्छतु । यज्ञप्येषा द्युलोके मेरो वा तिष्ठति तथाऽप्यवश्यमागच्छत्वित्यर्थः । सेवमागता देवी वाग्मां सुक्तवापिका नोऽस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमुशती कामयमाना शृणोतु । कीदृशी देवी । इवमस्मदी-यमाह्वानं जुजुषाणां सेवमाना । वृत्तमश्नति प्राप्नोतीति वृत्ताधी । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

बृहस्पत इति । विश्वेदेव्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो हित हे बृहस्पते नोऽस्माकं हव्यानि जुषस्व । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रास्व देहि । तत्रैव याज्यामाह—

एवा मित्रे इति । एवा, एवं किंचेत्यर्थः । हे बृहस्पते पित्रे पितृवत्पालकाय विश्वे देवा यस्यासौ विश्वदेवोऽस्मे सप्तदेवगुणे वृष्णेऽभिमनफलवर्षिणे तुभ्यं यज्ञैर्बहुविधयागैर्नमसा भक्तिपूर्वकनमस्कारैर्हविर्भिराज्यपुरोडाशादिभिश्च परिचर्यां विश्वे सर्वथा परिचरेम । त्वत्प्रसादाच्छोभनापत्ययुक्ताः शूरभद्रोपेता धनानां प्रतयो भवेम । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

बृहस्पत इति । हे बृहस्पतेऽर्षो राजा यद्दक्षिणं रत्नादिरूपमतीतरानदि-
कम्पार्हात्स्वयमेवानुभविषुमर्हसि । यन्वास्मज्जनेष्वमात्यादिषु द्युमदाभूषणादिमद्भि-
भाति । यजमानरूपेषु जनेषु क्रतुमद्यागसाधनवाद्भिभाति । पुनरपि यद्दक्षिणं
शवसा बलेन अवितामदानसंपादितसैन्यरूपेण दीदयदीप्यते तद्यथोक्तगुणोपेतं
दक्षिणं चित्रं मणिमुकादिरूपं हे क्रतमजात तदस्मात्तु धेहि स्थापय । क्रतात्सत्या-
त्परमात्मनः प्रकर्षेण देवगुरुत्वेनोत्पन्न क्रतमजातः ।

मथममभिचरतः शत्रोस्त्रिहविष्केष्टिर्विहिता । इदानीं तदीयादभिचारादूर्ध्वं
प्रत्यभिचरतस्तामेवेष्टिं विहितामभिमेत्य तत्र विशेषं विधत्ते—

“मति वै परस्तादभिचरन्तमभिचरन्ति दे दे पुरोनुवाक्ये कुर्यादतिममुक्त्या”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

मथमतोऽभिचरन्ते शत्रुं ज्ञात्वा तद्विरोधिनः पुरुषाः पश्चात्प्रत्यभिचरन्ति त-
दानीं पूर्वोक्तायाः पुरोनुवाक्याया आवृत्त्या वा मन्त्रान्तरागमनेन वैकैकस्य हवि-
षो दे दे पुरोनुवाक्ये कुर्यात् । मन्त्रान्तरपक्षे तु मथमस्य हविषोऽष्टाविष्णुं सजो-
षतेत्येषा समावेष्ट्या । द्वितीयस्य हविषः पाषीरषी कथ्येति । तृतीयस्य तु तमा-
म्नाता एव तिस्रः कचो वर्तन्ते । किमर्थं पुरोनुवाक्याद्विष्वं तदुच्यते । अतिममु-
क्त्या तस्मादन्त्यतिशयितप्रयोगार्थम् ।

यस्तु पापभीरुः तत्प्रतिचारं न करोति, किंतु केवलं स्वाविवक्ष्यमाभिचारं परि-
हर्तुमिच्छति तस्य पूर्वोक्तमेव त्रिहविष्कामिष्टं विधत्ते—

“एतथैव यजेतामिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा
वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनो-
पात्माद्यो भवति नैनमभिचरन्तुणते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

देवताः प्रतिचरति निवारयति । स्वकीययज्ञेन तदीययज्ञं निवारयति । स्व-
कीयवाचा तदीयवाचं निवारयति । स्वकीयब्रह्मणा तदीयं ब्रह्म निवारयति ।
लौकिकाधिपेपरिहारो वाङ्निवारणम् । ब्राह्मणपरिहारो मन्त्रनिवारणम् । स
तादृशः पुरुषः शत्रोरात्मनश्च मध्ये स्वकीयदेवताः स्वकीययज्ञं च मध्यतो व्यव-
सर्पति व्यवधानरूपेण स्थापयति । तस्य तादृशस्य कुतोऽपि व्याध्यादेर्बाधो न
भवति । मथममभिचरन्पुरुष एनं न स्तृणुते न हिनस्ति ।

यज्ञप्राप्तिकामिन एकहविष्कामिष्टं विधत्ते—

(कान्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ आग्रावैष्णवं मेकादशकपाठं निर्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेदाग्निः सर्वा देवता विष्णुर्गर्भोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन मागधेयेनोप धावति तावेवास्मै यज्ञं य यच्छत उपैतं यज्ञो नमति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

यं यज्ञानुष्ठानार्थं पुरुषं केनापि दन्याभावादिविधेन स यज्ञो न प्राप्नुयात्तस्येयमिष्टिः । दृष्टिपाटवार्धिन एकहविष्कामिष्टि विधत्ते—

“ आग्रावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेद्यं क्षुष्कामोऽग्निर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्क्षुष्कधर्तश्चक्षुष्मानेव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

अग्नेश्चक्षुषा दीपेनान्धकारादियुक्तप्रदेशे मनुष्याः पश्यन्ति । यज्ञस्य तु चक्षुषा सामर्थ्यरूपेण देवाः पश्यन्ति । अतो धामदेवस्य विष्णोरग्नेश्च हविषा तावुभौ कामलादिरोगपरिहारेणास्मिन्यजमाने चक्षुर्दृष्टिपाटवं धत्तः प्रयच्छतः । तेनातौ चक्षुष्मान्सूक्ष्मदर्शनेऽपि समर्थौ भवति । घृतं चरुमलतिद्रव्यं च प्रशंसति—

“ धेनै वा एतद्वेतो यदाज्यमनहुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र जनयति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

भक्षिततृणसारत्वादाज्यस्य घेनुरेतस्त्वम् । बलीवदंलष्टोत्पन्नत्वात्तण्डुलानामनहुद्वेतस्त्वम् । घेनवनहुद्रूपमिथुनादेवास्य दृष्टिलाभः । प्रकारान्तरेण घृतं प्रशंसति—

“ घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

दीप्यमानत्वाद्रूपभासकत्वाच्च घृतचक्षुषोस्तेजस्त्वम् ।

फलान्तराय त्रिहविष्कामिष्टि विधत्ते—

“ इन्द्रियं वै वीर्यं वृङ्क्ते आतृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वरकल्पां प्रति निर्वपेद्गातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रियं वीर्यं वृङ्क्ते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

परस्परविरोधिनोरुभयोर्मध्ये कश्चिदभिष्टोमादिग्रहं न करोति तदीयस्तु आतृव्यः करोति तदानीमयजमानस्येन्द्रियसामर्थ्यमितरो विनाशयति । प्रत्यक्षं होतृत्वं । दीक्षित सोमयाजिजित्यामन्त्रणादिमरयजमानस्यानाहूतत्वात्तस्येयमध्वरकल्पेष्टसमाप्तोऽध्वरः सवनत्रयसद्भावादध्वरत्वं सोमाभावादीषदसमाप्तिरतस्यामध्व-

(काव्ययाज्यापुरोडाश्याभिधानम्)

रक्त्वा तदीयस्य सोमयागस्य प्रतिपक्षत्वेन निर्वपेत् । कदा । भ्रातृव्ये यजमाने सति । तेन प्रतिनिर्वापेणेन्द्रियसामर्थ्यं न नश्यति । दीक्षादीनामभावेऽपि प्रभुत्व-
घनादेरुत्कर्षो भवतीत्यर्थः । निर्वापकालं विधत्ते—

“ पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेद्यावत्येव वाक्तामपोदितां भ्रातृव्यस्य वृक्ते तामस्थ
वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्रवदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधति” [सं०
का० २५० २७० ९] इति ।

उचःकाले अनुष्याः शयनादुत्थाय परस्परं वाचः प्रवदन्ति । प्रवदितोः वाक्प्र-
वदनादपरा निर्वपेत् । तथा सति भ्रातृव्यस्य भावती वाग्विद्यते तामपोदितामनु-
चारिता वृक्ते यथा मोक्षारिता भवति तथा नाशयति । अस्य तु यजमानस्य
संबन्धिनीं तां वाचं प्रवदन्तीमन्यन्या वाच इतरजनसंबन्धिभ्यो वाचः प्रवदन्ति ।
यजमानेन यद्यथोच्यते तत्तथैव सर्वजना वदन्त्यस्य वचनमनुमन्यन्त इत्यर्थः ।
ता अन्यदीया वाच उपलालनेनेन्द्रियसामर्थ्यं यजमाने स्थापयन्ति । अश्वर-
साम्यं संपादयितुं त्रिषु कालेष्वनुष्ठानं विधत्ते—

“ आग्रायैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातःसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा
स्याद्वाह्रस्पत्यश्चरुर्दशकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसव-
नमेव तेनाऽऽप्नोत्याग्रायैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले-
सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाह्रस्पत्यश्चरुर्देकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्-
त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्याग्रायैष्णवं द्वादशकपालं
निर्वपेत्तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाह्रस्पत्यश्चरुर्द्वादशकपालो
भवति द्वादशाक्षरा अगती आगतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति देव-
ताभिरिव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कपालैरेव
छन्वाऽस्याप्नोति पुरोडाशैः सवनानि ” [सं० का० २५० २७० ९] इति ।

प्रातःसवनस्याऽऽकाले भ्रातृव्यमशसंबन्धिनः प्रातःसवनस्य यावत्कालस्तावति
काले कपालैरेष्टेकादशद्वादशसंख्याकैरेव छन्वांसि प्रतिवादिप्रयुक्तानि गायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीरूपाणि व्याप्नोति । यथोक्तैस्त्रिभिः पुरोडाशैः प्रतिवाद्यनुष्ठितानि
सवनानि त्रीणि सवनानि व्याप्नोति । तस्मादस्यध्वरसाम्यम् । उक्तासु प्रत्य-
भिचारादीष्टेषु पूर्वोक्ता एव याज्यानुवाक्याः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

एतस्यैवाध्वरकत्पानुष्ठामिनः प्रतिवाद्यनुष्ठितानूबन्ध्यास्थानीयामिष्टिं विधत्ते—

“मैत्रावरुणमेककपालं निर्वेपेद्वशाधै काले येवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूबन्ध्या सो एवैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्नुम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

भ्रातृव्योऽवभृथे कृत्वा गुहे समागत्योदवसानायामनुष्ठायानूबन्ध्यां वशामुपाकरोति, तस्मिन्काले मित्रावरुणदेवताकमेककपालं पुरोडाशं निर्वेपेत् । भ्रातृव्यस्य साऽनूबन्ध्या वशा यैवास्ति एतस्याध्वरकत्पस्याधिकारिणोऽध्वमेककपालः सैवैवावशा भवति । ननु पूर्वोक्तैः कपालैर्यथा छन्दसि प्राप्तानि तथाऽनूबन्ध्याख्यः पशुरपि प्राप्नोतामिति चेन्न । संख्यासाम्येन छन्दसां प्राप्नुं शक्यत्वात् । नहि वशा-बष्टत्वादिसंख्याऽस्ति । अतः पूर्वोक्तैः कपालैरिमं पशुमाप्नुं न शक्नोति नार्हति । मैत्रावरुणस्य तु कपालैक्यासंख्यासाम्येन पशुमेकं प्राप्नुमर्हति । अस्मिन्मैत्रावरुणे पुरोनुवाक्यामाह—

आ नो इति । हे मित्रावरुणौ नो गव्युतिमस्मद्विगोमूर्थं वृतैः प्रभूतेरास-मन्वादुक्तं सिञ्चतम् । सुकृत् शोभनकृत्युक्तौ रजांस्यस्मद्विषक्षेत्रपांसून्धवा मधुना जलेनोक्षतम् । तत्रैव याज्यामाह—

अ बाह्वेति । हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकं जीवसे जीवितुं बाहवा वनपू-र्णेन पाहुना सह मर्कटेण सिसृतं प्राप्नुतम् । आगत्य च नोऽस्माकं गोमूर्थं वृ-तेन सिञ्चतम् । हे युवाना परस्परमिभितौ मुदा जने ब्राह्मणादियजनानसभार्मां नोऽस्माञ्श्रवयंतं प्रख्यापयतम् । मित्रावरुणौ मे मदीयमिमा हवेदमाह्वानं श्रुतं प्राप्नुतम् । इष्टथन्तरं विधत्ते—

“असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतत्सोमा-रौद्रं चरु निरवपन्तेनैवास्मिन्नुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतत् सोमा-रौद्रं चरुं निर्वेपेत्तोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मव-र्चसं वृत्तो ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

न व्यरोचत विशेषेण दीप्तिं न प्राप्नोतान् । प्रायश्चित्तिं प्रतीकारम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । कालं विधत्ते—

“तिष्ठपापूर्णमासे निर्वेपेद्भुदो वै तिष्ठः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्च-समव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

यथा रुदो दुःखं वावयति तथा पौषमासः सौत्यदानेन तापं वारयति, तस्या-
स्य रुदत्वम् । सोमो हि पौषमास्यां संपूर्णमण्डल इति तयोरैक्यम् । साक्षादेव
मुख्यमेव न त्वन्चानस्य पुत्रत्वभावेणाऽऽपादितममुख्यं ब्रह्मवर्चसम् । वेदेः परित
आवरणं विधत्ते—

“परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै” [सं० का० २ प्र० २
अ० १०] इति ।

परिश्रमणेन वेद्यामावृतायां वेदिरेव ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतं भवति ।

चोदकपातमपवदितुं कांश्चिद्विशेषान्विधत्ते—

“शेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भवत्पाज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते
धावदेव ब्रह्मवर्चसं तत्सर्वं करोति” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

श्वेतवत्समुक्तायाः श्वेताया गोदुग्धं तदेवाऽऽतश्चनेन दधिभावनोपाद्य मथितं
सप्तधादाज्यं भवति, न तु मैत्राबाह्स्वत्य इव स्वयंमूर्तस्वयंमथितत्वादिकमत्रा-
स्ति । प्रकृतौ श्वेतवत्सा श्वेता गौरिति नास्ति नियमः । अत्र त्वस्ति । प्रकृता-
बद्धिः प्रोक्षणं मार्जनं च । अत्र तु सर्वमाज्येनेति विशेषः । तथा सति तु ब्रह्म-
वर्चसं संपूर्णं भवति ।

तामिधेनीषु तामिधमनेत्यवत्योर्मध्ये प्रक्षेपणीये द्वे ऋचौ विधत्ते—

“अति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी ऋचौ
धाम्ये कुर्याद्यद्वै किंच मनुरवदत्त-द्वेषणं भेषजमेवास्मै करोषि” [सं० का०
२ प्र० २ अ० १०] इति ।

आज्यभावेण यद्ब्रह्मवर्चसं तद्युक्तमेव, श्वेतवत्साश्वेतगोभ्यां यत्तदस्यधिकं,
तेन दुश्चर्मा श्वेतकुष्ठयुक्तो भवितुं प्रभुर्भवति, तत्परिहाराय मनुना दृष्टे द्वे ऋचौ
तामिधेनीषु धाम्ये प्रक्षेपणीये भवतः । मनोर्ध्वमेषकुत्वासेन यन्मन्त्रजातमुक्तं
तदौषधम् । तदेतत्सर्वमापस्तम्ब आह—“सर्वप्रोक्षणमार्जनानीत्या(न्या)ज्येन
मानवी ऋचौ धाम्ये कुर्यादग्निं व इत्येतास्तां द्वे” इति ।

एतस्मिन्सोमारुद्रचरौ धाम्यात्वेनाग्निं वः पूर्वमित्यादिका विकल्पिताः बहुच
आम्नाताः । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

१ क. वेदेरे । २ क. मापय । ३ ख. “मवृद्धत्वा” । घ. छ. च. “मवृत्त्वात्ते” ।
४ ख. घ. छ. च. “देव स” । ५ ख. घ. छ. च. “प्रोक्षामा” ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अग्निं च इति । वसूनां वो युष्मार्कं मध्ये पूर्वं प्रथममाविनमार्गं देवं गिरा वैदिक्वा, ईडे स्तौमि स्तावकोऽहम् । कीदृशः । सपर्यन्तः पर्यन्तेन यागसमाप्त्या सह वर्तत इति सपर्यन्तः । सच्छस्तुत्या नोपरमं कुर्वे, किंत्वा समाप्तेः स्तौमी-
त्यर्थः । कीदृशमग्निम् । मित्रं न क्षेत्रसाधेत्तं पितुश्चावाद्यात्मकमिन्द्रमिवात्मदीयस्य क्षेत्रस्य साधकम् । अथ द्वितीया—

मक्षु इति । कासुचित्पृत्तु केषुचित्संभ्रांमिष्वत्यन्तमभिनिवेशेन प्रवर्त-
मानेषु शूरो वा शूरो भट इव देवतो यक्ष्यमाणदेवोपेतस्य यजमानस्य रथो मक्षु
गच्छतीति शेषः । रामरावणयुद्धवदस्याभिनिवेशेन प्रवृत्ते युद्धे शूरो भटः स्वदेहं
विस्मृत्य परसेनां हन्तुं यथा त्वरया गच्छति तथा देवान्यष्टमस्य यजमानस्य
मनोवृत्तिस्त्वरया रथवद्गच्छतीत्यर्थः । य इथ एव यजमानो देवतानां मन इयक्षति
पूजयितुमिच्छति । तदीयं चित्तप्रसादं वाञ्छतीत्यर्थः । स एवायज्वनो यागर-
हितान्पुरुषानभिभुवदिदमिभवत्येव । इदमुत्तरार्धमुत्तरेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते ।
अथ तृतीया—

न यजमानेति । हे यजमान त्वं मार्गं कृत्वा न रिष्यसि न विनश्यसि ।
अत्र यजमानत्वमिष्टिकर्तृत्वम् । हे सुन्वान सोमयाजिन्ना रिष्यसि । हे देवयो
पाकमज्ञादिभिर्देवानिच्छंस्त्वं न रिष्यसि । अनुवार्गिकं देवानामित्युत्तरार्धं पूर्व-
वद्वोज्यम् । अथ चतुर्थी—

असदन्नेति । अत्रास्मिन्यजमाने सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यमसद्वेदित्यर्थः ।
अतापि च त्यक्तदस्तु । किं तेषु । आश्रयिष्यम् । आश्रयः शीघ्रगमिनश्च तेऽ-
श्वाश्चाऽऽश्वश्चास्तेषां संघन्धि शोभनवीर्यमस्तु । अथ पञ्चमी—

नकिंष्टमिति । नकिरिति शब्दो निषेधवाची । कर्मसहितं तं यजमानं
नकिर्नशत्, राक्षसादिर्मा विनाशयतु । यज्ञविरोधी पाप्मा यजमानेन सह प्रक-
र्षेण न योषन्मैव मिश्री भवतु । यजमानोऽपि न योषति न पाप्मना सह मिश्री
भवति । अथ षष्ठी—

उपक्षरन्तीति । सिन्धवो नदीसदृशा भयोभुवः सुखं भावयिन्वो घेनवः
पूर्वमिष्टवन्तमितः परं यक्ष्यमाणं च पुरुषमेनमुपेत्य क्षरन्ति स्मवन्ति । बहुतरं क्षीरं
प्रयच्छन्तीत्यर्थः । पूषन्तमस्मिन्कर्मणि जुह्वं पूषन्तं पपुर्हि हविष्मस्तु कर्मसु पूष-

यिष्यन्तं च यजमानं अवस्थवः श्रोतुमिच्छन्त्य इव घृतस्य धारा बिभ्रतः सर्वं उपयन्ति समीपे प्राप्नुवन्ति ।

विकल्पितानि त्रीणि भाष्यायुग्मान्मुक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह—

सोमारुद्रा इति । याज्मीवा रोगरूपा निर्कृतिर्नोऽस्माकं गम्यं गृहमाविवेश सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ तां निर्कृतिं विषूचीं विष्वग्मार्तिं नानादिक्षु यथा पलायति तथा विवृहत् विशेषेणोन्मूलयत्, पराचैः पराङ्मुखीं निर्कृतिं तामारे दूरे युवां बाधेथा, तथा निर्कृत्याऽस्मासु कृतमेनश्चित्वापं रोगरूपमप्यस्मत्प्रमुमुक्तं पक्वैर्जान्मनो मोचयतम् । व्याख्यामाह—

सोमारुद्रा इति । हे सोमारुद्रौ युवमुभौ युवापस्मे तनूषु अस्माकं शरीरेषु विश्वा सर्वाण्येतानि मेवजान्मनोवधानि धत्तं स्थापयतम् । अवस्थतं तैर्भेषजैरनिष्टं विनाशयतम् । निर्कृत्या कृतं नोऽस्माकं तनूषु वरुद्धमेनोऽस्ति तदस्मत्तो मुञ्चतम् । इष्टयन्तरं बिभ्रते—

“ यदि विभीषाद्बुधर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत्सौम्यो वै देव-
तया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न बुधर्मा भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

सोमसंबन्धोषविरसेन जातत्वात्पुरुषः सोमदेवताकः । इयं वै पूर्वोतिश्रुतेः । पूषरूपया भूम्या तुणादिप्रदानेन पोषितत्वात्पशवः पौष्णाः । अतो हविषा तुष्टा स्वदेवता पशुभिः सहिता समीचीनां त्वचं करोति । ततो बुधर्मस्त्वमपगच्छति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

सोमापषणा इति । हे सोमापूषणौ युवां देवा अमृतस्य कर्मफलस्य नाभि-
मरुषन् । न(ण)ह बन्धन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नो नाभिशब्दः । बन्धनरज्जुं कृतवन्त इत्यर्थः । सोमापूषभ्यां हि कर्मफलं यजमाने बध्यते । कीदृशौ युवाम् । धनानां द्यावापृथिव्योश्च जनयितारौ । ऐहिकामुष्मिकफलदातृत्वमेवात्र द्यावापृथिव्योर्जनकत्वम् । किंच, जातौ सन्तौ जातमात्रेणैव विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य गोपौ गोपयितारौ । तत्रैव व्याख्यामाह—

इमौ देवाविति । सर्वे देवा जायमानादिमौ देवौ जुषन्त सेवन्ते । इमा-
बुभावजुष्टान्वप्रियाणि तर्मासि बुद्धिमान्धानि गृहतां समवृष्वतां विनाशयताम् । इन्द्र आम्ह्यां सोमापूषभ्यामामासूस्त्रियासु तरुणीषु गोष्वन्ता रत्नपोषकाभ्यां पक्वं क्षीरं जनजनयति । गावो हि सारयुक्तायां भूमौ सोमेन वर्धिता ओषधीर्भक्ष-
पित्वा बहुजननीजननी क्षीरं धारयन्ति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अत्मात्सोमापौष्णात्पूर्वं विहितमेव पुनः फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा आग्निः प्रजानां प्रज-
नयिता सोम एवास्यै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजाम् ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

गर्भाशये धृतस्य रेतसोऽग्निना पच्यमानत्वादग्नेः प्रजनापितृत्वम् ।

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचरन्तसौम्यो वै देवतया पुरुष एव रुद्रो यदाग्निः
स्वाद्या एवैनं देवतायै निष्क्रीय रुद्रायपि दधाति ताजगातिमाह्वेति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पूर्वमभिहितम् । यदरोदीत्तद्वद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुत्या
रुद्ररूपत्वमग्रेस्रात् । पुरुषस्य स्वामिभूता या सोमदेवता तस्या देवतायाः
सकाशाच्चरुणा मुख्येन मूल्येन तं पुरुषं वैरिणं निष्क्रीय क्रूराय रुद्राय चरु-
रुमुत्कोचं दत्त्वा तं बध्यं वैरिणं तस्मै प्रयच्छति । स च वैरी तदानीमेव मरणं
प्राप्नोति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य रसो गच्छत्यग्नि-
शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुव यदीना-
मुर्धवति जीवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य पुरुषस्य ज्योगामयति तं पुरुषं व्याधि-
श्विरं पीडयति । एतस्य पुरुषस्य शरीरमाणयोर्बन्धको योऽन्यरसः स व्याधिकाक्षे
सोमं प्राप्नोति । भुक्तस्थानस्य संबन्धी योऽयं सूक्ष्मो रसो मनःप्रभुर्लङ्घ्यशरी-
रस्याऽऽध्यायनकरस्तेन रसेन माणो देहे बध्यत इतीममर्थं वाजसनेयिनः शिशु-
ब्राह्मणेऽन्तं दर्शयति वाक्येन समायनन्ति । तस्मिन्तस्मिन्ज्योपभुते सति अयं
देहोऽग्निं गच्छति जाठराग्नेर्गर्भस्थाअरसस्याभावान्मांसादिधातून्निर्मिषयति ।
अस एवाऽऽमयाविनः शरीरं कुरुं दृश्यते । एवं सति यजमानश्चरुणा मूल्येन
सोमाग्निमां रसं शरीरं निष्क्रीणाति । ततोऽयमरोगो भवति । किंच, यद्यप्ययं
मुहूर्तमात्रं गतमाणस्तथापि भूमौ शयानस्तदानीं जीवत्येव । एतस्य चरोरङ्गत्वेन
होतुर्बलीवर्द्धनं विधत्ते—

(काम्यशाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ सोमारुद्रयोर्वा एतं असितं होता निष्विदति स ईश्वर आर्तिमार्तो रज-
इवाहोवा देयो वह्निर्वा अनहान्वाह्निर्होता वह्निर्नैव वह्निमात्मानं स्पृणोति ॥
[सं० का० २ प्र० २ अ० १०] इति ।

‘रोगिसंबन्धिरसशरीरयोः सोमारुद्राभ्यां स्वीकृतत्वात्तयोर्मुखे रोगी असितो
वर्तते । तं असितं होता याज्यानुवाक्याबलान्निष्विदति तयोर्मुखान्निःसारयति ।
स च होता तयोः कोपादार्तिं प्राप्तुमीश्वरो योग्यो भवति । अनहुहो वह्निस्वमन-
इवाहमग्नीष इत्यत्रोपपादितम् । अग्निविषयावाहनमन्त्रपाठाद्धोतुर्वह्नित्वम् ।
तथा सत्यनहुहो दाता होता तेनानहुद्रूपेण वह्निर्नैव वह्निरूपं स्वात्मानं स्पृणोति
आर्तिशान्त्या प्रीणयति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौघं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्या आयतने भ्रातृव्यं जनयेय-
मिति वेदिं परिगृह्णार्धमुद्ध्व्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं नार्धमिध्मस्या-
भ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्या आयतने भ्रातृव्यं जनयति ॥ [सं० का० २
प्र० २ अ० १०] इति ।

अस्यै स्व आयतनेऽस्य वैरिणः स्वकीयगृहविषये क्षेत्रविषये वा भ्रातृव्यं
विवादकारिणमभ्यं विरोधिनं जनयेयमिति यः कामयेत स एतं चरुं निर्वपेत् ।
तस्य वैविपरिग्रहस्थानं सूत्रकारेण वर्णितम्—“ भ्रातृव्यक्षेत्रं गवैतामिति निर्वपे-
त्तत्र दक्षिणमर्धं वेद्या उद्धृत्य तदेवार्धेन बर्हिषः स्तृणीयादर्धमभ्यादध्यात् ॥
इति । एवं कृते सत्यं यजमानोऽस्य भ्रातृव्यस्य तदीयस्थान एव विवादकारिणं
जनयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आग्नावैष्णवमित्यादावभिचारहविस्रमे ।

अग्ना प्र णो बृहत्याद्या अधिका तु विकल्प्यते ॥

आ न एककपाले तु मैत्रावरुणनामके ।

अग्निमित्यादिका धाव्याः स्युः सोमारौदके चरौ ।

देवानामिति चार्धर्चस्तिसृष्वृष्वनुषज्यते ।

बृध्वाध्या द्वे तु याज्यानुवाक्ये सोमेत्पुद्गिरिवे ।

सोमापौष्णे तु सोमेति मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ।

अग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यस्ययो द्वयोः ॥

प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत् ।

द्विदेवत्वै(त्वै)कदेवत्व(त्व)साम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ ”

हविर्गणः कश्चिच्छूयते—“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्तरस्वत्वै चरुं
 बाह्वैस्वत्वं चरुम् ” इति । गणान्तरमेवं श्रूयते—“ अग्नये पावकायाग्नये शुच-
 येऽष्टाकपालम् ” इति । अत्राऽऽग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतित्वं
 युक्तम् । शुचिदेवकस्य द्वितीयस्थानत्वादाग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेन्न । द्विदेव-
 त्या(त्वा)दिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बर्तीयस्त्वात् । तस्मादाग्नावै-
 ष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः । शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ।

विस्पष्टमनुवाकार्था वर्यन्ते बुद्धिशुद्धये ।

अनुमत्यादयो वैश्वदेवो वरुणचासकाः ॥

साकमेधाः पितृपशून्स्यम्भकाश्च शुनादिकाः ।

शुनासीरीयमिन्द्रादि तुरीयं च द्वयं तथा ॥

पञ्चैष्मीयमषामार्गहोम एते शुनादिकाः ।

देविकाश्च कर्मवट्कं स्याद्वैत्तिहविरादिकम् ॥

हवींषि रस्मिनां तद्द्विद्विषाग्निषेऽभ्यगा ।

हवींषि स्युर्देवसुवां जलग्रहणसंस्कृवी ॥

दिशां व्यास्थापनं तद्वदग्निषेकोऽथ दिग्जयः ।

सेवा संसृह्विस्तद्वदशपेयो हवेष्टयः ॥

हवींषि मयुजां सौत्रामणी याज्या इतीरिताः ॥

इति श्रीपत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपराठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(काम्यमाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन भाषवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमः पपाठकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन भाषवाचार्येण विर-

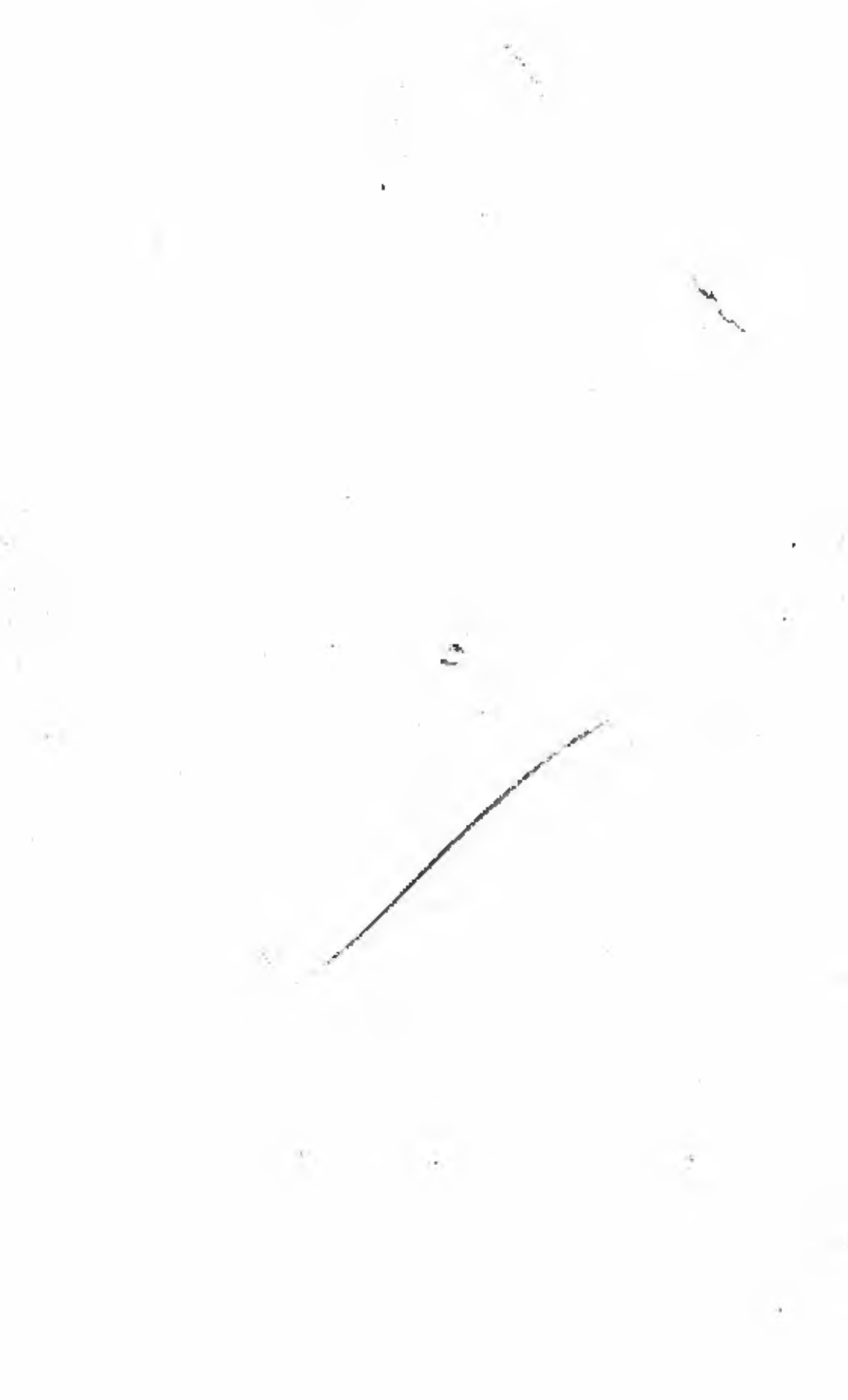
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-

भाष्ये प्रथमः काण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

(मूलक्रमेण—अष्ट० १ पपा० ८ अनु० १४६) ।

(भाष्यक्रमेण—काण्ड० १ प्रपा० ८ अनु० १४०)

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

1895

Call No. Sa2V22
Tai/Ag

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title— Taittiriya Samhita
Part. III

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.